

Ýerli adamlaryň birleşikleriniň suwly- batgalyk ýerleri (SBÝ) gorap saklamak we durnukly peýdalanmak boýunça iň oňat tejribelerini ýygnamak we ýaýratmak arkaly Gazagystanda, Gyrgyzstanda we Türkmenistanda SBÝ-leriň derejesi barada maglumatlary täzelemek

Prof. E.A.Rustamowyň redaksiýasy bilen

Ähli hukuklar goralandyr. MA SRB-niň deslapky razylgyny almazdan şu neşiriň hiç bir bölegini habar beriş ulgamlarynda gaýtadan çap etmek, saklamak ýa-da islendik görnüşde bermek ýa-da beýleki elektron, mehaniki, optiki, suratyny alýan serişdeler arkaly nusgasyny almak ýa-da başga usullar bilen çap etmek bolmaýar.

© Merkezi Aziýanyň Sebitleýin ramsar başlangyjy (MA SRB), 2018

Şu gollanmanyň çap edilmegi Ramsar konwensiýasynyň Sekretariaty tarapyndan goldanylan we Ýaponiýanyň Hökümeti tarapyndan berlen meýletin gatanç serişdeleriniň hasabyna amala aşyrylan “**Ýerli adamlaryň birleşikleriniň suwly-batgalyk ýerleri (SBÝ) gorap saklamak we durnukly peýdalanmak boýunça iň oňat tejribelerini ýygnamak we ýaýratmak arkaly Gazagystanda, Gyrgyzstanda we Türkmenistanda SBÝ-leriň derejesi barada maglumatlary täzelemek**” taslamasynyň ýerine ýetirilmegi netijesinde mümkin boldy.

Awtorlar-düzüjiler

Dawletbakow A.T., Kozybakow A.M.,
Rustamow E.A., Karina Ž.O.

Türkmen diliňe geçirmek

Saparmuradov J.

Kitaba şu görnüşde salgylanmaly

Rustamow E.A. (red.). Ýerli adamlaryň birleşikleriniň suwly-batgalyk ýerleri (SBÝ) gorap saklamak we durnukly peýdalanmak boýunça iň oňat tejribelerini ýygnamak we ýaýratmak arkaly Gazagystanda, Gyrgyzstanda we Türkmenistanda SBÝ-leriň derejesi barada maglumatlary täzelemek. Almaty, 2018

Mazmuny

Gysgajyk netije	5
Gysgaltmalar we abbreviaturalar	6
1. Giriş bölümi	7
1.1. Ramsar konwensiýasy	7
1.2. Barlagyň maksady we wezipeleri	9
1.3. Usulyýet	10
1.4. Merkezi Aziýanyň SBÝ-leri barada umumy düşünje	13
1.5. Sebitde Ramsar konwensiýasynyň ýerine ýetirilişi we Ramsar SBÝ-leriniň dolandyrylyşy	14
2. Sebitde SBÝ-leri dolandyrmak boýunça gollanmalar we tejribeler	21
2.1. SBÝ-leri dolandyrmak boýunça gollanmalar barada umumy maglumatlar	21
2.2. SBÝ-leri dolandyrmak boýunça tejribeleri kesgitlemek we bildirilýän talaplar (kriteriýler)	23
3. Dolandyrmagyň we gorap saklamagyň oňyn tejribeleri amala aşyrylýan hereket edýän we kabul etmäge mynasyp Ramsar SBÝ-leri	27
3.1. Gazagystan	27
3.1.1. Teniz-Korgaljyn köller ulgamy	27
3.1.2. Alakol-Sasykkol köller ulgamy	35
3.1.3. Kiçi Aral deňzi we Syrderýanyň deltasy	40
3.1.4. Karakol köli	44
3.2. Gyrgyzstan	49
3.2.1. Yssyk-Kyl köli	49
3.2.2. Son-Kul köli	64
3.2.3. Çatyr-Kul köli	76
3.3. Türkmenistan	86
3.3.1. Türkmenbaşy aýlagy	86
3.3.2. Garaşsyzlygyň 15 ýyllygy (öňki Zeyid) suw howdany we Kelif kölleri	102
3.3.3. Gurtly köli	107
4. Iň oňat tejribeleriň standartlaryny kämilleşdirmek we we olary durmuşa ornaşdyrmak boýunça teklipeler	112
4.1. Sebitiň Ramsar SBÝ-iniň has oňyn tejribeleri	112
4.2. Bar bolan Ramsar SBÝ-lerini dolandyrmagyň tejribesindeki meýilnamalar boýunça teklipeler	113
4.3 Ramsar sanawyna girizmäge mynasyp SBÝ-iň geljekdäki meýilnamalaşdyrmasynyň ýörelgeleri	115
Goldanmany taýýarlanylanda ulanylan edebiýat çeşmeleri	117
Awtorlar-düzüjiler	118
Goşundy	119

Şu gollanma Merkezi Aziýada (Gazagystan, Gyrgyzstan, Türkmenistan) halkara ähmiýetli Ramsar suwly-batgalyk ýerlerini dolandyrmagyň we gorap saklamagyň oňyn tejribesi boýunça maglumatlary degişli peýdalanyjylaryň dykgatyna ýetirmek üçin taýýarlanyldy. Maglumatlary toplamagyň we seljermegiň, şol sanda ýerli ilatdan maglumatlary almagyň usulyýetleri beýan edilýär. Merkezi Aziýanyň SBÝ-leri, Ramsar konwensiýasynyň düzgünlerini ýerine ýetirmek barada umumy maglumatlar getirilýär, her bir ýurt üçin SBÝ-leri dolandyrmagyň we gorap saklamagyň tejribeleri barada maglumatlar berilýär. SBÝ-ler tarapyndan berilýän ekoulgam hyzmatlaryna we olaryň netijesinde alyp boljak peýdalara aýratyn üns berilýär. Gollanmanyň esasy bölegi ýerli adamlaryň birleşikleri üçin SBÝ-leri dolandyrmak we gorap saklamak babatda Ramsar konwensiýasynyň öňden bar bolan gollanmalarynyň synyna bagyşlanan. Syn üç ýurtda (Gazagystan, Gyrgyzstan, Türkmenistan) dolandyrmagyň we gorap saklamagyň oňyn tejribeleri amala aşyrylýan SBÝ-ler boýunça oçerklerden durýar. Gollanmada ýokarda agzalan ýurtlaryň her birinde Ramsar suwly-batgalyk ýerlerini dolandyrmagyň öň işlenip taýýarlanan meýilnamalaryna seljerme berilýär, olaryň oňyn taraplary we netijeleri bellenilen, suwly ýerlerde esasy peýdalanyjylar hökmünde ýerli adamlardan soragnamalar arkaly alnan pikirleri, şeýle hem tutuş Merkezi Aziýa sebiti üçin umumylaşdyrylan teklipler beýan edilýär.

Üç ýurduň tejribesine esaslanyp, Merkezi Aziýada SBÝ-leri durnukly dolandyrmak bilen bagly bar bolan iş ýüzündäki iň oňat tejribeleri gorap saklamak we ösdürmek boýunça gysgaça teklipler işlenip taýýarlanyldy. Şol sanda, SBÝ-leriň çäklerini aýdyňlaşdyrmak, zerur bolan halatynda giňeltmek, aýratyn goralýan tebigy ýerleriň (AGTÝ) ulgamy we suwly-batgalyk guşlarynyň göçýän (migrasiýasy) döwründe hem-de dynç almak üçin düşläp geçýän ýerlerinde ekologik geçelgeleriň (koridorlaryň) üpjün edilmegi bilen bagly teklipler berildi.

Şeýle hem, köp ýyllardan bäri alnyp barylýan ylmy barlaglary dowam etdirmek we arhiwlerde saklanýan maglumatlaryň seljermesine aýratyn üns bermeklik, bu serişdeleri peýdalanyjylaryň ählisi bilen hyzmatdaşlygy ösdürmek, ýerli ilaty SBÝ-leri gorap saklamagyň we durnukly peýdalanmagyň wezipelerine çekmeklik, şol sanda syýahatçylyk ulgamynda täze iş orunlary bilen bagly mümkinçilikleri döretmek, köpçülikleýin habar beriş serişdeleri we beýleki durmuş (sosial) ulgamlary arkaly SBÝ-leri gorap saklamagyň ähmiýeti barada maglumatlary ýaýratmak, ýaşlary çekmeklik arkaly SBÝ-ler boýunça ekologik taslamalary dowam etdirmek hem-de ösdürmek bilen bagly teklipler beýan edilýär.

Gollanma, ilkinji nobatda SBÝ-leriň ykdysady we ekologik hyzmatlaryndan peýdalanýan ýerli adamlar üçin, şeýle hem diňe bir milli däl-de, halkara derejesinde ähmiýeti bolan degişli suwky-batgalyk ýerlerde suwdan peýdalanmak we paýlamak işlerini alyp barýan ministrlikleriň we pudak edaralarynyň işgärlerine niýetlenen.

Gysgaltmalar we abbreviaturalar

AGTY – aýratyn goralýan tebigy ýerler
AHHG – Araly halas etmegiň halkara gaznasy
BDK – Birleşen Milletler Guramasynyň Biologik dürlülük hakynda konwensiýasy
BEG – Bütindünýä ekologik gaznasy
BGGA – Biodürlüligi gorap saklamagyň Gazagystan assosiasiýasy
BMG – Birleşen Milletler Guramasy
ÇJB – çäkli jogapkärçilikli birleşik
DGGTHDA - Daşky gurşawy goramak we tokaý hojalygy döwlet agentligi
DM – dolandyrmak meýilnamasy
DÖHK – Durnukly ösüş boýunça hökümetara komissiýa
EBSA – Ecologically or Biologically Significant Marine Areas – Deňziň ekologik ýa-da biologik ähmiýetli giňişlikleri
GBGG – Gazagystanyň biodürlüligi gorap saklamak gaznasy
IBA – Important Bird Areas – Guşlar üçin aýratyn möhüm ýerler ýa-da möhüm ornitologik ýerler
IWC – International Waterbird Census – Suwda ýüzýän we suw ýakasynda ýaşaýan guşlaryň halkara sanawy
MA SRB – Merkezi Aziýanyň Sebitleýin Ramsar başlangyjy
MAB – ÝUNESKO-nyň «Adam we Biosfera» maksatnamasy
MASEM – Merkezi Aziýanyň Sebitleýin ekologik merkezi
OHM – Oba hojalyk ministrligi
RLE – radiolokasion enjam
SBÝ – suwly-batgalyk ýer
TGHB – Tebigaty goramagyň halkara birleşigi
TM – Taraplaryň maslahaty
TNGIZT – Türkmenbaşynyň nebiti gaýtadan işleýän zawodlar toplумы
UK – Utgaşdyryjy komitet
ÝES – ýylylyk elektrik stansýasy
ÝUNESKO – Birleşen Milletler Guramasynyň Bilim, ylym we medeniýet boýunça edarasy

1. Giriş bölümü

Näme üçin suwly-batgalyk ýerlerine şeýle köp üns berýärler? Sebäbi olaryň tebigy hadysalardaky we adamlaryň durmuşyndaky ähmiýeti örän ýokary we dürli-dürli. SBÝ-leriň has möhüm ekologik wezipelerinden aşakdakylary bellemek bolar:

- *süýji suwlaryň goralyp saklanmagyna ýardam edýärler*
- *ýerüsti we ýerasty suwlaryň akymyny düzgünleşdirýärler*
- *ýerasty suwlaryň belli bir derejede saklanmagyna ýardam edýärler*
- *suwlaryň tebigy taýdan arassalanmagyna we hapalaýjy maddalaryň saklanmagyna ýardam edýärler*
- *kislorodyň atmosfera gaýtarylmagyna we uglerodyň atmosferadan alnyp, onuň SBÝ-lerde toplanmagyna ýardam edýärler*
- *klimatyň, aýratyn-da onuň ygal we temperatura düzgünleri babatda durnuklaşmagyna ýardam edýärler*
- *kenar ýakalarynyň we topragyň eroziýa sebäpli zaýalanmagyndan goraýarlar*
- *biologik dürlüligiň goralyp saklanmagyna ýardam edýärler*
- *ösümlikleri we haýwanlary, şol sanda olaryň ýitmek howpy astyndakylaryny ýa-da adamlar üçin ähmiýetli görnüşlerini ýaşaýş ýerleri bilen üpjün edýärler*

Biziň Merkezi Aziýadaky gurak sebitimizde suwly-batgalyk ýerlere derýalar, kanallar, köller, suw howdanlary, joşgun-daşgyn sebäpli suw basan ýerler, howuzlar, çygly we batgalaşan ýerler degişlidir. Olaryň hemmesi sebitde adamlaryň saglygy we ýaşaýşy baglanyşykly bolan, öwezi dolunyp bolmajak suw serişdeleridirler we biologik dürlüligiň ojaklarydyrlar. Biziň ýurtlarymyzyň abadançylygy we tutuş ýaşaýşy suwly-batgalyk ýerlerimiziň arassalygyna we ekologiýa ýagdaýyna bagly bolup durýar.

Şol bir wagtda hem, sebitde SBÝ-leriň daşky gurşawynyň ýaramazlaşmagyna we olaryň ekoulgamlarynyň zaýalanmagyna getirýän antropogen häsiýetli birnäçe howplary bar, olara tehnogen hapalanmalar, oba hojalyk maksatlary üçin suwlaryň kadasyz alanmagy, biologik serişdeleriň gözegçiliksiz ulanylmagy, tebigy akymalarynyň üýtgedilemgi we bentleriň gurulmagy, şeýle hem suw serişdelerini serhetüsti ulanmagyň meseleleri degişlidir.

1.1. Ramsar konwensiýasy

Ramsar konwensiýasy, onuň doly ady “Suwda ýüzýän guşlaryň ýaşayan ýerleri hökmünde goralýan halkara ähmiýetli suwly-batgalyk ýerler baradaky konwensiýa” diýlip atlandyrylýar – bu tebigy serişdeleri gorap saklamaga we durnukly peýdalanmaga gönükdirilen global derejedäki häzirkizaman hökümetara şertnamalarynyň ilkinjisidir. 1971-nji ýylda Eýranyň Ramsar şäherinde kabul edilen we 1975-nji ýylda güýje giren bu konwensiýa suwly-batgalyk ýerleri hem-de olaryň baýlyklaryny gorap saklamaklyga we rejeli peýdalanmaklyga gönükdirilen milli hereketleriň we halkara hyzmatdaşlygyň esaslaryny üpjün edýär. Konwensiýa onuň Şertleşýän taraplary bolup durýan ýurtlaryň öz çäklerindäki ähli suwly-batgalyk ýerleriniň durnukly peýdalanmagyny, halkara ähmiýetli suwly-batgalyk ýerleriniň ekologik bütewiligini we goňşy ýurtlar bilen umumy bolan suwly-batgalyk ýerleri hem-de olaryň biodürlüligini gorap saklanmakda hyzmatdaşlygy üpjün etmäge bolan okgunly maksatlarynyň (niýetleriniň) amala aşyrylmagyna gönükdirilendir. Merkezi Aziýanyň ähli ýurtlaryny hem goşmak bilen, häzirkiki wagtda dünýäniň 170 ýurdy bu Konwensiýanyň Taraplary bolup durýarlar. Konwensiýany ýerine

ýetirmekligiň esasy mehanizmi – bu Halkar ähmiýetli suwly-batgalyk ýerleri sanawy ýa-da Ramsar sanwydyr. Häzirki wagtda bu sanawa umumy meýdany 228,930,640 gektar bolan jemi 2,308 sany Ramsar ýerleri girýär. Olardan Gazagystanda – 10 (3,188,557 ga), Gyrgyzsatanda – 3 (679,408 ga), Täjigistanda – 5 (94,600 ga), Türkmenistanda – 1 (267,124 ga) we Özbegistanda hem – 2 (558,400 ga) bar.

Konwensiýanyň maksatlaýyn wezipesi ýa-da missiýasy suwly-batgalyk ýerleriň goralyp saklanmagyna, oýlanyşykly – paýhasly ulanylmagyna, dikeldilmegine, olardan alynýan peýdanyň bolsa hemmeler tarapyndan ykrar edilmegine we gadyr-gymmatynyň bilinmegine gönükdirilendir.

Bu wezipe 2016-2014-nji ýyllar üçin niýetlenen 4-nji Strategik meýilnamada belenildi. Meýilnama 4 sany uleri tutulýan ugurlardan (maksatlardan) we 19 sany kiçi maksatlardan durýar:

1-nji maksat: *Suwly-batgalyk ýerleriň zaýalanmagyna we ýitirilmegine getirýän sebäplere (faktorlara) yzygiderli seredilmegi*

2-nji maksat: *Ramsar ýerleriniň netijeli goralyp saklanmagy we dolandyrylmagy*

3-nji maksat: *Ähli suwly-batgalyk ýerleriniň akyly-paýhasly ulanylmagy*

4-nji maksat: *Konwensiýanyň amala aşyrylyşynyň kämilleşdirilmegi*

Birleşen Milletler Guramasynyň (BMG) Bilim, ylym we medeniýet boýunça edarasy (ÝUNESKO) Ramsar konwensiýasynyň depozitariýsi bolup hyzmat edýär, ýöne bu konwensiýa BMG/ÝUNESKO-nyň daşky gurşawy goramak babatdaky konwensiýalarynyň we ylalaşyklarynyň ulgamynyň düzümi bölegi däl. Konwensiýa diňe onuň Taraplarynyň Maslahatyna (TM) tabyndyr, Konwensiýanyň ýerine ýetirilişine gündelik gözegçilik boýunça jogapkärçilik bolsa TM-da saýlanylýan Hemişelik komitetiň ýanynda hereket edýän Konwensiýanyň Sekretariatynyň üstüne ýüklenendir. Ramsar konwensiýasynyň Sekretariaty Tebigaty goramagyň halkara bileleşiginiň (TGHB/ IUCN) Şweýsariýanyň Gland şäherindäki edara jaýynda ýerleşýär. Ýokarda agzalan ýurtlaryň her birinde degişli döwlet edaralary tarapyndan ýurduň raýatlaryndan we hünärmenlerinden belenilýän milli utgaşdyryjy, ýagny Konwensiýanyň Sekretariatynyň wekili bar, her ýurtta Sekretariat bilen aragatnaşyk milli utgaşdyryjynyň üsti bilen amala aşyrylýar.

Ramsar konwensiýasynyň Merkezi Aziýadaky Şertleşýän taraplaryna Gazagystan, Gyrgyzstan, Täjigistan, Türkmenistan we Özbegistan girýär. 2015-nji ýylyň noýabrynda şertleşýän taraplaryň üçüsi (Gazagystan, Gyrgyzstan we Türkmenistan) SBÝ-leri gorap saklamak we rejeli peýdalanmak boýunça sebitleýin hyzmatdaşlygy güýçlendirmek üçin Konwensiýanyň Sekretariatynyň **Merkezi Aziýanyň Sebitleýin Ramsar başlangyjyny** döretmek barada resmi teklibi bilen ylalaşdylar. Täjigistan we Özbegistan bu başlangyjyň işine gatnaşmaga we özleriniň geljekde oňa resmi taýdan goşulmak meýilleriniň bardygyny beýan etdiler. MA SRB-nyň esasy düzgünleri we ýörelgeleri Araly halas etmegiň halkara gaznasynyň (AHHG) Durnukly ösüş boýunýa hökümetara komissiýasynyň (DÖHK) 2016-

njy ýylyň maý aýynda Aşgabat şäherinde geçen nobatdaky mejlisinde beýan edildi. Başlangyjyň çäklerinde çözgütleri kabul etmekligiň jogapkärçiligi onuň Utgaşdyryjy komitetiniň (UK) üstüne ýüklenendir, komitetiň düzümine Gazagystandan, Gyrgyzstandan we Türkmenistandan has tejribeli alymlar we işgärler girizildi.

1.2. Barlagyň maksady we wezipeleri

MA SRB-y tarapyndan teklipe edilen we Ramsar konwensiýasynyň Sekretariaty tarapyndan goldanan ilkinji taslama “Ýerli adamlaryň birleşikleriniň suwly-batgalyk ýerleri (SBÝ) gorap saklamak we durnukly peýdalanmak boýunça iň oňat tejribelerini ýygnamak we ýaýratmak arkaly Gazagystanda, Gyrgyzstanda we Türkmenistanda SBÝ-leriň derejesi barada maglumatlary täzelemek” taslamasy boldy. Taslamany ýerine ýetirmek boýunça milli bilermenler hökmünde bäsleşik esasynda Adylbek Kozybakow (Gazagystan), Askar Dawletbakow (Gyrgyzstan) we Eldar Rustamow (Türkmenistan) dagy saýlanyldy. Taslama Ýaponiýanyň Hökümeti tarapyndan goldanyldy we Ýaponiýa tarapyň meýletin gatanç serişdeleriniň hasabyna amala aşyryldy.

Taslamanyň maksady – Gazagystanda, Gyrgyzstanda we Türkmenistanda Ramsar suwly-batgalyk ýerlerini dolandyrmakda we gorap saklamakda köp ýyllaryň dowamynda ýerli ilat tarapyndan alnyp barylýan iň oňat tejribeleri toplamak, täzelemek we ýaýratmak bolup durýar.

Taslamanyň çäklerinde şu wezipeler goýuldy:

- *Gazagystandaky, Gyrgyzstandaky we Türkmenistandaky SBÝ-ler baradaky maglumatlary täzelemek.*
- *SBÝ-leriň gymmatlygy we ol ýerleriň adamlara edýän hyzmatlary dogrusynda ýerli adamlaryň birleşikleriniň habarlylygyny öwrenmek we şeýle ýerleriň wajyplygy barada olaryň habarlylygyny ýokarlandyrmak maksady bilen söhbetdeşlikleri geçirmek.*
- *Ýerli ilaty çekmek arkaly, SBÝ-leriň Bütindünýä gününe bagyşlanan uly göwrümlü çäreleri geçirmek.*
- ***Merkezi Aziýa ýurtlarynda: Gazagystanda, Gyrgyzstanda we Türkmenistanda suwly-batgalyk ýerleri gorap saklamagyň we dolandyrmagyň iň oňat tejribeleri boýunça degişli gollanmany taýýarlamak, bu wezipe Taslamanyň jemleýji we esasy netijesi boldy.***

Şeýlelikde, bu Gollanmany taýýarlamak arkaly, Merkezi Aziýa sebiti we onuň SBÝ-leri barada gysgaça umumy maglumatlary bermek bilen bir hatarda, gorap saklamagyň we dolandyrmagyň oňyn tejribeleri amala aşyrylýan suwly-batgalyk ýerler barada ähli gyzyklanýan taraplaryň habarlylygyny ýokarlandyrmak boýunça esasy maksatlar we

wezipeler ýerine ýetirildi, bu ýurtlarda degişlilikde Ramsar konwensiýasynyň ýerine ýetirilişi barada, şeýle hem taslamany ýerine ýetirmek üçin usulyýet çemeleşmeleri boýunça maglumatlar ýygnaýdy.

1.3. Usulyýet

Häzirki wagtda toplanan iş tejribelerinde-de, ylmy edebiýatlarda-da Merkezi Aziýa boýunça sebitiň ähli ýurtlarynda ulanmaga ýaramly bolan SBÝ-leri dolandyrmagy kämilleşdirmek boýunça anyk teklipleri tapmak kyn. Çünki sebit we milli derejede aýratynlyklary bolan Ramsar suwly-batgalyk ýerleri ýaly özboluşly obýekti dolandyrmakda we ýerli şertlere uýgunlaşdyrmakda entek sebitleýin çemeleşmeler işlenip düzülmädik.

Muňa garamazdan, ol ýa-da beýleki ýerleri sebitiň ýurtlarynyň durmuş-ykdysady aýratynlyklaryna we bolup geçýän üýtgeşmelerine laýyklykda Ramsar sanawyna teklipl etmek üçin hödürnamany taýýarlamakda Konwensiýanyň Sekretariatynyň talap edýän ölçeglerine (kriteriýlerine) esaslanyp, dolandyrylyşyna seljerme geçirmek üçin SBÝ-leri saýlap almakda biz aşakdakylary göz önünde tutmalydyrys:

- *SBÝ Ramsar sanawyna girizilen we ony dolandyrmagyň eýýäm işlenip taýýarlanan Meýilnamasy bolmaly*
- *Ramsar sanawyna girizmäge mynasyp çäk bolmaly*
- *Çäginde ol ýa-da beýleki halkara taslamalary amala aşyrylan ýer bolmaly*
- *Dolandyrmakda (hatda entek ony dolandyrmagyň meýilnamasy bolmasa-da) eýýäm oňat netijeler alnan bolmaly*
- *5 Ýerli ilatyň arasynda SBÝ-leri dolandyrmagyň adaty usullaryny amala aşyrýan adamlar bar bolan ýerler.*

Ýokarda aýdylanlara esaslanyp, MA SRB ýurtlaryň Ramsar konwensiýasyny ýerine ýetirmek boýunça işleri utgaşdyryjylary tarapyndan MA SRB-nyň UK-niň garamagyna deslapky teklipler berildi (MA SRB-nyň iş maslahaty, Almaty şäheri, 2017-nji ýylyň 11-nji maýy) we taslamany ýerine ýetirmegiň dowamynda olaryň tejribelerini hem-de dolandyrmagyň meýilnamalaryny öwrenmek üçin soňra iş tertibinde tassyklandy.

Bu ýörelgeler göz önünde tutulandan soň, indiki käbir düşüňjeleriň kesgitlenilmegi zerurdy: umuman dolandyrmagyň tejribesi (praktikasy) diýip we hususan-da, SBÝ-i dolandyrmak boýunça oňyn tejribe diýip biz nämä düşüňjäsiz?

Iň oňat tejribe – bu SBÝ-i dolandyrmagyň tassyklanýan Meýilnamasynda görkezilen anyk hereketleri, ädimleri ýerine ýetirmek arkaly ähli gurallaryň iş ýüzünde peýdalanylmagy, ol gurallar ýerli adamlaryň birleşikleri üçin ol ýa-da beýleki suwly-batgalyk ýeriň funksional bitewiliginiň saklanyp galan halatynda ol ýeriň ekoulgam hyzmatlaryndan we bähbitlerinden peýdalanylanda bellenen wezipelere ýetmeklige mümkinçilik berýärler we ol wezipeleriň üstünlikli amala aşyrylýandygyny¹ subut edýärler. Iň oňat tejribeler SBÝ-i dolandyrmagyň Meýilnamasynyň ýerine ýetirilişiniň degişli ölçegler boýunça kesgitlenýän (2.2. bölüme seret) netijeliligi esasynda saýlanyp alynýarlar.

¹ Möhüm wezipeler (giňişleýin – 2.2. bölümde) Ramsar konwensiýasynyň halkara bilermenleri tarapyndan 2007-nji ýylda işlenip düzülen 16-njy Gollanmanyň 3-nji neşiriniň “Suwly-batgalyk ýerleri dolandyrmak” babynda kesgitlenen.

Bilermenleriň 3-si tarapyndan Ramsar sanawyna girýän ýa-da ol sanawa girizmekligi meýilleşdirilýän SBÝ-leriň ýagdaýyny kesgitlemek maksady bilen maglumatlary toplamak boýunça degişli işleriň toplумы geçirildi.

Gazagystanda Ramsar SBÝ-leri: 1. Teniz-Korgaljyn köller ulgamy; 2. Alakol-Sasykkol köller ulgamy; 3. Kiçi Aral deňzi we Syrderýanyň deltasy; şeýle hem – 4. Karakol köli – entek Ramsar sanawyna girmeyän, ýöne girizmeklige mynasyp SBÝ

Gyrgyzstanda Ramsar SBÝ-leri: 1. Issyk-Kul köli; 2. Soň-kul köli; 3. Çatyr-Kul köli

Türkmenistanda Ramsar SBÝ-i: 1. Türkmenbaşy aýlagy we Ramsar sanawyna mynasyp ýerler hökmünde kesgitlenen – 2. Gurtly köli; 3. Garaşsyzlygyň 15 ýyllygy (öňki Zeýid) suw howdany Kelif kölleri bilen bilelikde

Jemi 10 sany SBÝ-ler barlanyldy (1-nji tablisa). Olardan 6-sy Ramsar ýerleri hasaplanylýar, olary düzmekligiň we dolandyrmagyň Meýilnamalaryna 5 ball derejesi boýunça baha bermek işleri geçirildi.

Maglumatlary toplamak üçin meýdan-marşrut gözegçilikleri amala aşyryldy, olaryň dowamynda suw ýataklarynyň barlaglary, çäkleri ýazyp beýan etmek, kenar ýakalarynyň ýagdaýy, görülen ähli suwly-batgalyk guşlaryny we beýleki aýratynlyklary hasaba almak işeri geçirildi, toplanan şeýle maglumatlaryň esasynda her bir barlanan SBÝ-iň ol ýa-da beýleki ekologik hyzmaty berip bilmek mümkinçilikleri kesgitlenildi.

Ýerli ilatyň arasynda gürründeşlik geçirilip, soraşmak arkaly maglumatlar toplanyldy. Bu işi geçirmek üçin ilki bilen degişli adamlaryň topary kesgitlenildi. Gürründeşligiň (sorag arkaly maglumat almagyň) maksady: olaryň SBÝ-leri ulanyşlaryny, nähili peýda görýändiklerini, nähili kinçylyklaryň bardygyny we ol kynçylyklary ýeňip geçmek üçin nähili teklipleriniň, isleg-arzuwlarynyň bardygyny anyklamak. Soragnamanyň esasynda (1-nji goşunda seret) ýerli ilatyň SBÝ-ler baradaky habarlylygy, özleriniň ýaşaýan ýerlerindäki SBÝ-ler tarapyndan berilýän ekologik hyzmatlaryň aýratynlyklaryna, ol ýerleri gorap saklamagyň we durnukly peýdalanmagyň wajyplygyna göz ýetirişleri anyklanyldy. **Jemi 505 adamlara, şol sanda Gazagystanda – 77, Gyrgyzstanda – 240 we Türkmenistanda hem – 188 adamlara soragnamalar ýaýradylp, maglumatlar toplanyldy.**

1-nji tablisa. Merkezi Aziýanyň barlag geçirilen SBÝ-leri

Ady	Ramsar sanawyna girizilen senesi we meýdany	Koordinatlary	Değişiligi	
			AGTÝ	Dolandyrys çäk (oblast ýa-da welaýat, raýon ýa-da etrap)
Teniz-Korgaljyn köller ulgamy	11.10.1976 353,341 ga	50°25'59" 69°11'20"	Korgaljyn döwlet tebigy goraghanasy	Akmolla oblastynyň Korgaljyn raýony, Karaganda oblastynyň Nurin raýony
Alakol-Sasykkol köller ulgamy	25.11.2009 914,663 ga	46°16'00" 81°32'00"	Alakol döwlet tebigy goraghanasy	Almata oblastynyň Alakol raýony, Gündogar-Gazagstan oblastynyň Urjar raýony
Kiçi Aral deňzi we Syrderýanyň deltasy	02.02.2012 330,000 ga	46°20'50" 61°00'09"	Barsagelmez döwlet tebigy goraghanasy	Gyzylorda oblastynyň Aral raýony
Karakol köli	3,773 ga	43°53'44" 51°30'93"	Üstýurt döwlet tebigy goraghanasynyň Karakiýa-Karakol döwlet zoologiýa çäkli goraghanasy	Mangistay oblastynyň Aktau şäheri
Issyk-Kul köli	26.12.1976 624,439 ga	42°22'17" 77°21'58"	Yssyk-Kul döwlet tebigy goraghanasy	Yssyk-Kul oblastynyň Yssyk-Kul, Jetioguz, Týup, Aksu we Ton raýonlary
Soň-Kul köli	23.01.2011 38,869 ga	41°55'03" 75°08'32"	Karatal-Japyryk döwlet tebigy goraghanasy	Naryn oblastynyň Aktalin raýony
Çatyr-Kul köli	08.11.2005 16,100 ga	40°33'31" 75°09'03"		Naryn oblastynyň Naryn raýony
Türkmenbaşy aýlagy	03.07.2009 267,124 ga	39°47'47" 53°21'70"	Hazar döwlet tebigy goraghanasy	Balkan welaýatynyň Türkmenbaşy etraby
Gurtly köli	1,421 ga	38°01'00" 58°22'00"	-	Aşgabat şäheri
Garaşsyzlyg-yn 15 ýyllygy (öňki Zeýid) suw howdany we Kelif kölleri	85,488 ga	37°31'00" 65°06'00"	Amyderýa döwlet tebigy goraghanasynyň Kelif çäkli goraghanasy	Lebap welaýatynyň Kerki we Halaç etraplary

1.4. Merkezi Aziýanyň SBÝ-leri barada umumy düşünje

Merkezi Aziýada ýerleşýän 5 ýurt – garaşsyz döwletler – Gazagystan, Gyrgyzstan, Täjigistan, Türkmenistan we Özbekistan bilelikde umumy çägi 4 mln km² bolan meýdany eýeleýärler. Sebitde uly we kiçi derýalaryň, ownuk suw çeşmeleriniň 12 müň töweregi bolup, olaryň 10 müňden gowragynyň, şol sanda esasy derýalar bolan Amyderýanyň, Syrderyýanyň, Iliniň we Yrtyşyň suw toplaýan meýdany daglyk etraplarda ýerleşýär. Ýerüsti suwlaryň ýaýraýşynyň gyra deň bolmazlygy relýefiň we klimatyň aýratynlyklaryna baglydyr. Daglar – suwlaryň toplanýan, düzlükler bolsa olaryň bugarmagyny hem hasaba almak bilen, harçlanýan ýerleridir. Bu ýagdaý sebitiň gidrologiik we ykdysady nukdaý nazardan iň möhüm häsiýetli aýratynlygydyr: Merkezi Aziýanyň suwsuz çöllükleri bilen bir hatarda günorta tarapdan olara ýanaşýan Týan-Şan, Pamir we Türkmen-Horasan dag ulgamlary ýerüsti suwlaryň barlygy bilen tapawutlanýarlar. Gözbaşyny beýik daglardan alýan derýalaryň köpüsi ol daglaryň depelerindäki ereýän garlaryň we buzluklaryň hasabyna suwunyň üstüni dolýarlar. Daglardan düzlüğe çekandan soň ol derýalaryň suwlary ekinleri suwarmak üçin ulanylýar, özem köpüsiniňki ýaýran suwaryş ulgamlary görnüşinde dolulygyna harçlanýarlar. Tejen, Murgap, Zerawşan, Kaşkaderýa, Çu, Talas we başgalar muňa mysal bolup biler.

Sebitdäki kölleriň umumy sany 10 müň töweregi bolup, ol suw ýataklarynyň diňe bir mukdar taýdan köp sanly bolmagy däl-de, eýsem örän dürli-dürli bolmagy häsiýetli aýratynlygydyr. Tebigy taýdan emele gelenlerden iň irileri – Hazar, Balhaş we Yssyk-Kul, emeli döredilenlerden bolsa – Sarygamyş, Aýdar-Kaýnasar, Deňizkul we başgalar. Orta we kiçi möçberli köller tebigy şertlere we geografiki taýdan ýerleşýän ýerlerine baglylykda dört topara bölünýärler: 1) düzlüklerdäki köller, 2) deňiz ýakasyndaky köller, 3) dag eňňitlerindäki köller we 4) beýik daglyk sebitlerde ýerleşýän köller.

Düzlükdäki köller öz gezeginde sähralyklardaky, ýarymçöllüklerdäki we derýanyň köne hanalaryndaky köllere bölünýärler. Sähra we ýarymçöllük ýerledäki köller Gazagystanda giňden ýaýrandyrlar. Olaryň suw toplanýan oý ýerleri örän ýalpak tabak görnüşinde bolýar, suwunyň ýygnanyşy bolsa aýdyň däl. Köplenç halatda ol köller sähralyk ýerlerden akýan derýalaryň joşmagy netijesinde ýa-da wagtlaýyn (möwsümleýin) akýan suwlaryň hasabyna emele gelýärler. Deňiz ýakasyndaky köller esasan deňizden bölünip aýrylan we onuň bilen arabaglanyşygy saklanyp galan ýa-da arabaglanyşy bolmadyk aýlaglardyr. Olaryň käbirleri relikt (gadymy) köller bolup, ir wagtlarda Hazar deňzinden bölünip aýrylan suw ýataklarydyr. Deňziň kenar ýakalarynda düýbi deňiz derejesinden has aşakda bolan gury çöketlikler duş gelýär. Olardan has mälimleri Mangyşlakda bar: Batyr (-132 m), Kaundy (-55 m). Deňziň kenar ýakasyndaky köllere Garabogazköl aýlagyny hem degişli etmek bolar. Dag eňňitlerindäki köller düzlüklerdäki bilen deňeşdirilende az sanlydyr. We ahyr soňy, beýik daglyk sebitlerdäki köller, esasan tektoniki gelip çykyşly bolup, tekiz dag geçitlerinde ýerleşýärler, olar köplenç göwrümi uly bolmadyk, tegelek görnüşde bolýarlar. Bu toparyň has iriräklerine Kara-Kul (deňiz derejesinden 3,954 m belentlikde), Çatyr-Kul (3,486 m) we Soň-Kul (3,047 m) köllerini degişli etmek bolar.

Merkezi Aziýanyň suw serişdeleri – ekologik, ykdysady we syýasy nukdaý nazardan sebitiň möhüm baýlygy (faktory) bolup durýar. Suw baýlyklaryny peýdalanmak we dolandyrmak bilen bagly sebitleýin hyzmatdaşlykda birnäçe meseleler ýüze çykyar, olardan aýratyn-da ýurtlaryň milli özygtyýarlylygynyň çäklerinde suwdan peýdalanmagyň hukuklary, suw baýlyklaryndan durnukly peýdalanmak boýunça umumy düşünişmekligiň bolmazlygy we şunuň netijesinde sebitiň ýurtlarynyň ählisiniň dürli derejedäki orny has möhümdir. Şeýle

ýagdaý ykdysady bähbitlere bagly bolup durýar: derýalaryň daglardaky suw toplanýan ýerlerinde gidrostansiýalaryň gurulmagy, suwuň ýazyna we tomsuna köp mukdarda toplanyp, güýz-gyş aýlarynda göýberilmegi. Bu ýurtlarda peýdalanylýan suwlaryň mukdary we suw baýlyklarynyň goralyp saklanmagyny üpjün etmäge bolan çemeleşmeler biri-birinden tapawutlanýarlar. Üstesine-de, mesele howanyň ählumumy üýtgemegi we suw serişdelerini dolandyrmakda öndebaryjy garaýyşlaryň sebitde haýal ornaşdyrylmagy bilen baglylykda has ýitileşýär. Häzirki wagta çenli sebitde suw baýlyklaryna we SBÝ-lere toplumlaýyn baha bermek işleri geçirilmedi.

1.5. Sebitde Ramsar konwensiýasynyň ýerine ýetirilişi we Ramsar SBÝ-leriniň dolandyrylyşy

Ramsar konwensiýasy onuň Tarapy bolan ýurtlardan suwly-batgalyk ýerleri dolandyrmak boýunça edaralary ýa-da edaralar toplumyny döretmekligi talap etmeýär, olaryň öz üstlerine alan borçnamalaryny ýerine ýetirmeklige şertleri we serişdeleri kesgitlemek hukugyny döwletleriň özlerine berýär. Şunuň bilen baglylykda, Merkezi Aziýadaky ýurtlaryň her birinde SBÝ-leri dolandyrmak boýunça olaryň ekologik-geografik we durmuş-ykdysady aýratynlyklaryna görä hersiniň özüne häsiýetli bolan tejribesi toplanandyr. Şonuň üçin hem her ýurduňka aýratynlykda seretmeli.

Gazagystanda

Gazagystan Respublikasynyň 2005-nji ýylyň 13-nji dekabryndaky Kanunyna laýyklykda Gazagystan Ramsar konwensiýasyna goşulyşmak hakynda karar kabul etdi. Ýurduň bu konwensiýa goşulan hakyky senesi diýlip Konwensiýanyň Sekretariaty tarapyndan Tengiz-Korgaljyn köller ulgamynyň Halkara ähmiýetli suwly-batgalyk ýerleriň sanawyna girizilendigini tassyklan güni, ýagny 2007-nji ýylyň 2-nji maýy hasaplanýar.

Häzirki wagtda Gazagystanda halkara ähmiýetli suwly-batgalyk ýerler diýlip yglan edilen, umumy meýdany 3,188,557 gektar bolan 10 sany obýektler bar (*2-nji tablisa*). Olardan başga-da, ýene 5 sany SBÝ-ler 2018-2021-nji ýyllarda Ramsar sanawyna girizmeklik üçin mynasyp diýlip kesgitlenildi.

Gazagystan Respublikasynyň 2004-nji ýylyň 9-njy iýulynda “Haýwanat dünýäsini goramak, köpeltmek we peýdalanmak hakynda” Kanuny (№ 593-II) we 2006-njy ýylyň 7-nji iýulynda «Aýratyn goralýan tebigy ýerler hakynda» Kanuny kabul edildi. Ol kanunlara suwly-batgalyk ýerleri düzgünleşdirýän hukuk kadalary girizildi (15.06.2017 ý. ýagdaýyna girizilen ýütgetmeler we goşmaçalar bilen bilelikde); suw ýataklaryny halkara we ýurt ähmiýetli suwly-batgalyk ýerlerine degişli etmekligiň Düzgünleri tassyklandy (Gazagystan Respublikasynyň Hökümetiniň 2015-nji ýylyň 11-nji fewralyndaky №18-03/94 belgili karary; halkara we ýurt ähmiýetli suwly-batgalyk ýerleriň sanawy tassyklandy (Gazagystan Respublikasynyň Oba hojalyk ministriliginiň 2015-nji ýylyň 24-nji aprelindäki №18-03/369 belgili buýrugy).

2-nji tablisa. Gazagystanyň suwly-batgalyk ýerleri

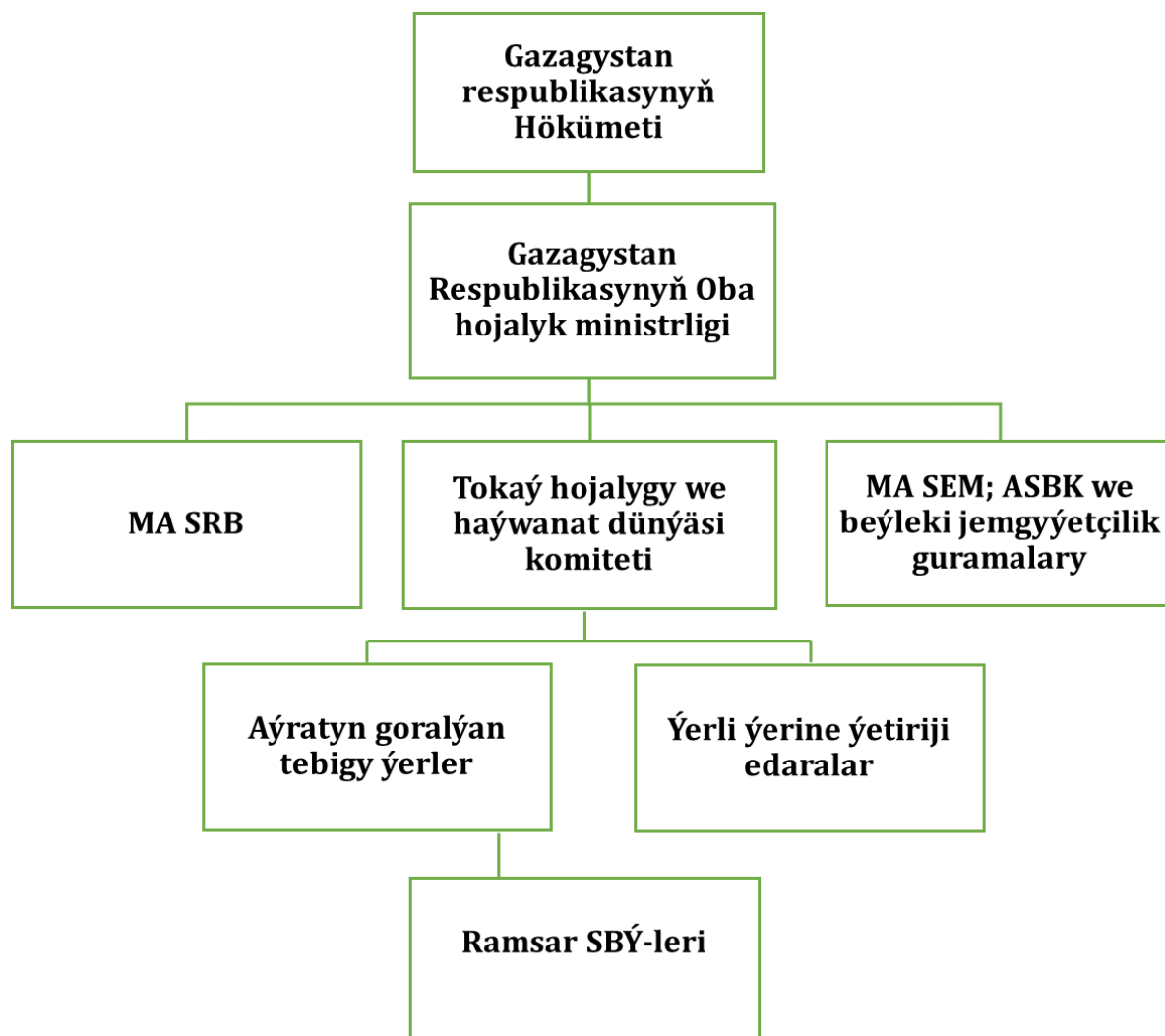
SBÝ-leriň atlary	Dolandyryş çägi (oblast, raýon)	Meýdany, ga	Koordinatlary
Teniz-Korgaljyn köller ulgamy	Akmolla	353,341	50°25'00"N 069°15'00"E
Alakol-Sasykkol köller ulgamy	Almata, Gündogar-Gazagystan	914,663	46°16'00"N 81°32'00"E
Ili derýasynyň deltasy we Balhaş kölüniň günorta bölegi	Almata	976,630	45°36' N 74°44' E
Turgaý we Irgiz derýalarynyň aşaky akymyndaky köller	Aktýube	348,000	48°42'00"N 062°11'00"E
Ural derýasynyň deltasy Hazar deňziniň ýanaşyk kenarýakalary bilen	Atyrau	111,500	46°58'00"N 51°45'00"E
Žarsor-Urkaş köller ulgamy	Kostanaý	41,250	51°22'00"N 62°48'00"E
Koýbagar-Týuntýugur köller ulgamy	Kostanaý	58,000	52°39'00"N 65°45'00"E
Kulykol-Taldykol köller ulgamy	Kostanaý	8,300	51°23'00"N 61°52'00"E
Naurzum köller ulgamy	Kostanaý	139,714	51°32'00"N 64°26'00"E
Kiçi Aral deňzi we Syrderýanyň deltasy	Gyzylorda	330,000	046°20'50"N 061°00'09"E

2014-nji ýylda ÝUNESKO-nyň MAB Maksatnamasynyň Halkara utgaşdyryjy komitetiniň 26-njy mejlisiniň karary bilen “Akžaýyk” döwlet tebigy goraghanasy (rezerwaty) “Biosfera goraghanasy (rezerwaty)” hökmünde ÝUNESKO-nyň Bütindünýä tebigy mirasynyň halkara derejesini aldy. 2008-nji ýylda Naurzum we Korgalžin döwlet tebigy goraghanalary «Sary Arka – Demirgazyk Gazagystanyň sähralyklary we kölleri» tebigy çäginiň düzüminde ÝUNESKO-nyň Bütindünýä tebigy mirasynyň Sanawyna girizildi.

Gazagystan Respublikasynyň 2010-njy ýylyň 21-nji ýanwaryndaky «Ösümlik we haýwanat dünýäsiniň meseleleri boýunça Gazagystan Respublikasynyň käbir kanunçylyk namalaryna üýtgetmeleri we goşmaçalary girizmek hakynda» Kanunyna (№ 242-IV) laýyklykda Gazagystan Respublikasynyň 2004-nji ýylyň 9-njy iýulyndaky «Haýwanat dünýäsini goramak, köpeltmek we peýdalanmak hakynda» Kanunyna (№ 593-II) suwly-batgalyk ýerlerini kadalaşdyrmak hakynda täze 39-1 «Suwly-batgalyk ýerler» maddasy goşuldy. Gazagystan Respublikasynyň 2006-njy ýylyň 7-nji iýulyndaky «Aýratyn goralýan tebigy ýerler hakynda» Kanunyna (№ 175-III) guşlar üçin aýratyn möhüm ýerler - IBA: guşlaryň esasy toplanýan ýerleri, seýrek we ýitmek howpy astyndaky görnüşler, belli-belli landşaftlar üçin häsiýetli bolan guşlaryň toplumlary, gury ýerde ýaşaýan ýa-da suwda ýüzýän we suwly-batgalyk ýerlerdäki guşlaryň höwürtegeleýän (köpelyän) ýa-da göçýän döwründäki has köp toplanýan ýerleri boýunça kadalar (15.06.2017ý. ýagdaýyna üýtgetmeler we goşmaçalar bilen) goşuldy. Eger-de ol ýerler goraghanalaryň düzümine girmeýän bolsa, onda olar üçin çäkli gorag düzgüni bellenilýär. Şeýlelikde, Gazagystanda 121 sany guşlar üçin aýratyn möhüm ýerler döwlet tarapyndan gorag astyna alyndy.

Gazagystanyň ähli Ramsar SBÝ-leri, hereket edýän milli kanunçylyga laýyklykda tutuşlygyna ýa-da olaryň belli bir bölegi AGTÝ-leriň düzümine girýär, özem ýerli ýerine ýetiriji häkimiýet edaralaryň ol ýerlere gytaklaýyn täsiri bar. Häzirki wagtda diňe Kulykol-Taldykol we Koýbagar-Týuntýugur köller ulgamy AGTÝ-leriň düzümine girmeyär, ýöne olary hem AGTÝ-leriň düzümine girizmek boýunça işler başlandy. Kiçi Aral we Syrderýanyň deltasy häzire çenli Barsagelmez goraghanasyna geçirilmedik. Ýuridiki tarap derejesi (çäkli goraghana) bolmadyk Karakol köli aýratyn goralýan tebigy ýer hökmünde ýerli häkimiýet edaralaryna degişli, emma entek Ramsar SBÝ-leriň sanawyna girmeyär.

Gazagystan Respublikasynyň suw serişdelerini dolandyrmak boýunça taýýarlanýan Döwlet maksatnamasynyň çäklerinde premýer-ministriň teswirnama çözgüdi bilen (2013-nji ýylyň 2-nji iýulyndaky mejlisiň №11-5/07-168 belgili teswirnamasy) işlenip düzülýän Maksatnamanyň taslamasyna AGTÝ-leriň çäklerinde ýerleşýän suw ýataklaryny, şol sanda halkara ähmiýetli SBÝ-leri aýratyn bölüm edip girizmeklik barada görkezme berildi. Şeýle hem, SBÝ-leriň sanasiýasy boýunça zerur çäreleri kesgitlemeklik tabşyryldy.

1-nji surat. Gazagystanda Ramsar SBÝ-leri dolandyrmagyň düzümi

Gyrgyzstanda

Gyrgyzstan Respublikasy (GR) Ramsar konwensiýasyna 2002-nji ýylyň 10-njy aprelindäki kabul edilen “Birleşen Milletler Guramasynyň 1971-nji ýylyň 2-nji fewralyndaky Suwda ýüzýän guşlaryň ýaşaýan ýerleri hökmünde goralýan halkara ähmiýetli suwly-batgalyk ýerler baradaky konwensiýasyna goşulmak hakynda” Kanunyna (№54) laýyklykda goşuldy.

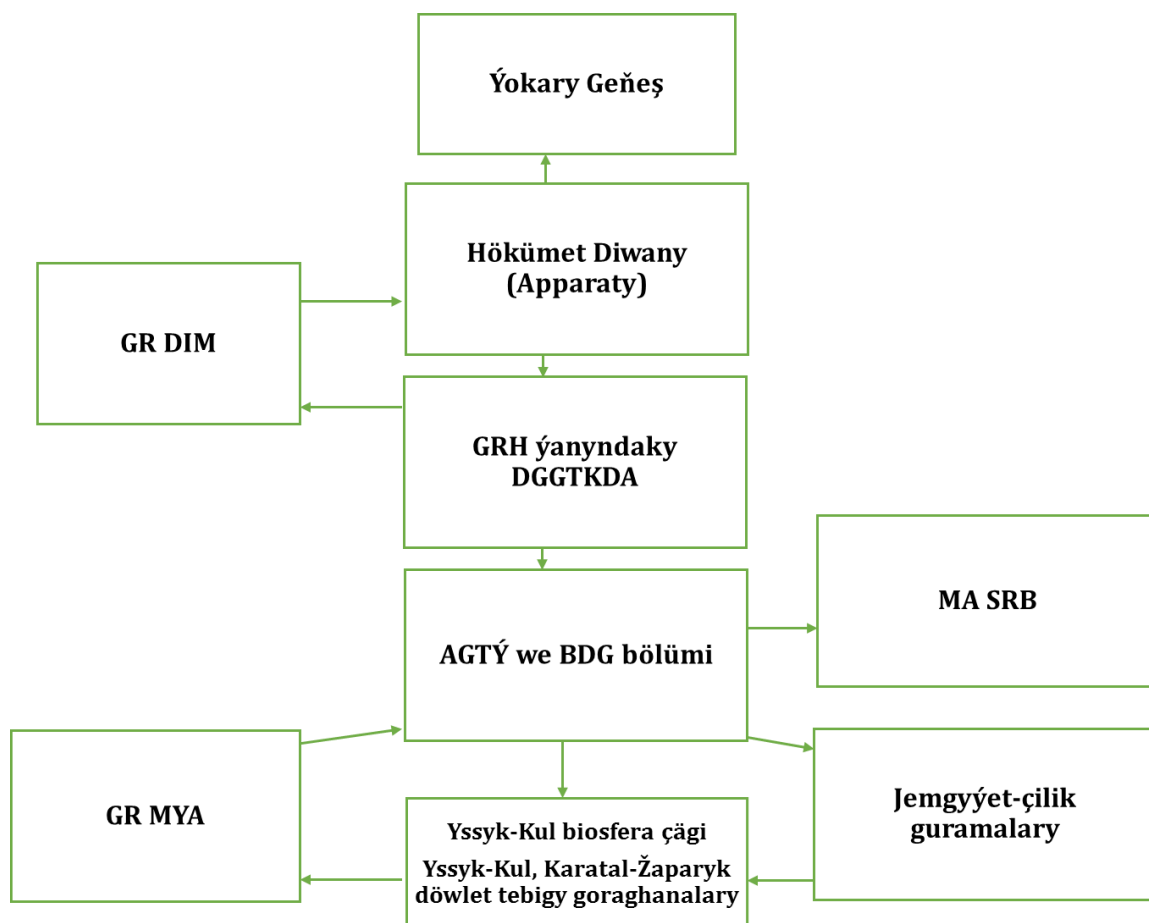
Respublikada Ramsar konwensiýasyny durmuşa geçirmek bilen baglylykda ondan gelip çykýan borçnamalaryň utgaşdyrylmagyny we üpjün edilmegini Gyrgyzstan Respublikasynyň Hökümetiniň ýanyndaky Daşky gurşawy goramak we tokaý hojalygy döwlet agentligi (GR DGGTHDA) amala aşyrýar. Suwly-batgalyk toplumlary öwrenmeklige we gorap saklamaklyga gönükdirilen işler DGGTHDA we Gyrgyztan Respublikasynyň Milli Ylymlar akademiýasy (GR MYA) tarapyndan suwly batgalyk ýerleri tükellemek, SBÝ-leri peýdalanmagyň we gorap saklamagyň birkysmy düzgünnamasyny, aýratyn gymmatly ýerleri dolandyrmagyň meýilnamalaryny taýýarlamak bilen bagly taslamalary, şol sanda hereket edýän Suwly-batgalyk ýerleri gorap saklamagyň 2013-2023-nji ýllar üçin strategiýasy taslamasyny işläp düzmeklige we ýerine ýetirmeklige öz içine alýar.

Gyrgyzsatanyň Ramsar konwensiýasy boýunça borçnamalaryny ýerine ýetirmek bilen baglylykda, DGGTHDA-nyň ýolbaşçylaryndan we milli bilermenlerden-MA SRB-nyň Gyrgyzstan boýunça agzalaryndan düzülen Işçi topary (B.Mamatairow, R.Akulow, A.T.Dawletbakow, A.N.Ostaşenko) tarapyndan Ramsar sanawyna girizmeklige has mynasyp hasaplanan SBÝ-ler saýlanyp alyndy (3-nji tablisa). Işçi toparyň bilermenleri degişli talaplara laýyklykda şu SBÝ-ler: Çardaktusu, Kara-Suu we Sary-Çelek kölleri, şeýle hem Orto-Tokoý we Toktogül suw howdanlary boýunça hödürnamalary-nominasiýalary (RIS maglumatlar resminamasy) taýýarlaýarlar.

3-nji tablisa. Ramsar sanawyna girizmek üçin teklipl edilýän SBÝ-ler

Ady	Koordinatlary	Meýdany, ga	Dolandyryş çägi
Çardaktusu	41°46'50.20" N 76°44'10.36" E	2,600	Naryn oblasti, Koçkor raýony
Kara-Suu	41°34'10.13" N 73°13'34.30" E	417	Jalalabad oblasti, Toktogül raýony
Sary-Çelek	41°52'26.23" N 71°58'32.32" E	486	Jalalabad oblasti, Aksy raýony
Susamyr derýasynyň orta akymy	42°11'14.15" N 73°45'53.14" E	3,100	Çuý oblasti, Žail raýony
Orto-Tokoý	42°18'48.21" N 75°53'52.47" E	2,600	Naryn oblasti, Koçkor raýony
Toktogül	41°47'32.62" N 73°07'25.69" E	28,400	Jalalabad oblasti, Toktogül raýony
Kirow	42°36'41.61" N 71°41'47.67" E	4,500	Talas oblasti, Kara-Buurin raýony

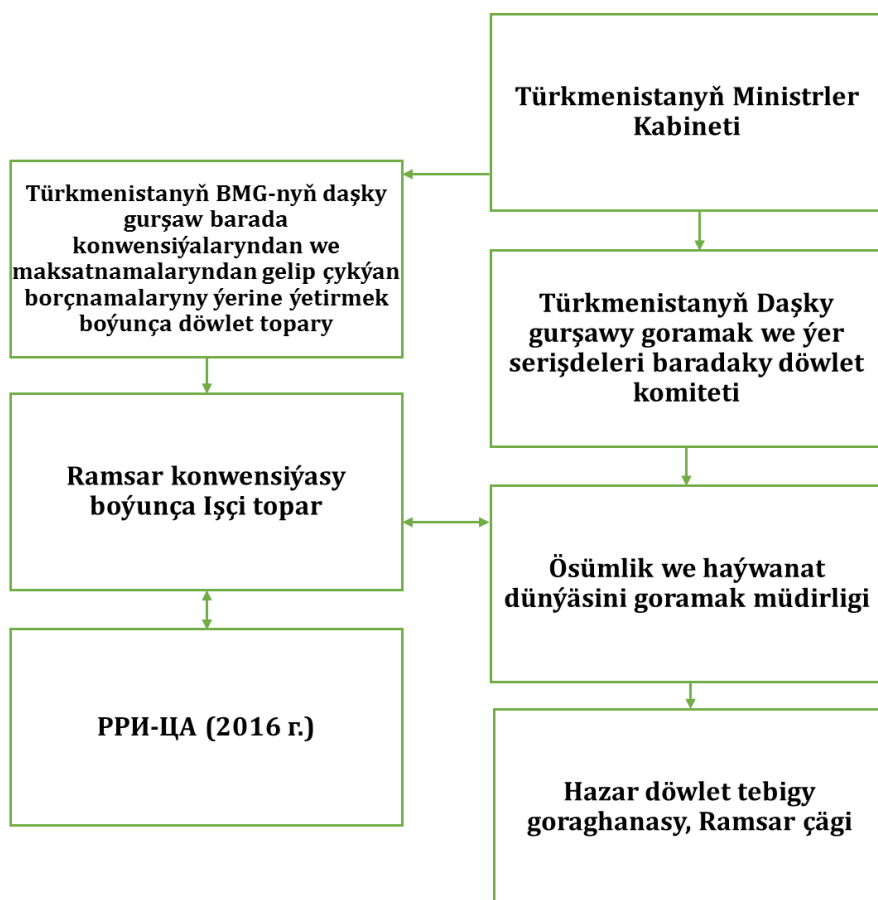
Bu SBÝ-leri durnukly peýdalanmak we gorag çäreleriniň esaslaryny taýýarlamak boýunça olary dolandyrmagyň meýilnamalaryny işläp düzmek üçin barlag işlerini geçirmek hem Işçi toparyň önünde durýan meseleleriň biridir. Şeýle hem, IWC halkara çäresiniň çäklerinde diňe bir Ramsar ýerlerinde däl-de, eýsem IBA ýerlerde gyşlaýan suwly-batgalyk guşlarynyň monitoringini geçirmek işleri hem alnyp barylýar. Ýokarda agzalan bilermenler tarapyndan AGTÝ-leriň, GR MYA-nyň we degişli awçylyk hojalyklarynyň işgärleri bilen bilelikde Ramsar ýerlerinde-de, Gyrgyzstanyň beýleki suwly-batgalyk ýerlerinde-de monitoring işleri alnyp barylýar.

2-njui surat. Gyrgyzstanda Ramsar SBÝ-lerini dolandyrmagyň düzümi

Türkmenistan 2009-njy ýylyň iýul aýynda Ramsar konwensiýasynyň tarapy boldy we häzirligçe diňe bir Ramsar çägi – Türkmenbaşy aýlagyny konwensiýanyň sanawyna girizdi (1-nji tablisa seret). Emma, muňa garamazdan, eýýäm 2010-njy ýylda BMG-nyň daşky gurşaw barada Konwensiýalary we maksatnamalary boýunça Türkmenistanyň borçnamalarynyň ýerine ýetirilmegini üpjün etmek baradaky döwlet komissiýasynyň ýanynda Ramsar konwensiýasy boýunça Işçi topary döredildi (3-nji surat). Topar ýurtda Ramsar konwensiýasynyň ýerine ýetirilişine hem-de Ramsar sanawyna girizilen we geljekde giriziljek suwly-batgalyk ýerleriň dolandyrylyşyna gözegçilik edýär we ol çäreleriň ýerine ýetirilmegine gatnaşýar.

Işçi topar MA SRB-ny işläp düzmeklige gatnaşdy. Türkmenistanyň MA SRB-na gatnaşmagy Türkmenistanyň Daşky gurşawy goramak we ýer serişdeleri baradaky döwlet komitetine ýurduň Ramsar konwensiýasynyň çäklerindäki halkara borçnamalaryny ýerine ýetirmeklige, şeýle hem aşakdaky esasy maksatlara ýetmeklige ýardam eder: Beýleki ýurtlarda bolşy ýaly, Türkmenistanda hem Ramsar SBÝ-leriniň ulgamyny döretmek, onuň üçin Kelif kölleri bilen bilelikde Garaşsyzlygyň 15 ýyllygy suw howdanyny, şäher suwly-batgalyk ýeri hökmünde Gurtly kölüni, Hazar deňziniň kenaryndaky Günorta-Çeleken we Türkmen aýlaglary bilen bilelikde Ogurjaly adasyny, “Altyn asyr” Türkmen kölüni, Sarygamyş kölüni, Soltandag-Gyzylburun köller ulgamyny Ramsar sanawyna girizmek üçin hödürnamalary taýýarlap ugratmak. Suwly-batgalyk ýerlerdäki, şol sanda deňziň kenar ýakalarynda (EBSA/CBD) we guşlar üçin möhüm ähmiýetli ýerler (IBA) bolan içerki suw ýataklarynda gyşlaýan guşlaryň yzygiderli gözegçiligini – monitoringini dowam etdirmek.

3-nji surat. Türkmenistanda Ramsar SBÝ-lerini dolandyrmagyň düzümi

Ýokarda aýdylanlardan ugur alyp, Işçi toparyň bilermenleri (E.A.Rustamow, A.Weýisow, Ş.Garryýewa) Ramsar konwensiýasynyň talaplaryna laýyklykda Günorta Çeleken we Türkmen aýlaglary bilen bilelikde Ogurjaly adasyny Ramsar sanawyna girizmek boýunça hödürnamany (RIS maglumatlar resminamasy) taýýarlamaga girişdiler.

Işçi toparyň bilermenleri (E.A.Rustamow, J.Saparmyradow, A.Weýisow) Iş meýilnamasyna laýyklykda 2015-2017-nji ýyllarda suwly-batgalyk ýerlerde, özem diňe bir Ramsar sanawyna giren Türkmenbaşy aýlagynda däl-de, eýsem, beýleki SBÝ-lerde hem gözegçilik (monitoring) işlerini alyp bardylar.

Işçi toparyň we Türkmenistanyň Daşky gurşawy goramak we ýer serişdeleri baradaky döwlet komitetiniň suwly-batgalyk ýerleri öwrenmek we gorap saklamak bilen bagly önlerinde duran esasy wezipeler – ol ýerleriň doly tükellemesini geçirmek, olaryň kanuny taýdan goraglylygyny üpjün etmeklige ýardam etmek we dolandyrmak boýunça degişli Meýilnamalary taýýarlamak bolup durýar.

2. Sebitde SBÝ-leri dolandyrmak boýunça gollanmalar we tejribeler

2.1. SBÝ-leri dolandyrmak boýunça gollanmalar barada umumy maglumatlar

Ramsar konwensiýasy tarapyndan onuň maksatlaryna ýetmek boýunça ylmy-ususlyýet kömegini bermäge gönükdirilen köp sanly resminamalar, şol sanda çözgütler (rezolýusiýa) we gollanmalar işlenip düzüldi we kabul edildi. Ol resminamalar Ramsar konwensiýasynyň maksatlaryny – SBÝ-leri gorap saklamak we durnukly peýdalanamak bilen bagly wezipeleri öňe sürmekde gyzyklanýan ähli edaralar we şahsy taraplar üçin niýetlenenendir.

Ol resminamalaryň arasynda tematikasy we wezipeleri boýunça şu gollanma ýakynlary, ýagny SBÝ-leri gorap saklamak we oýlanyşykly peýdalanmak bilen bagly meseleleriň iş ýüzünde çözülmegine bagyşlananlary hem bar. Şomun üçin hem, Merkezi Aziýa üçin has ulanarlykly üç sany resminamany belläp geçesimiz gelýär:

1. Ramsar konwensiýasynyň VII.18 (1999) Rezolýusiýasy bilen kabul edilen suwly-batgalyk ýerleri gorap saklamaklygy we oýlanyşykly peýdalanmaklygy derýalaryň besseýn derejesinde dolandyrylmagy bilen utgaşdyrmak boýunça Gollanma (Guidelines for integrating wetland conservation and wise use into river basin management Adopted by Resolution VII.18 (1999) of the Ramsar Convention)
2. Suwly-batgalyk ýerlerde we olaryň töwereginde durnukly syýahatçylygy we dynç alyşy gurnamakda serişdleriň eýeleri ýa-da peýdalanyjylar tarapyndan göz önünde tutulmaly meseleler (Rezolýusiýa XI.7, goşundy 2, 2012) (Issues for stakeholders to address in achieving sustainable tourism and recreation in and around wetlands (Resolution XI.7, annex 2, 2012))
3. “Suwly-batgalyk ýerler şäherleriň geljekki durnuklylygy üçin” çäresini geçirmeklige teklipler (2018-nji ýylyň 2-nji fewraly)

Bu resminamalaryň hemmesinde ilkinji nobatda SBÝ-leri gorap saklamaklyga we oýlanyşykly peýdalanmaklyga ylmy taýdan çemeleşmegiň zerurdygy belleniýär, şol sanda çäkleri toplumlaýyn basseýn we ekoulgam çemeleşmeleriň esasynda kesgitlemeklik we SBÝ-iň onuň degişli bolan basseýniniň umumy ýagdaýyna (eger-de ol derýa bolsa) ýa-da deňiz derejesiniň ahlumumy üýtgemek meýline baglylygyny göz önünde tutmaklyk teklipleri edilýär. Mysal üçin, “Suwly-batgalyk ýerleri gorap saklamaklygy we oýlanyşykly peýdalanmaklygy derýalaryň besseýn derejesinde dolandyrylmagy bilen utgaşdyrmak boýunça Gollanmanyň” esasy ylmy ideýasy (pikiri) SBÝ-leri we olaryň biodürlüligini basseýn derejesindäki çemeleşme esasynda dolandyrmaklyga we dikeltmeklige gönükdirilendir. Bu gollanmada SBÝ-leri gorap saklamak we dikeltmek boýunça işleri

maliýeleşdirmeklige çykdaýjylary paýlamak mehanizminiň kömegi bilen, tebigy serişdelerden peýdalanyjy ähli edaralary çekmeklik teklipl edilýär. Dolandyrmagyň ylmy taýdan esaslandyrylan çyzgysyny (shemasyny) döretmeklige suwuň gözegçiligine, ulanylyşyna jogapkär administrasiýalary, munisipalitetleri, guramalary, şeýle hem basseýn derejesinde dolandyrmaga ýardam edip biljek ylmy institutlary, senagat kärhanalaryny, fermerleri, ýerli birleşmeleri, jemgyýetçilik guramalaryny we beýleki ähli gyzyklanýan taraplary çekmeklik maslahat berilýär. SBÝ-leri basseýn derejesinde rejeli we oýlanyşykly dolandyrmak boýunça işleriň ösdürilmegi hökmany suratda adamlaryň dürli toparlary tarapyndan meseläniň wajyplygyna düşünmeklerini we bu babatda olaryň bilimini ýokarlandyrmaga netijeli ýardam edip biljek bilim çäreleri bilen utgaşykly alnyp barylmaladyr.

Merkezi Aziýada syýahatçylygyň ýaňy ösüp başlandygyny göz önünde tutup, SBÝ-leriň zaýalanmagyna getirmejek durnukly syýahatçylygy gurnamak boýunça çäreleriň üpjün edilemeginiň häzirden girizilmegi zerur. Şeýle teklip “Suwly-batgalyk ýerlerde we olaryň töwereginde durnukly syýahatçylygy we dynç alyşy gurnamakda serişdeleriň eýeleri ýa-da peýdalanyjylar tarapyndan göz önünde tutulmaly meseleler” atly resminamada getirilýär. Bu resminamada beýan edilýän esasy pikir – SBÝ-leriň tebigy gymmatlykdygyna we ýurduň tebigy baýlyklarynyň aýrylmaz bölegidigine we ahyrynda olaryň netijeli goralmagynyň hem-de dolandyrylmagynyň bu tebigy obýektleriň özleri üçin-de, syýahatçylyk pudagynyň gülläp ösmegi üçin-de hökmany şertidigine göz ýetirilmegi bilen baglydyr.

SBÝ-lerdäki durnukly we ökdelik bilen gurnalan syýahatçylyk işi aşakdaky wezipeleri üpjün etmelidir:

- *hökmany suratda ýerli birleşmeleriň ösdürilmegine maliýe goldawyny bermek we ýerli ýaşajylary işe çekmek, bu ýerli birleşmeleriň ähli derejesinde ösdürilmegine mümkinçilik döreder, şol sanda öňden ýaşap gelýän ýerli adamlary işe çekmeklige ýardam eder;*
- *syýahatçylar tarapyndan ýerli birleşmeleriň etiki we medeni döp-dessurlarynyň ýerine ýetirilmegini gazanmak üçin hökmany suratda olar bilen özüňi alyp barmak boýunça düşündiriş işlerini geçmek we gözegçilikde saklamak, syýahatçylyk çärelerini SBÝ-leriň ekologik häsiýetleriniň goldanylmagy bilen utgaşdyryp alyp barmak;*
- *gurnalýan syýahatçylygyň we adamlaryň dynç almaklarynyň SBÝ-lere edýän täsirini gözegçilikde saklamak maksady bilen, syýahatçylyk işini SBÝ-leri dolandyrmaklygy amala aşyryýan edaralar bilen hyzmatdaşlykda alyp barmak, syýahatçylygyň edýän täsirine gözegçiligi alyp barmak we alnan maglumatlary (“Durnukly syýahatçylyk” resminamasyna laýyklykda) seljermäge ýardam etmek, dynç alyşyň SBÝ-leriň durnuklylyk çäginde ýokary geçmekligine ýol bermezlik;*
- *Ramsar ýerlerinde hökmany suratda Ramsar konwensiýasynyň nyşanyny (logotip) ulanmak we halkara ähmiýetli SBÝ-leri (Ramsar SBÝ-leri) baryp görýän syýahatçylaryň ählisine Ramsar konwensiýasynyň maksadyny we wezipelerini düşündirmek;*
- *syýahatçylykdan alnan girdejileri (maýa goýumlaryny) hökmany suratda SBÝ-leri saklamaga ýa-da dikeltmäge gönükdirmek;*

- *syýahatçylyk işjeňligine baha bermek, gözegçilik etmek we dolandyrmak bilen bagly işler SBÝ-leri dolandyrmagyň meýilnamasyna girizilmelidir.*

Uly şäherleriň (megapolisleriň) çäklerinde ýerleşýän SBÝ-leri gorap saklamak we durnukly peýdalanmak 2018-nji ýylda Ramsar konwensiýasyny ösdürmegiň esasy ugurlaryndan biri hökmünde kesgitlenildi. 2018-nji ýylyň 2-nji fewralynda Suwly-batgalyk ýerleriň bütindünýä günü “SBÝ-ler şäherleriň durnuklylygy üçin” diýen şygar astynda belenilip geçildi. Hakykatdan-da, şäherleriň çägindeki SBÝ-ler dürli ýollar bilen ol şäherleriň ýaşaýşa ukyplylygyny kesgitleýärler. Olar agyz suwy bilen üpjün edýärler, suwlaryň tebigy süzgüçlerini emele getirýärler, şäherlerde ýaşyl zolaklary döredýärler we girdeji çeşmesi bolup hyzmat edýärler. Geljekde bu wezipeleriň wajyplygy has-da ýokarlanar, çünki şäherlerde ýaşaýan ilatyň sany eýýäm 4 milliarddan geçdi we barha artýar. Çaklamalara görä, 2050-nji ýyla adamzadyň 66%-i şäherlerde ýaşarlar, sebäbi adamlar ýeňil we amatly iş gözleginde şäherlerde ýaşamaga ymtylýarlar.

Gynansak-da, adamlar şäherlerdäki SBÝ-leriň möhüm ähmiýeti barada örän az habarly bolup galýarlar, häzire çenli köp adamlar şäherdäki SBÝ-leri taşlanan suwlar diýip hasap edýärler, olara zir-zibilleri taşlap zibilhana ýa-da tehniki gurluşyklaryň harabalygyna öwürýärler. 1900-nji ýyldan bäri Ýer ýüzündäki SBÝ-leriň azyndan 64%-iniň ýok bolandygy, onuň tersine, şäherleriň sanynyň bolsa örän köp artandygy anyklanypdyr. Şäherleriň SBÝ-leri ol şäherleri ösdürmegiň meýilnamasyna girizilmelidirler, ýagny olaryň ähli ekologik häsiýetlerini saklap galmak bilen, goralyp saklanmagy we durnukly dolandyrylmagy üpjün edilmelidir.

2.2. SBÝ-leri dolandyrmak boýunça tejribeleri kesgitlemek we bildirilýän talaplar (kriteriýler)

Sebitdäki SBÝ-ler boýunça köp sanly çap işleriniň seljermesi amala aşyrylýan taslamanyň maksady bilen baglylykda biziň barlaglarymyzyň predmeti barada ylmy we jemgyýetçilik pikiriniň emele gelmegine täsir ederlikli, SBÝ-leri dolandyrmak meseleleri boýunça Merkezi Aziýa üçin ulanarlykly ylmy neşirleriň örän azdygyny görkezdi. Bu ýagdaýyň Ramsar ýerleriniň öz wezipelerini ýerine ýetirmegi, ösdürilmegi we dolandyrylmagy bilen bagly meseleleriň köp sanly obýektiw we subýektiw sebäplere görä entek ulgamlaryň ylmy barlaglaryň obýektine öwürülmändigi bilen bagly bolmagy mümkin. Bu mesele özem, Merkezi Aziýa ýurtlarynda umuman suw serişdeleri babatda, şol sanda gidro-ekoulgamlar we suwdan peýdalanmagyň maksatnamalary we/ýa-da degişlilikde serhetüsti hyzmatdaşlyk boýunça taslamalaryň we teklipleriň köp sanlysynyň işlenip taýýarlanylandygyna garamazdan saklanyp galýar.

Şeýle işläp taýýarlamalaryň köpüsinde suwly-batgalyk ýerlerde ýaşaýan adamlar tarapyndan ol ýerleriň biologik serişdelerini akyly-başly we durnukly peýdalanmaga çagyryşlar, ol ýerleriň adamlara berip biljek ol ýa-da beýleki peýdasy we hyzmatlary barada pikirler öňe sürülýär. Emma suwly-batgalyk ýerleri dolandyrmagyň has oňyn mysallary boýunça tejribe alyşmaklyga we seljerme geçirmeklige bagyşlanan ýörite gollanmalar häzirkä wagta çenli işlenip düzülmädi. Bu ýagdaýy suwly-batgalyk ýerleriň ekoulgam hökmünde hyzmatlary bermäge we peýda getirmäge mümkinçilikleri barada adamlarda ýeterlik düşüňjäniň ýoklugy bilen düşündirip bolar, ýerli adamlar tarapyndan SBÝ-leriň akyly-başly peýdalanylmagy ol mümkinçilikleri diňe artdyrar.

Merkezi Aziýa sebiti üçin öz wagtynda iki sany esasy gollanmalar taýýarlanylady: Demirgazyk Gazagystanyň (Kostanaý oblastynyň Demirgazyk-Gazagystan oblastynyň günbatar böleginiň çäklerinde) möhüm suwly-batgalyk ýerleri (Брагина, Брагин, 2002) we Ramsar konwensiýasynyň Merkezi Aziýanyň suwly-batgalyk ýerleri boýunça gollanmasy (Янг и др., 2012). Olaryň birinjisinde Demirgazyk Gazagystanyň köller ulgamynyň halkara ähmiýeti, şol sanda ol kölleriniň suwly-batgalyk ýerlerde ýaşaýan guşlaryň göçýän ýollary hökmünde wajyplygy açylyp görkezilýär, öwrenilen SBÝ-leri pasportlaşdyrmak we köl ekoulgamlaryny ulgamlaşdyrmak işleri geçirilipdir, geçirilen işler ol köllerini Ramsar ýerleriniň sanawyna hödürlemäge mümkinçilik beripdir. Ikinji gollanma Ramsar konwensiýasynyň maglumatlar toplumynyň – umuman konwensiýa barada, onuň strategik meýilnamalary (2009-2015-nji ýyllar), Ramsar sanawy we SBÝ-leri kesgitlemegiň ölçegleri, şol döwürde SBÝ-leri netijeli ulanmak boýunça çemeleşmeleri işläp düzmäge bagyşlanan gollanmalar we maglumatnamalar baradaky maglumatlaryň rus diline terjimesidir. Bu sanalyň geçilen baplaram, maglumatlar toplumynyň özem SBÝ-leri tükellemek we olary durnukly dolandyrmagyň meýilnamalaryny işläp taýýarlamak ýaly meselelerde pudak ýolbaşçylary we menejerleri üçin örän möhümdir.

Ramsar konwensiýasynyň SBÝ-leri dolandyrmak babatda garalýan meselelerine “Merkezi Aziýada suw serişdelerini dolandyrmak bilen bagly soraglarda gapma-garşylyklary aradan aýyrmak üçin gepleşikleri öňe sürmek” (CAWECOOP, 2015-2017) taslamasy gönüden göni degişlidir. Taslamanyň Gazagystandan, Gyrgyzstandan we Türkmenistandan başga Täjigistana we Özbegistana hem degişlidigini bellemeklik möhümdir, bu bolsa suw we suw hojalygy pudagy bilen bagly oňat milli tejribeleri alyşmak ýaly anyk wezipeler arkaly sebitde serhetüsti hyzmatdaşlygyň berkidilmegine, suw serişdelerini dolandyrmakda sebitiň hyzmatdaşlygyň oňatlaşmagyna getirip biljek mümkinçilikleriň artmagyna ýardam eder.

SBÝ-leri dolandyrmakdaky iň oňat tejribeleri kesgitlemek we bildirilýän talaplar (kriteriýler) gönüden göni ol ýerleri dolandyrmak boýunça başda işlenip düzülen we soňra amala aşyrylýan meýilnama bagly bolýar. Şunuň bilen birlikde, Ramsar konwensiýasynyň Setretariaty tarapyndan 2007-nji ýylda çap edilen Gollanmanyň (3-nji neşir) Suwly-batgalyk ýerleri dolandyrmaklyga bagyşlanan 16-njy babyna laýyklykda SBÝ-leri dolandyrmaklygy meýilnamalaşdyrmaklygyň esasy wezipeleri (funksiýalary) aşakdakylardan ybarat bolmalydyr:

1-nji wezipe. Ýerleri dolandyrmagyň maksatlaryny we wezipelerini kesgitlemek

Bu meýilnamalaşdyrmagyň iň möhüm wezipesi bolup durýar. Dolandyrmak üçin durmuş-ykdysady, medeni we bilim babatdakylary hem goşmak arkaly, SBÝ-ler bilen bagly wezipelere we bähbitlere degişli bolan her bi ekologik jähtden we häsiýetnamalar boýunça maksatlaryň goýulmagy zerur.

2-nji wezipe. SBÝ-leriň häsiýetnamalaryna täsir edýän ýa-da täsir edip biljek sebäpleri (faktorlary) kesgitlemek

Suwly-batgalyk ýerleriň durnukly peýdalanmaklygyna we goralyp saklanmaklygyna elmydama, ýöne dürli derejede her dürli meýiller, çaklendirmeler, ýagdaýlar we SBÝ-leriň häsiýetnamalaryna täsir edýän ýa-da täsir edip biljek islendik beýleki faktorlar täsir edýärler. Bu möhüm faktorlaryň anyklanylmagy we olaryň täsiriniň, aýratyn-da ekologik ölçegleriniň öwrenilmegi zerurdyr. Meýilnamalaşdyрма işinde has möhüm täsirler boýunça ekologiýa seljermesiniň geçirilmeginiň zerur bolmagy mümkin.

3-nji wezipe. Jedelleriň/dawalaryň çözülmegi

Ýerleriň köpüsinde ileri tutulýan ugurlarda bähbitler we kynçylyklar bilen bagly ol ýa-da beýleki jedeller döreýär. Meýilnamalaşdyrma işine taraplaryň dawasyny çözmek we geljekki borçnamalary anyklamak üçin jemgyýetçilik forumy hökmünde seretmeli.

4-nji wezipe. Gözegçiligiň/monitoringiň şertlerini kesgitlemek

Gözegçilik/monitoring wezipesi dolandyrmagy meýilleşdirmek jähtden – dolandyrmagyň netijeliliginiň kesgitleýji çäresi hökmünde garalýar. Dolandyrmagyň öňde goýlan maksatlara ýetirýändigini bilmek we beýlekilere hem görkezmegi başarmak gerek. Şeýlelikde, gözegçilige/monitoringe dolandyrmagyň we meýilnamalaşdyrmagyň aýrylmaz bölegi hökmünde seredilmelidir. Ol SBÝ-lerde ekologik häsiýetli üýtgeşmeleri ýüze çykarmaklyga mümkinçilik berýän ýagdaýda gurnalmalydyr.

5-nji wezipe. Nöde goýlan maksatlara we wezipelere ýetmek üçin zerur bolan çäreler toplumyny kesgitlemek we ýazyp beýan etmek

Görnüşi ýa-da ýaşaýyş ýerlerini goramak zerurlygy ýüze çykanda käbir çäreleriň kabul edilmegi, ýagny dolandyrmaklygyň amala aşyrylmagy talap edilýär. Meýilnamada dolandyrmagyň maksatlary, olara ýetmek üçin zerur bolan çykdajylara baha bermeklik kesgittenmelidir we beýan edilmelidir.

6-njy wezipe. Netijeli dolandyrmaklygyň üznüksizligini üpjün etmek

Netijeli dolandyrmagyň we monitoringiň üznüksizligi möhüm ähmiýete eýedir. Dolandyryş işlerinde köp sanly üýtgeýän faktorlar göz önünde tutulmalydyr. Dolandyrmagyň çäreleriniň ýagdaýa görä üýtgeýändigine garamazdan onuň maksady belli bir derejede üýtgewsiz galmalydyr. Edil şonuň üçin hem, aýratyn alnan bir işiň däl-de netijeli dolandyrmagyň üznüksizligi üpjün edilmelidir. Monitoringiň üznüksizligi hem edil dolandyrmagyň üznüksizligi ýaly möhüm ähmiýete eýedir.

7-nji wezipe. Serişdeleri gözläp tapmak

Dolandyrmagy meýilleşdirilýän wagtynda SBÝ-leri dolandyrmak üçin gerek boljak serişdeleriň tapylmagy we olaryň mukdarynyň kesgittenilmegi hem-de çykdajylaryň anyk smetasynyň düzülmegi zerur. Bu maglumatlary soňra maliýeleşdirmek üçin talapnamany esaslandyrmakda hem ulanyp bolar. Dolandyryş meýilnamasyny durmuşa geçirmek üçin serişdeleri tapmaklyk aňsat iş däl, emma dolandyrmagyň meýilnamasynda maliýeleşdirmegiň mehanizmi beýan edilmelidir. Ol mehanizmleriň SBÝ-ler üçin ýerlerde gazaň çeşmelerniň döredilmegini (meselem, syýahatçylyk, gamys ýygmak, balyk tutmak we başgalar), trast (ynanç) gaznasynyň döredilmegini ýa-da maliýeleşdirmegiň beýleki uzakmöhletleýin görnüşlerini öz içine almagy mümkin. Meýilnamany düzmekligiň ilkinji tapgyrynda köplenç halatda meýilnamany durmuşa geçirmeklige jogapkär edaranyň mümkinçiliklerine baha bermek zerur bolup durýar.

8-nji wezipe. Ýeriň çäginde we beýleki ýerler boýunça, edaralar we gyzyklanýan taraplar bilen maglumatlary alyşmak

Edaranyň öz içinde we beýleki edaralaryň hem-de raýatlaryň arasynda maglumat alyşmak möhüm ähmiýete eýedir. Dolandyrmagyň meýilnamasy we dolandyrmagy

meýilnamalaşdyrys işi maglumatlary ulgamlaşdyrylan hem-de düşnükli ýagdaýda beýan etmäge, ýagny hemmelere SBÝ-ler, dolandyrmagyň maksatlary we işiň gidişi barada maglumatlary almaga mümkinçilik berýär. Ýerleri ekologiýa nukdaý nazardan goldamak maksady bilen meýilnamalaşdyrmak we dolandyrmak köplenç halatda maglumatlaryň barlygyna bagly bolýar. Şeýle hem, meýilnamany düzmäge jogapkärleriň dolandyrmagyň beýleki düzüjiler tarapyndan döredilen ýa-da kämilleşdirilen usullary we işiň gidişi barada düşüňjeleriniň bolmaklygy möhümdir. Meýilnamany amala aşyrmagyň ähli tapgyrlarynda onuň düzüm bölekleri – habarly etmek, aň-bilim bermek (CEPA) anyk kesgitlenen bolmalydyr.

9-njy wezipe. Dolandyrmagyň täsirliligi we netijeliligi

Meýilnamany düzmek we ýerine ýetirmek boýunça jogapkärler özleriniň serişdeleri iň amatly ýagdaýda ulanýandyklaryny we dolandyryşyň netijeli boljakdygyny görkezmäge taýýar bolmalydyrlar. Başgaça aýdylanda, meýilnama çykdajylaryň netijeliligini seljermegiň esaslaryny üpjün edip biljekdigini görkezmelidir. Şeýle hem, hasaplylygyň we gözegçiligiň zerurdygynyň göz önünde tutulmagy wajypdyr.

10-njy wezipe. Ýerli, milli we halkara syýasatyna laýyk gelmekligi

Dolandyrmaklygyň meýilnamasy syýasy, strategik we kanunçylyk resminamalarynyň giň toplumyna laýyk gelmelidir. Kä halatlarda olar biri-birine çapraz gelýärler, şonuň üçin hem dürli syýasatlary biri birine gabat getirmek meýilnamanyň wezipelerinden biri bolmalydyr. SBÝ-ler boýunça milli syýasat we biodürlülük babatda deňşililikdäki milli meýilnamalar hem-de strategiýalar ýerleri dolandyrmaklygyň meýilnamalaryny düzmek üçin mazmunyny we gurluşynyň esaslaryny düzýärler. Meýilnama suwly-batgalyk ýerler boýunça milli syýasatyň we biodürlülük boýunça milli strategiýanyň durmuşa geçirilmegine mynasyp goşant goşmalydyr.

4-nji tablisa. *Gazagystanda, Gyrgyzsatanda we Türkmenistanda Ramsar ýerlerini dolandyrmak boýunça meýilnamalara ball derejesinde baha bermek ²*

SBÝ-leriň ady	Dolandyrys meýilnamalaryny düzmek we ýerine ýetirmek işleriniň wezipeleri									
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X
Teniz-Korgaljyn köller ulgamy	5	5	2	3	4	4	3	4	4	3
Alakol-Sasykkol köller ulgamy	4	4	1	2	3	2	2	3	3	2
Issyk-Kul köli	4	5	3	3	4	4	2	4	3	4
Soň-Kul köli	5	5	3	3	4	4	2	4	3	4
Çatyr-Kul köli	4	4	3	3	3	4	2	4	3	4
Türkmenbaşy aýlagy	5	5	3	3	3	4	3	4	3	4

² Her bir wezipe boýunça ballar: 1-den (iň pes) 5-e (iň ýokary) çenli.

3. Dolandymagyň we gorap saklamagyň oňyn tejribeleri amala aşyrylýan hereket edýän we kabul etmäge mynasyp Ramsar SBÝ-leri

3.1. Gazagystan

3.1.1. Teniz-Korgaljyn köller ulgamy

Ady	<i>Teniz-Korgaljyn köller ulgamy</i>
Ramsar sanawyna girizilmegi	<i>1976-njy ýylyň 11-nji oktýabry</i>
AGTÝ-e degişliligi	<i>Korgaljyn döwlet tebigy goraghanasy</i>
IBA	<i>KZ 051</i>
Meýdany	<i>353,341 ga</i>
Koordinatlary	<i>50°25'59" & 69°11'20"</i>
Dolandyryş çäGINE degişliligi	<i>Akmolla oblastynyň Korgaljyn raýony we (az-kem) Karaganda oblastynyň Nurin raýony</i>

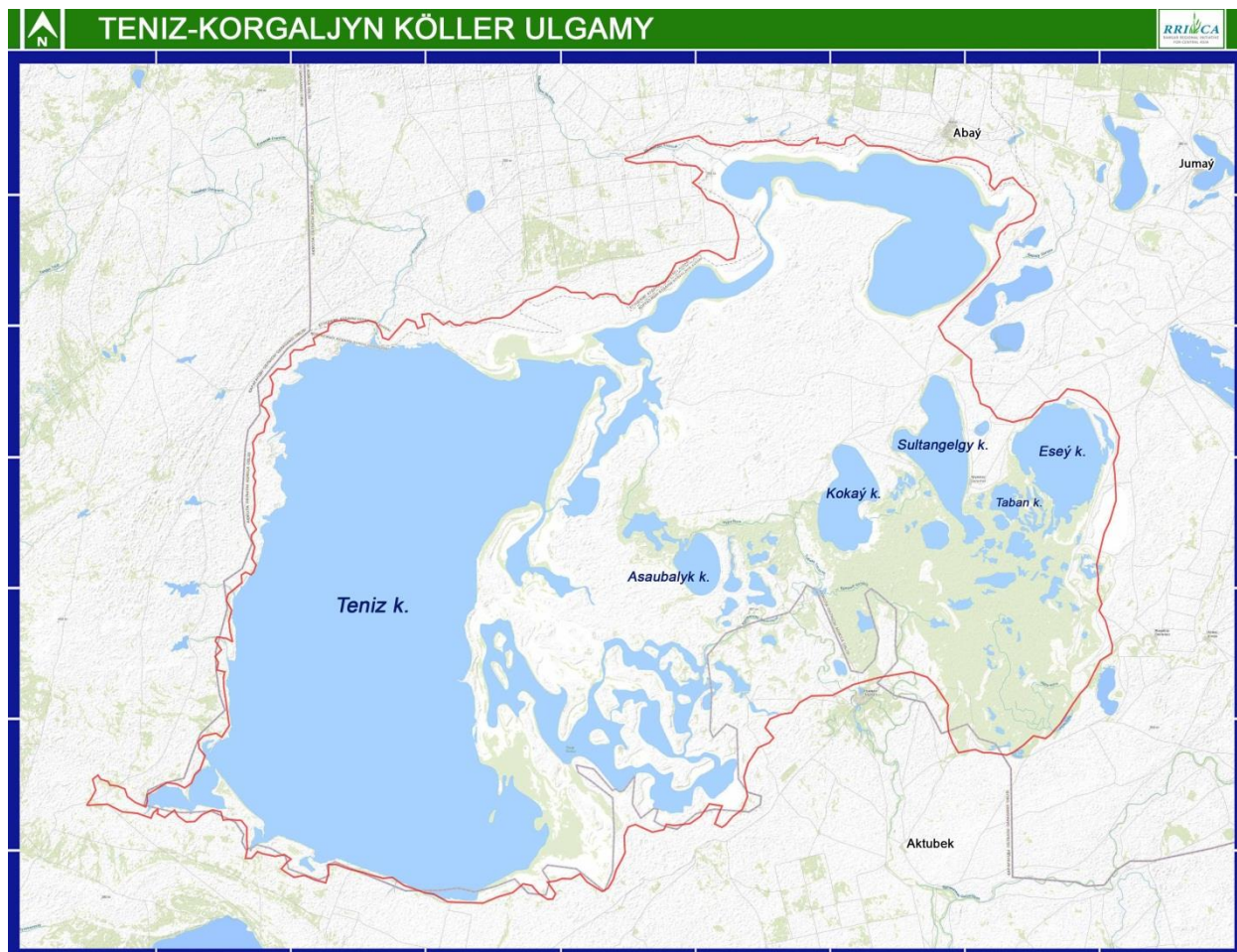
Gysgaça beýany

Teniz-Korgaljyn köller ulgamy (4-nji surat) Demirgazyk Gazagystan üçin häsiýetli bolan, köp sanly ýalpak (esasan 0,5-den 2,5 metre çenli), süýji, az-kem şorlaşan we şor suwly kölleriň toplumyndan durýar. Olaryň has irileri – Teniz, Iseý, Sultankeldy, Asaybalyk. Korgaljyn kölleriniň gelip çykyşy meňzeş atly, Nura we Kulanotpes derýalarynyň aşaky akymlaryndaky giň ýaýlymlaryny (deltalaryny) öz içine alýan çöketlik bilen baglydyr. Bu köller ulgamynyň ähli çägi Korgaljyn döwlet tebigy goraghanasynyň düzümine girýär, onuň meýdany 2008-nji ýylda 258,963 gektardan 573,171 gektara çenli ulaldyldy. Birnäçe gaçylaryň hasabyna goraghanadaky kölleriň köpüsinde suwuň derejesi durnukly ýagdaýda saklanýar. Ulgama suwuň 50% töweregi Nura derýasy arkaly gelýär. Teniz köli sähralyk zolakdaky iň iri suw ýatagy bolup, onuň meýdany 113,600 gektardan 159,000 gektara çenli aralykda üýtgäp durýar, aňrybaş çuňlugy 6,7 metre, duzlulygy bolsa 22-127 g/l çenli ýetýär. Kölleriň köpüsinde gamyşlyklar güýçli ösen, ýöne Teniz kölüniň esasan açyk ýagdaýdaky kenar ýakalarynd beýik ösen ösümlik örtügi ýok.

Ekoulgam hyzmatlary

Teniz-Korgaljyn köller ulgamy Merkezi Aziýanyň guşlar üçin aýratyn möhüm ýerlerinden biri, onuň üsti bilen her ýylda suwda ýüzýän we suw ýakasynda ýaşayan guşlaryň millionlarçasy, şol sanda körçe, kiçi sakargaz ýaly dünýä derejesinde ýitmek howpy abanýan görnüşleriň münlerçesi uçup geçýärler. Bu SBÝ-iň töwregini gurşap alýan sähralyklar dünýä derejesinde ýitmek howpy abanýan gara depeli tekeýjyllygyň 150 töweregi jübüdi üçin we ýitmek howpuna ýakyn görnüş – garlawaç pisintli sähra çulugynyň 700 töweregi jübüdi üçin höwürtgeläp ýaşayan ýerleri bolup hyzmat edýärler.

Goraghananyň merkezi jaýynyň Gazagystanyň paýtagty Astana şäherinden 130 km aralykda ýerleşmegi tutuş ýylyň dowamynda myhmanlaryň we syýahatçylaryň goraghananyň oňat enjamlaşdyrylan baryp-görüş (wizit) merkezine-de, syýahatçylyk ýodalaryna baryp görmäge mümkinçilik berýär. Goraghananyň çäginde daşarda, ýöne SBÝ-iň çäginde daýhan hojalyklary görnüşindäki maldarçylyk ösen (*5-nji surat*).

4-nji surat. Teniz-Korgaljyn köller ulgamyndaky SBÝ-leriň toplumy

Bilermeniň baha bermegine görä ýerli ilatyň umumy durmuş-ykdysady ýagdaýy kanagatlanarly. Bu esasan, sahralyklardaky oňat öri meýdanlarynyň, balygyň ýeterlik gollarynyň bolmagy hem-de uly şäheriň ýakyn ýerleşmegi bilen düşündirilýär, ýerli balykçylar, fermerler we daýhan hojalyklary SBÝ-däki we onuň töweregindäki ýerlerden alýan we öndürýän önümlerini – balygy, goýnuň, sygyryň, atyň, öý guşlarynyň etini, süýdi we süýt önümlerini (gymyz, gurt, irimşik, smetana we başg.) şäheriň bazaryna çykaryp satýarlar.

Ýerli birleşikler

Akmolla oblastynyň Korgaljyn raýonynda 9,855 adam (2010-njy ýylyň 1-nji ýanwary ýagdaýyna) ýaşaýar. Oba hojalygyny alyp barmak bilen 39 sany oba hojalyk birleşikleri, 145 sany daýhan hojalyklary meşgullanýarlar, olara peýdalanmak üçin 486.2 müň gektar ýerler kärendesine berlen, şeýle hem 2,600 sany ýaşaýjylaryň hususy mellek ýerleri bar. Korgaljyn-Astana gara ýolunyň ugrunda «Astana Agro Produkt» et kombinaty ýerleşýär.

Önümçilik kuwwaty ýylda 5,400 tonna bolan bu kombinat 2011-nji ýylyň 14-nji sentýabryndan bäri hereket edýär, kärhanada 138 adam zähmet çekýär.

*5-nji surat. Korgaljyn goraghanasyna ýanaşýan SBÝ-lerde mal bakylýar
(A.Kozykbakowyň düşüren suraty)*

SBÝ-iň ýerli ilat üçin gymmatlygy

Ýerli ilatyň arasynda ýaýradylan soragnamanyň esasynda toplanan maglumatlara laýyklykda bu suwly-batgalyk ýeriň gymmatyny adamlar esasan guşlaryň ýaşaýan we olaryň göçýän döwründe dynç alýan ýeri (jogap berenleriň 83%-i), mekdep okuwçylary we talyplar üçin ekskursiýa gurnalýan hem-de meýdan okuw tejribeleriniň geçilýän (75%), hem-de haýwanlaryň we ösümlükleriň goralyp saklanýan ýeri (58%) hökmünde kesgitlediler.

SBÝ-iň ýagdaýyna baha bermek

Soragnamalara jogap berenler soňky birnäçe ýylyň dowamynda suw ýataklarynda suwuň derejesiniň ýokarlananadygyny, onuň bolsa öz gezeginde ol ýerlerdäki balyklaryň we guşlaryň sanynyň artmagyna we ahyrky netijede ýerli ilatyň durmuş-ykdysady ýagdaýyna oňat täsir edendigini belläpdirler. Olaryň pikirine görä SBÝ-e syýahatçylyk has oňat täsir edýär (67%), iň ýokary zyýanly täsirler çölleşmek hadysasy (100%), peýdaly magdanlaryň gazylyp alynmagy (92%), suwuň alynmagy, oba hojalyk suwlarynyň akdyrylmagy we gyrmança basmagy (hersi 83%-den), şeýle hem, suwuň duzlulygynyň üýtgemegi we zeý akabalarynyň (drenaž) täsiri bilen bagly diýip kesgitlediler.

Ekologik syýahatçylyk

Goraghananyň baryp-görüş merkeziniň binýadynda “Seýilgähleriň ýörişi”, Korgaljyn goraghanasynyň guşlary”, “Gyzylgaz festiwaly” we beýleki temalar boýunça açyk sapaklar, sergiler geçirilýär. 2016-njy ýylda döredilen “Korgaljyn goraghanasy boýunça hyýaly (wirtual) gezelenç” atly 3D-type görnüşde taýýarlanan görkezme maglumaty berilýär, ol “Gazagystanyň biodürlüligini gorap saklamak gaznasynyň” (GBGG)³ saýtynda ýerleşdirilen.

³ <http://www.fsbk.kz/node/1671>

2016-njy ýylda goraghana we onuň ekologik ýodalaryna 12,057 adam baryp gördi, olaryň iň köp gelen döwri maý-íýun aýlarynda boldy.

Korgaljyn raýonynda syýahatçylyk boýunça www.korg-tur.kz saýty hereket edýär, onda degişli maglumatlar, şol sanda goraghana baryp görýänler barada maglumatlar berilýär. GBGG-nyň ýardam etmekliginde goraghananyň öz saýtyny döretmek boýunça işlere başlanyldy.

Soňky ýyllarda “Biodürlüligi gorap saklamagyň Gazagystan assosiasiýasy” (BGGA) respublikan jemgyýetçilik guramasy bilen özara bähbitli gatnaşyklar ýola goýuldy, ol guramanyň işgärleri goraghana syýahatçylary yzygiderli getirýärler.

Syýahatçylaryň ýaşamaklary üçin ýerli telekeçiler arassaçykyk-gigiýena talaplaryna laýyk gelýän myhman jaýlaryny teklipl edýärler. Ol jaýlarda ýaşamaga bahalar elýeterli we köpüsiniňki deňiräk. Syýahatçylaryň arasynda giňden belli şeýle myhman jaýlaryň biriniň eýesi Bibinur Ýermekbaýewna Amanjelowanyň aýtmagyna görä, daşary ýurtly syýahatçylaryň arasynda onuň öýünde esasan guşlaryň sanawyny geçirýän meýletinler – “bödwotçerler” saklanýarlar (6-njy surat). Ol “ Adatça olary biziň üçin ol diýen göze ilmeýän, haýsydyr bir kesgitli ownuk guş gyzyklandyrýar. Eger-de ol ýa-da beýleki guşy göräýseler edil şu görnüşü görmek üçin dünýäni gezdik diýip, edil çaga ýaly begenýärler. Gazagystanlylary bolsa goraghananyň tutuş tebigaty, şeýle hem gyzylgaz, gotan ýaly has iri we açyk reňkli guşlar gyzyklandyrýar” diýip belleýär.

Myhman jaýlaryň we öýleriň eýeleri kenar ýakalarynyň we tutuş SBÝ-leriň arassalygyna özleri seredýärler, olaryň pikirine görä, arassa desgalar syýahatçylary has oňat özüne çekýärler.

6-njy surat. Germaniýadan “bödwotçerleriň” maşgalasy myhman öýüň eýesiniň maşgalasy bilen (A.Kozybakowyň düşüren suraty)

Ýerli ilat bilen geçirilen işleriň netijeleri

Ýerli adamlaryň arasynda ýaýradylan soragnama jogap berenleriň 75%-i SBÝ-iň gymmatyny mekdep okuwçylary we talyplar üçin gezelençleri (ekskursiýalary) gurnamak we meýdan tejribesini geçirmek üçin ýer hökmünde kesgitlediler. Bu ýagdaý Korgaljyn goraghanasynyň töweregindäki gorag zolagynda aň-bilim ýaýradys merkezini gurmaga we ösdürmäge esas bolup hyzmat edip biler. Bu SBÝ-iň Gazagystanyň paýtagtyna golaý

ýerleşmegi onuň işini öz-özünü maliýeleşdirmegiň esasynda gurnamaga mümkinçilik berjek mekdep okuwçylarynyň hem-de talyplaryň köp mukdarda gezelenje geljekdiklerine ynam döredýär.

Bilermeniň pikiri

Syýahatçylygyň ösmeginde ýerli telekeçiler esasan bödwoçerlere hyzmat edýärler. Şol bir wagtda hem, diňe bir SBÝ-iň kenarýakalarynda at üstünde we welosipedli bödwoçing syýahatçylygy däl-de, eýsem onuň çäginde daşardaky sähralyk ýerlerde at üstünde, welosipedly hem-de pyýada gezelençleriň ösdürilmegi az özleşdirilen derejede galýar. Sebiti ösdürmekde belli bir derejede agro- we etnosyýahatçylygyň mümkinçilikleri bar.

SBÝ-i dolandyrmagyň meýilnamasy

2006-2007-nji ýyllarda suwly-batgalyk ýerleri gorap saklamak boýunça BEG/BMG ÖM bilen bilelikdäki taslamanyň çäklerinde Korgaljyn döwlet tebigy goraghanasyny dolandyrmagyň 2007-2011-nji ýyllar üçin ilkinji meýilnamasy (DM) işlenip düzüldi. Bu DM durmuşa geçirmek boýunça analitiki (seljeriş) hasabaty Gazagystan Respublikasynyň Oba hojalyk ministrliginiň Tokaý we aw hojalygy komitetine berildi. 2011-nji ýylda Korgaljyn goraghanasyny dolandyrmagyň 2012-2016-njy ýyllar üçin ikinji meýilnamasy işlenip düzüldi. Gazagystan Respublikasynyň Daşky gurşawy goramak ministrliginiň Ekologiki kadalaşdyrmak we gözegçilik komitetiniň “Ýeşil ekologiýa departamenti” Baş müdirliginiň Akmolla şahamçasynyň 06.06.2012 ý. senedäki döwlet ekologiýa seljermesiniň № 03-09/2011 belgili oňyn netijenamasy alyndy.

Korgaljyn goraghanasynyň işiniň ähli ugurlaryny, şol sanda SBÝ-i gorap saklamak bilen bagly wezipeleri öz içine alýan DM Gazagystan Respublikasynyň Oba hojalyk ministrliginiň Tokaý we aw hojalygy komiteti tarapyndan tassyklandy.

DM-nyň ýetmezçilikleri

Goraghananyň meýdanynyň 2008-nji ýylda iki esseden-de gowrak giňelendigine garamazdan, onuň işgärleriniň sany häzire çenli öňkiligine galýar. Goraghananyň täze meýdanlaryny talaba laýyk goramak üçin maddy-tehniki binýadyň ýetmezçiligi duýulýar. Bularyň hemmesi goraghananyň çäkleini goramakda, ýangyna garşy çäreler toplumuny geçirmekde köp kynçylyklary döredýär, gorag gullugynyň döwlet inspektorlarynyň iş wagtyny uzaldýar. Ýaz-tomus möwsümünde ekologik ugurlar boýunça syýahatçylaryň ýany bilen gitmäge işgärleriň ýetmezçiligi duýulýar.

DM-nyň durmuşa geçirilişi (2012-2016-njy ýyllaryň netijeleri boýunça)

- *Ýangyna garşy çäreleri geçirmeklik arkaly goraghananyň çäklerini ýangyndan goramaklygy güýçlendirmek*

Goraghananyň işgärleri tarapyndan ýerli ilatyň arasynda yzygiderli düşündiriş işleri geçirilýär, çünki goraghananyň meýdanlarynyň çäklerinde tebigy böwetler ýok. Gorag (bufer) zolagynda ýerden peýdalanyjylar däneli ösümlikleri ösdürip ýetişdirýärler, ondan başga-da, goraghana ýanaşyk şerlerde 6 sany aw hojalyklary ýerleşýär we olar belli bir derejede SBÝ-ň haýwanat dünýäsine öz täsirini ýetirýärler. Ilat bilen geçirilýän işleriň netijeli bolmagyna gorag zolagynda hojalyk işlerini alyp barýan obalaryň üçüsünde gorag gullugynyň 7 sany döwlet inspektorlarynyň ýaşamagy oňyn täsirini ýetirýär, olar hemişe degişli düşündiriş işlerini alyp barýarlar. Ähli aw hojalyklarynyň ýolbaşçylary we ýerden peýdalanyjylar bilen Korgaljyn goraghanasynyň arasynda gorag zolagynda iş alyp barmagyň tertibini kesgitleýän şertnama baglaşylan. Galyberse-de, Korgaljyn raýonynyň adatdan daşary ýagdaýlar bölümi bilen sähralyk ýerlerde ýangynlaryň önüni almak we söndürmek boýunça bilelikdäki meýilnamalar işlenip düzülýär.

2013-2015-nji ýyllarda Korgaljyn goraghanasynyň çäklerinde ýylda bir ýangyn döräp, olar hem goraghananyň işgärleriniň güýji bilen söndürildi. 2016-njy ýylda goraghananyň çäginde ýangyn döremedi. Her ýylda goraghananyň daş ýakasynda umumy uzynlygy 650 km bolan ýangyna garşy zolakda degişli işler geçirilýär.

Sähralyklarda döreýän ýangynlary söndürmek üçin goraghanada, suw daşajy awtoulag, hersiniň üstünde 750 litrlik çelek oturdylan 2 sany “UAZ-Fermer” kysymly awtoulag bar, şeýle hem 18 adamy ýangyn dörän ýerine eltmek üçin 3 sany “UAZ” awtoulagy, 8 radiolokasion enjam (RLE), 2 sany ýangyn nasosy (pompasy), 2 sany gysylan howa bilen pürküji we 250 sany ot söndürmek üçin ýelpewaçlar bar. Goşmaça ähli kordonlarda ýangyna garşy diregler (şit) bar. Sähralyklarda ýangynyň dörändigi barada Merkeze öz wagtynda habar bermek üçin 7 sany hemişelik we wagtlaýyn gözegçilik nokatlarynda tomus möwsümünde gije-gündiz radiotelefon aragatnaşykly nobatçylyk alnyp barylýar.

- ***Guşlaryň howp abanýan görnüşleri***

Dolandyryş meýilnamasy düzülende esasy ünsi körje, buýrally gotan, sähra gulatysy ýaly görnüşleriň yzygiderli gözegçiligine (monitoringine) berildi, ol görnüşlere goraghananyň işgärleri tarapyndan degişli gözegçilikler alnyp barylýar. Bu görnüşler howp abanýan we Gazagystanyň milli Gyzyt kitabyna (2010) girizilenler hökmünde saýlanyp alyndy.

- *Körje (Oxyura leucocephala)*

Goraghananyň çäkleri giňeldilende onuň düzümine körjäniň ýaşaýan ýeri – Saumalkol köli girdi, onuň suwunyň derejesi 2015-nji ýylda 120 sm ýokary galdy. Şol ýylyň güýzünde bu kölde körjäniň 150 sanysy, 2016-njy ýylyň sentýabrynda bolsa – 12,000 töweregi hasaba alyndy. Görnüşiň tutuş SBÝ-däki sany durnukly: 2012-nji ýylda – 2,800, 2013-nji ýylda – 2,200, 2014-nji ýylda 2,238, 2015-nji ýylda – 3,000 sanysy hasaba alyndy, emma olaryň sany 2016-njy ýylda has köp boldy, ýagny 23,000-e ýetdi. Bu ýyllarda tomus aýlarynda gözegçilik geçirilýän ugurlarda her 5 km aralyga körjäniň 1 jüýjesi hasaba alyndy, bu ortaça görkezijidir. Körjäniň iň köp mukdary sentýabr aýynyň ortalaryna, ýagny göçmäge taýýarlanýan guşlaryň toplanýan döwründe hasaba alynýar.

- *Buýrally gotan (Pelecanus crispus)*

Korgaljyn kölünde suwuň amatly derejede saklanmagynyň we balyk gorlaryny gorap saklamak boýunça melioratiw çäreleriň geçirilmegi bilen baglylykda, bu suw ýataklaryndaky buýrally gotanyň sany aşakdaky çäklerde boldy: 2012-nji ýylda – 450,

2013-nji ýylda – 430, 2014-nji ýylda – 380, 2015-nji ýylda – 1,200, 2016-njy ýylda – 600 guş. Suw ýataklarynyň köpüsiniň meýdanynyň örän giňdigi we güýçli ösen, geçip bolmaýan gamyş sebäpli tomus aýlarynda olarda guşlaryň sanawyny geçirmäge mümkinçiligiň ýokdugyny bellemek gerek. Şonuň üçin hem, ol guşlaryň hakyky sanynyň ýokary bolmagy mümkin. Buýraly gotanyň we beýleki suwda ýüzýän guşlaryň sanyny kesgitlemek üçin awiasıýanyň kömegi bilen sanawy geçirmeklik zerur diýlip hasaplanýar.

- Sähra gulatysy (Circus macrourus)

2008-nji ýylda Korgaljyn goraghanasynyň çäkleriniň giňelmegi bilen baglylykda onuň düzümine giň sähralyklar – sähra gulatysynyň ýaşayan ýerleri girdi. Goraghananyň meýdanlarynyň töwereginde her ýylda sürüm işleriniň geçirilýändigine garamazdan, iýul-awgust aýlarynda turýan gurak tupanlardan sähralyklarda ýangyn döreýär, olar goraghananyň işgärleri tarapyndan öçürilýär. Ol wagta sähra gulatysynyň we ýer üstünde höwürtegeleýän beýleki guşlaryň jüýjeleri ganata galýarlar we olaryň ýangyn sebäpli ölýänleri ýok diýen ýaly. Görnüşiň goraghananyň çäklerindäki sany syçangörnüşli gemrijileriň sanyna baglylykda üýtgäp durýar, ýagny 2012-nji ýylda – 30, 2013-nji ýylda – 560, 2014-nji ýylda 960, 2015-nji ýylda – 250 we 2016-njy ýylda hem – 40 boldy.

• ***Köpçülikleýin habar beriş serişdeleri (KHBS) bilen alnyp barylýan we mahabat-
çap ediş işleri***

2016-njy ýylyň dowamynda KHBS-lerinde goraghananyň durmuşynda bolup geçen möhüm wakalar, geçirilen çäreler, şeýle hem, ekologik syýahatçylyk we ekologik aň-bilim temalary bilen bagly 50-den gowrak çap işleri çykdy. Şeýle hem, goraghananyň işgärleriniň “Gazagystan”, “Habar”, “24 KZ” ýaly respublika teleýaýlymlarynda çykyşlary boldy. 2016-njy ýylyň maý aýynda goraghana ERG (Eurasian Resources Group) kompaniýasynyň ENRC şahamçasynyň goldaw bermeginde Gazagystanyň biodürlüligi gorap saklamak gaznasy (GBGG) bilen bilikde Gazagystanyň KHBS-leriniň 15 sany wekilleri üçin habar beriş gezelençlerini gurnady, olar goraghananyň baryp görüş (wizit) merkezinde boldular we meýdanlaryna aýlandylar. Şol ýylyň iýun aýynda goraghana BMG ÖM-synyň Gazagystandaky bölümi bilen bilelikde “24 KZ”, “National Geographic, Gazagystan”, “Täze nesil” (Новое поколение), “Gazagystanyň Suw hojalyk assosiasıýasy”, “Strategiýa 2050”, “Gazak radiosy” ýaly KHBS-leriniň wekilleri üçin habar beriş gezelençlerini gurnady.

2016-njy ýylda goraghana tarapyndan umumy sany 2000 bolan bannerler, kitapçalar, maksatnamalar, habar beriş ýazgylary we beýleki habar beriş, mahabatlandyryş maglumatlary taýýarlanylýp çap edildi, we geçirilen dürli çärler wagtynda ýaýradyldy. Gazak we rus dillerinde “2016-njy ýylyň guşy – öý serçesi” kitapçasy, “Seyilgähleriň ýörüşi – 2016 ýyl” maksatnamasy, “Korgaljyn döwlet tebigy goraghanasynyň biodürlüligi”, “Tebigatda özüni alyp barmagyň düzgünleri” boýunça ýazgyly kagyzzar, “Korgaljyn goraghanasynyň ekologik ugurlary” karta-çyzgysy (GBGG-nyň ýardam etmekliginde) taýýarlandy, şeýle hem, BGGA tarapyndan taýýarlanylýp Korgaljyn goraghanasyna berlen “Çagalara sähra ekoulgamlary hakynda” we “Ýewraziýa sähralyklarynyň gaýtalanmajak haýwany” (saýgak hakynda) atly çagalar üçin gollanmalar Korgaljyn raýonynyň mekdeplerinde ýaýradyldy. Ondan başga hem, BGGA-dan “Gyzylgaz-2016” festiwalyna gatnaşyp ýeňiji bolanlaryň çeken suratlary bilen bezelen, diwardan asylýan we stoluň üstünde goýulýan senenamalar alyndy.

EXPO-2017 halkara sergisine taýýarlygyň çäklerinde ekologik ugur boýunça tehnologik karta taýýarlanyldy, ol karta halkara serginiň syýahatçylaryň we gelýänleriň baryp görýän ýerleriniň sanawyna (reýestrine) girizildi.

- ***Ekologik baýramçylyklary, bäsleşikleri, çäreleri (aksiýalary) geçirmek***

Dolandymaklygyň meýilnamasyna laýyklykda 2016-njy ýylda tebigaty goramak bilen bagly möhüm senelere bagyşlanyp geçirilmegi meýilleşdirilen çäreleriň we hereketleriň hemmesi ýerine ýetirildi. Häzirki wagtda goraghanada tebigaty goramak temalaryna bagyşlanan tanyşdyryş, film we wideoýazgylary görkezmek üçin zerur bolan enjamlaryň ählisi bar. Soňky ýyllarda çäreleri geçirmek üçin serişdeler goraghananyň baryp görüş (wizit) merkezine gelýänleriň hasabyna toplanýan we hemaýatkärleriň berýän pul serişdelerinden bölünip berilýär. Şeýle hem, 2016-njy ýylda BGGA-nyň ýardam etmeginde we Ýewraziýa toparynyň (ERG) maliýe goldawyny bermeginde Astana şäherinde Mekdep okuwçylarynyň köşgünde respublika derejesindäki “Gyzylgaz 2016” atly 3-nji festiwal geçirildi.

Mekdep okuwçylarynyň gatnaşmagyndaky ähli çäreler raýon bilim bölümi we mekdep mugallymlary bilen hyzmatdaşlykda geçirildi. Çäreleriň meýilnamalary, bäsleşikler, festiwallar hakynda düzgünnamalar we beýlekiler bilelikde düzüldi. Goraghananyň işgärleri çykyşlary, açyk sapaklary gurnamakda, SBÝ-ler boýunça görkezme maglumatlary (ekspozisiýalary), ylym-bilim taslamalaryny taýýarlamakda mekdepleriň mugallymlaryna yzygiderli kömek berýärler.

Bilermeniň pikiri

Dolandyrmagyň meýilnamasyna umuman oňat baha berilýär. Ýetmezçiligi – ýerli adamlar bilen oňat ýola goýlan ikitaraplaýyn aragatnaşygyň bolmazlygy. Mysal üçin, fiziki we ýuridiki taraplardan gelýän arza-şikaýatlary, maslahatlary we teklipleri toplamak üçin ýörite gapyrjagy (ýaşik) goýmak we www.korg-tur.kz saýtynda, geljekde bolsa goraghananyň saýtynda degişli bölümiň açylmagy. Özem, raýatlaryň we edaralaryň ýüz tutmalaryna öz wagtynda jogap berilmeginiň berk gözegçilikde saklanylmagy örän möhümdir.

Ýaýradylan soragnamalaryň netijeleri boýunça ýerli adamlar SBÝ-i goramak boýunça Korgaljyn raýonynyň içeri işler bölüminiň we akimatynyň wekilleriniň gatnaşmagyndaky çalt hereket edýän toparyň döredilmegini, yzygiderli ýowarlaryň gurnalmagyny we köpçülikleýin habar beriş serişdeleri arkaly tebigaty goramak boýunça düşündiriş işleriniň güýçlendirilmegini teklipl edýärler. Şeýle hem, ýerli telekeçileriň syýahatçylyk, oba hojalygy ýaly telekeçilik işiniň ileri tutulýan ugurlaryna döwlet tarapyndan goldaw berilmegi meseleleri boýunça maslahatlaşmak üçin Gazagystanyň telekiçileriniň “Atameken” milli palatasynyň wekilleri, Akmolla oblastynyň syýahatçylyk we oba hojalyk müdirlikleri bilen tanyşdyryş duşuşyklarynyň gurnalmagy zerur. Mundan başga hem, oba hojalyk işlerinde sähra ekoulgamlarynyň tebigy deňagramlylygyny saklamaga ýardam etjek, mallaryň uzakdaky öri meýdanlarynda bakylmagyny ösdürmäge gönükdirilen şertleriň döredilmegi wajyp mesele bolup durýar.

Teklipler

Suw ýataklarynyň, hususan-da suwda ýüzýän guşlaryň we biodürlüligiň beýleki düzüm bölekleriniň ýagdaýyna gözegçiliginiň gurnalmagyna (monitoringine) aýratyn üns bermeli.

Dolandyrys meýilnamasynda esasy ünsi SBÝ-e häzirki wagtda abanyan howplara we geljekde wehim salyp biljek sebäplere hem-de olary çözmegiň ýollaryna bermeli, mysal üçin, Nury derýasynyň basseýninde ýerleşýän şäherler we iri senagat merkezleri tarapyndan suwuň ulanylmagynyň artmagy we suwlaryň hapalanmagy.

3.1.2. Alakol-Sasykkol köller ulgamy

Ady	<i>Alakol-Sasykkol köller ulgamy</i>
Ramsar sanawyna girizilmegi	<i>2009-njy ýylyň 25-nji noýabry</i>
AGTÝ-e degişligi	<i>Alakol döwlet tebigy goraghanasy</i>
IBA	<i>KZ 115</i>
Meýdany	<i>914,663 ga</i>
Koordinatlary	<i>46°16'00" & 81°32'00"</i>
Dolandyrys çäGINE degişligi	<i>Almaty oblastynyň Alakol raýony we Gündogar-Gazagystan oblastynyň Urjar raýony</i>

Gysgaça beýany

Alakol-Sasykkol köller ulgamy az-kem aýratyn goralýan tebigy ýerleriň ulgamyna – Alakol döwlet tebigy goraghananyň çäGINE girýär. Goraghananyň umumy meýdany 65,671.9 ga bolup, onuň 17,876,9 ga Alakol raýonynyň, 47,795 ga bolsa Urjar raýonynyň çäGINde ýerleşýär. Goraghananyň merkezi edarasy Uşaral şäherinde ýerleşýär. Alakol-Sasykkol köller ulgamy Gazagystanyň günorta-gündogar böleginde Jungar Alatau we Tarbagataý daglar ulgamynyň arasyndaky çöllük çöketligi eýeleýär. Çöketligiň merkezinde iri kölleriň – Sasykkol, Koşkarkol, Uýaly, Alakol, Žalanaşkol kölleriniň ulgamy ýerleşýär. Sasykkol kölüne günorta tarapdan gözbaşyny Jungar Alataundan alýan doly suwly Tentek derýasy guýýar. Tentek derýasynyň deltasyndaky suwly-batgalyk ýerleri güýçli ösüp gamyş basan akarlaryň, kölleriň, ýalpak suwlaryň we batgalaşan peslikleriň hem-de şogap-kenarýaka landşaftynyň çylşyrymly ulmagyndan durýar. Suwda ýüzýän we suw ýakasynda ýaşaýan guşlaryň höwürtelemekleri üçin deltanyň gündogar böleginde Onagaş, Žalykol kölleriniň, Gotan we Garajagaz adalarynyň, günbatar böleginde bolsa – Baýbala we Karamoýyn kölleriniň arasynda ýerleşýän suwly-batgalyk ýerler has gymmatly ýerlerdir.

Tentek derýasynyň deltasynda ir wagtlardan bäri köp guşlaryň – gyzgyt we buýraly gotanlaryň, uly garajagazyň, kaşykçynyň, kawguşuň, çal we uly ak gogurlaryň, köl çarlagynyň, gara we akganat çerikleriň, gülegen çarlagyň, uly (hakgeý) we kiçi gögebakarlaryň, suw towugynyň, bukabja ýelbäniň, kiçi suw towugynyň we jüýje ýelbäniň esasy höwürteleşýän ýerleri hökmünde bellidir.

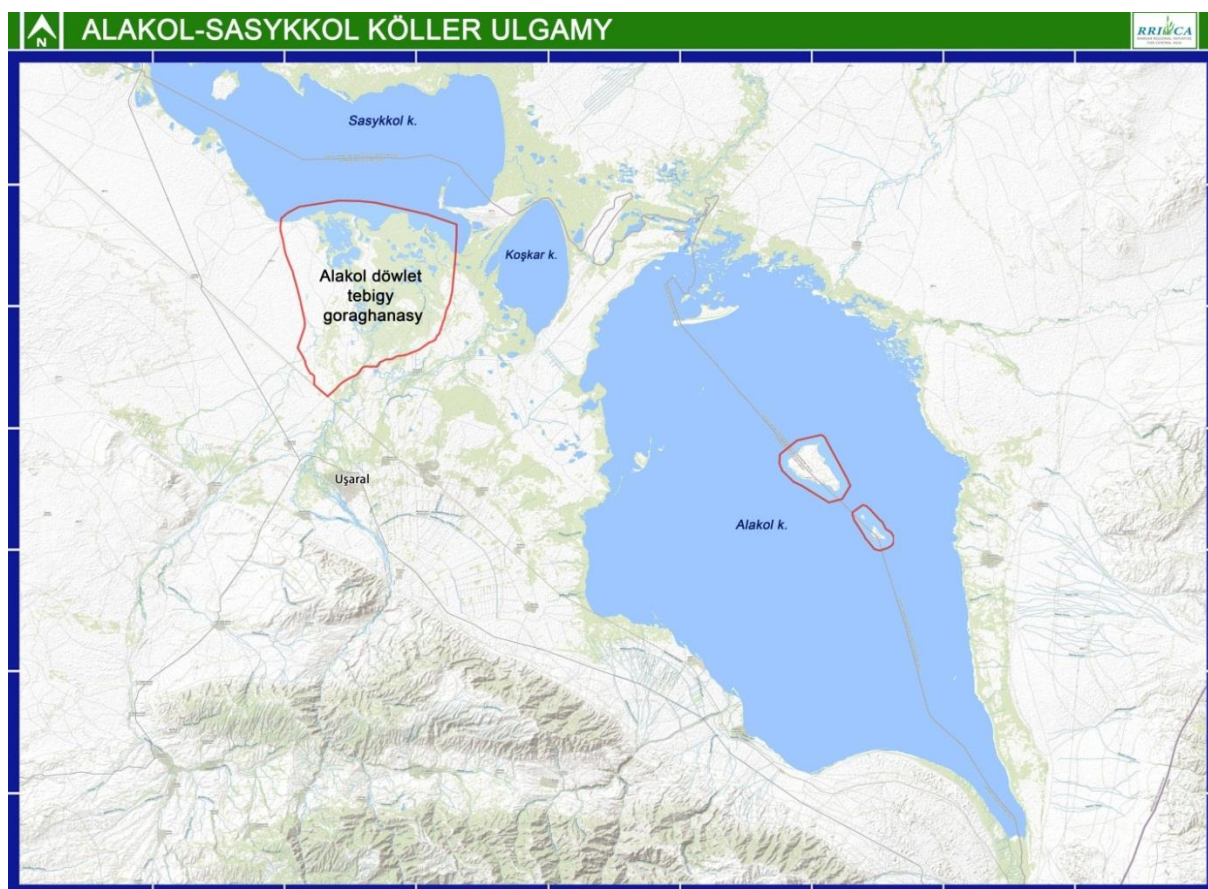
Deltadaky köllerde suwda ýüzýän guşlaryň arasynda san taýdan sakarbarak, almabaş ördek, gyzyłbaş garamtyl ördek, uly tersaýak we çal ördek agdyklyk edýärler, az sanlylara – garaboýun tersaýak, guba gaz, tauty (guw), tamdra ördek, uly jünekeý we sykylykçy jünekeý ördekler, gara ördek, seýreklere hem – gara petekeli gaz, çalyañak we kiçi tersaýaklar, sorha guwy, sona ördek, körje we başgalar degişlidir. Bu ýerde 2000-nji ýylda ilkinji gezek akýañak çeril, 2004-nji ýylda bolsa – kiçi çarлак höwürteleşip başlady.

Ekoulgam hyzmatlary

Eger-de, esasan gazagystanlylaryň we rossiýalylaryň arasynda meşhurlyga eýe bolan Alakol kölüniň kenar ýakalaryndaky dynç alyş zolaklary hasap edilmese, bu ýerde syýahatçylyk gowşak ösendir. Bu ýagdaý SBÝ-iň uly şäherlerden uzakda ýarleşýändigini bilen bagly, ýagny Uşaral şäherinden Ust-Kamenegorsk şäherine çenli – 510 km, Almaty şäherine çenli – 582 km. Goraghana ýerli ilatyň arasynda ekologiýa boýunça düşündiriş işlerini geçirýän hem bolsa, syýahatçylyk bilen meşgullanmaýar. Baýbala kölüniň töwereginde “Alakol goraghanasynyň täsin ösümlik we haýwanat dünýäsi” atly syýahatçylyk ugry hereket edýär, ol baryp görýänler üçin awgust aýynyň ortasyndan sentaýabr aýyna çenli açykdyr. Ol ugur ýerli mekdepleriň okuwçylary üçin okuw-öwreniş ekskursiýalaryny geçirmeklik üçin niýetlenendir. Bu ugurda pyýada ýörelýär, onuň uzyblygy 500 metr bolup, onda habar beriş tagtalary we gözegçilik diňi ýerleşýär (8-nji surat).

Ýerli birleşikler

Almaty oblastynyň Alakol raýonynda (2013-nji ýylyň 1-nji ýanwary ýagdaýyna) 72,883 adam ýaşaýar. Raýonda ösümlik ýagyny gaýtadan işleýän 28 sany seh, süýdi gaýtadan işleýän seh, 12 sany degirmen, 12 sany çörek bişirýän kärhana, mürepbe çykarýan seh, garabalygyň süňki aýrylan etini işläp çykarýan 2 sany we balyk süňküniň unyny işläp çykarýan sehler hereket edýär. Şeýle hem, Alakol raýonynyň senagatynyň düzümine ösümlikçilik we maldarçylyk boýunça “Alakol Agro” Çäklendirilen jogapkärçilikli bileleşik (ÇJB), çörek we konditer önümlerini öndürýän “Uýgentas-Bereke” önümçilik toplumy? (ÖT), nebiti gaýtadan işleýän “Şygys Münäý Önümderi” ÇJB, “Alakol žoldary” ÇJB asfalt zawody we beýlekiler girýärler.

7-nji surat. Alakol-Sasykkol köller ulgamynda SBÝ-leriň toplumy

8-nji surat. Gözegçilik diňindäki gözegçilikler
(Alakol goraghanasynyň surat arhieinden)

Tebigy geografik ýerleşşi, raýonyň ýokary derejedäki önümçilik ykdysady mümkinçiligi, döwlet serhedine ýakyn ýerleşmegi, raýonyň üstünden respublika ähmiýetli Almaty-Ust-Kamenogorsk, Almaty-Uşaral-Družba awtoýollarynyň, Almaty-Urumçy halkara demir ýolunyň, “Atasu-Alaşankou” halkara nebit geçrijisiniň bir böleginiň geçmegi raýonyň ösüşini kesgitleýärler.

Gündogar-Gazagystan oblastynyň Urjar raýonynda (2013-nji ýylyň 1-nji ýanwary ýagdaýyna) 80,612 adam ýaşaýar. Raýonyň ykdysadyýeti esasan oba hojalygyndan, şol sanda ösümlikçilikden (ýag, дәне) we maldarçylykdan (iri we ownuk şahly mallar) hem-de oba hojalyk önümlerini gaýtadan işleýän we orta senagat kärhanalaryndan durýar. Urjar raýony özüniň et kombinaty bilen bellidir. Raýon şu güne çenli “Şwab şöhlatlary” ÇJB-i tarapyndan öndürilýän et we şöhlät önümleri bilen oblasty üpjün edýär. Şeýle hem kömür gazyp almak bilen meşgullanýan “Madina” ÇJB- kärhanasy bar. Raýonda jemi 6,365 sany kiçi we orta biznes subýektleri hasaba alnan, olardan 76-sy (1,2%) ýuridiki taraplar, hususy telekeçiler – 3,903 (61,3%), daýhan (fermer) hojalyklary hem – 2,386 (37,5%) sany.

Alakol we Urjar raýonlarynyň ykdysadyýetine olaryň geografiki taýdan amatly ýerleşmegi oňaýly täsir edýär. Raýonlaryň ikisinde hem Hytaý bilen serhetde iri gümrük terminallary bar, ýagny Urjar raýonynda Bahty gümrügi we Alakol raýonynda hem Dostyk bekedini hereket edýär.

SBÝ-iň ýerli ilat üçin gymmatlygy

Ýaýradylan soragnamalar esasynda toplanan maglumatlaryň netijesine görä, ýerli ilat SBÝ-iň gymmatyny esasan guşlaryň ýaşaýan we göçýän döwründe iýmitleňýän ýeri – 65%, haýwanlaryň we ösümlikleriň gorag ýeri – 61%, şeýle hem girdejiniň, suwuň çeşmesi, ilatyň dynç alýan ýeri – hersi boýunça 39% hökmünde kesgitledi.

SBÝ-iň ýagdaýyna baha bermek

Soragnama jogap berenler soňky ýyllarda suw ýataklarynda suwuň derejesiniň ýokarlanandygyny, dynç alyş zolaklarynyň giňelendigini we syýahatçylygyň ösýändigini bellediler. SBÝ-e syýahatçylyk (87%), suw düzgüniniň kadalaşdyrylmagy (74%) we ilatly nokatlaryň ösmegi (65%) has oňat täsir edýär, has zyýanly täsirler hökmünde peýdaly magdanlary gazyp almak (87%), çölleşmek hadysasy we oba hojalygynda ulanylan suwlar (hersi 78%-den), gyrmança basmagy (65%), täze kärhanalaryň gurulmagy we suwuň alynmagy (hersi 61%-den) diýlip kesgitlenildi.

Ekologik syýahatçylyk

- ***Alakol raýonynda ekologik syýahatçylygyň ösüşi***

Soňky ýyllarda Alakol kölüniň kenar ýakalary durnukly ösýär. Kölüň kenarynyň infrastrukturasyny ösdürmegiň 2006-njy ýylda tassyklanan meýilnamasyna laýyklykda dynç alyş zolagynyň meýdany 1,042.1 ga barabardyr.

2012-nji ýylda Akşi we Koktuma obalarynda dynç alanlaryň sany 28,540 adam bolan bolsa, 2013-nji ýylda olaryň sany 35,000-e ýetdi. 2012-nji ýylda “Biznesiň ýol kartasy – 2020” maksatnamasy boýunça 3 sany taslamalar maliýeleşdirildi. 2013-nji ýylyň maglumatlaryna görä syýahatçylyk ulgamynda 7 sany myhmanhana, 51 sany dynç alyş öýleri, 11 sany dynç alyş we 3 sany sagaldyş merkezleri, şol sanda 200 orunlyk “Žalyn” lageri, 200 orunlyk “Koktuma”, 250 orunlyk “Pelikan”, 150 orunlyk “Ala Teñiz”, 150 orunlyk “Alasu” pansionatlary we başgalar bar. Dynç alyş merkezlerinde we hususy jaýlarda teklipe edilýän bahalar tomsuň dowamynda üýtgäp durýandygyna garamazdan, doly elýeterli.

Häzirki wagtda bolan “Aziýa Safari Serwis” syýahatçylyk firmasynyň şahamçasý “Alakultur” syýahatçylyk firmasy hereket edýär, onuň syýahatçylyk işine ygtyýarnamasy (lisenziýasy) bar. Syýahatçylyk firmasy esasan daşary ýurtly syýahatçylar bilen işleýär, onuň Ýewropa ýurtlarynda syýahatçylary çekmek we syýahatçylyk gezelençlerini gurnamak boýunça bile işleşýän hyzmatdaşlary bar. Firmanyň işi müşderileriň syýahatçylygyň sport-adatdan daşary (ekstremal) görnüşlerine ýygyn edýän haýýslarynyň esasyndaky syýahatçylyk maksatnamalaryny ösdürmeklige gönükdirilendir. Firmanyň Alakol kölüniň ýanyndaky Akşi obasynyň golaýynda öz aerodromy bar, Žabyk belentligindäki Kolýasu kölüniň gapdalynda (deňiz derejesinden 1,850 m belentlikde) deňişli amatlyklary bolen 5 sany ýygnama öýlerden durýan lager bar. Tehnikadan ýaşaýyş üçin enjamlaşdyrylan yzy tirkegi Ural awtoulagy bar. Möwsümde, ýagny maý aýyndan noýabr aýyna çenli döwürde 80 çenli daşary ýurtly syýahatçylary kabul edýärler. Gezelenç 10 güne niýetlenen. Ekologik syýahatçylyk esasan ornitologik häsiýete eýedir, Ýewropa ýurtlaryndan köp syýahatçylar bördwotçing-gezelençlere (guşlara gözegçilik etmek) gelýärler.

- ***Urjar raýonynda ekologik syýahatçylygyň ösüşi***

Arasan-Taunyň dag eteginde Barlyk jülgesinde “Barlyk-Arasan” sanatoriýsi ýerleşýär, ol ýerdäki çeşmeleriň suwy himiki düzümi we gowşak radioaktiwligi boýunça Shaltubonyň, Sary-Agaşyň, Alma-Arasanyň mineral suwlaryna ýakyndyr. Barlyk daglarynda gözbaşyny alýan Arasan derýasynyň ýokarky akymynda, sanatoriýden bary-ýogy ýarymkilomertlikdäki ýanaşyk çäkde 13 sany ýeriň üstüne çykýan Barlykarasan çeşmeleri ýerleşýär. Bu çeşmeleriň suwlary kremniý kislotasynyň ýokary mukdary bilen

gowşakwodorodly, sulfat-hloridly, natriýli we kalsiýli. Suwuň temperaturasy Selsiý boýunça 20-42° deň, ýerli jynslarda we 35 metr çuňlukda temperatura 44.5° gradusa ýetýär. Erkin bölünip çykýan gazlar azotdan durýar. Çeşmelerden çykýan gyzgyn suwlary tomusda deri, guryagyry, bogunagyry ýaly keselleri bejermekde ulanýarlar. Bu ýere gelýänleriň saglygyny dikeltmekleri üçin dagyň arassa howasy, owadan tebigy landşaft, sähranyň her dürli otlary, Alakolyň ajy-duzly suwlarynda suwa düşmek ýaly ýagdaýlaryň oňat täsiri bardyr. Häzirki wagtda bu kölüň kenarýakasynnda 60-dan gowrak “Aýgerim”, “Dorožnik”, “Alakol” “Asem” ýaly dynç alyş öňleri we merkezleri, Barlyk-Arasan” sanatoriýsi we başgalar hereket edýärler.

Ýerli ilat bilen geçirilen işleriň netijeleri

Ýerli ilat we bu ýere gelýän syýahatçylar lagym suwlary aýyrmak boýunça ulgamyň bolmazlygyny (30%), awtoýollaryň ýagdaýynyň ýaramazlygyny (26%), ýadygärlik sowgatlarynyň (suwenirleriň), ýolgörkezijileriň, kartalaryň söwdasynyň ýeterlik derejede ösmändigini (22%), kenarýaka zolakda mallardan we awtoulaglardan goramak üçin germewleriň bolmazlygyny (17%), ýerli dolandyryş edaralary tarapyndan syýahatçylyk işiniň gowşak dolandyrylmagyny (13%) esasy meseleler hökmünde kesgitletdiler.

SBÝ-i dolandyrmagyň tutuş çägi öz içine alýan meýilnamasy işlenipp düzülmedik, Alakol goraghanasyny dolandyrmagyň meýilnamasy bolsa Alakol-Sasykkol köller ulgamyny dolandyrmagy doly derejede şöhlelendirip bilmeýär, sebäbi goraghana SBÝ-iň baryýogy 7%-ini tutýar.

Şeýle hem bolsa, bu SBÝ-i dolandyrmagyň geljekdäki meýilnamasynyň esasy maksady onuň özüne häsiýetli, seýrek we örän özboluşly tebigy toplumlaryny olaryň ähli düzüm bölekleri bilen bilelikde gorap saklamaklyga, adamlaryň daşky gurşaw bilen özara gatnaşyklaryny sazlaşdyrmaga gönükdirilen bolmalydyr.

Bu maksada ýetmeklik üçin aşakdaky wezipeler ýerine ýetirilmelidir:

- *Tebigy ekoulgamlaryň, biodürlüligiň goralyp saklanmagy we dikeldilmegi*
- *Tebigy toplumlaryň ösüşiniň kanunalaýyklyklaryny ýüze çykarmak, daşky gurşawyň, görnüşleriň we bileleşikleriň ýagdaýy barada täze ylmy bilimleri almak*
- *Ýaşayyş gurşawynyň we onuň düzüm bölekleriniň ulgmlaýyn monitoringini (gözegçiligini) alyp barmak, olaryň ýagdaýyna baha bermek, päsgelçilikleri we howplary ýüze çykarmak hem-de olary aradan aýyrmak*
- *SBÝ-iň gorag düzgüniniň ýerine ýetirilmegini üpjün etmek*
- *Zyýanly hadysalary öz wagtynda aradan aýyrmak (duýdurmak), ýaşayyş gurşawynyň durnukly hereket etmegini üpjün etmek*
- *Ekologik bilimlilik we jemgyýetçiligi habarly etmek*

Teklipler

Syýahatçylyk ulgamyndaky telekeçilerden dynç alyş zolagyndaky hususyýetçileriň serişdeleriniň hasabyna Alakol kölüniň kenaryny hemişelik esasyda arassalap durmaklyk üçin jemagat kärhanasyny döretmek barada teklipler berildi. SBÝ-i netijeli dolandyrmaklygy üpjün etmek üçin Alakol döwlet tebigy goraghanasynyň bilermenlerini çekmek arkaly degişli Doladyryş meýilnamasyny işläp düzmeklik maslahat berilýär. Şeýle hem, bu SBÝ-i dolandyrmak boýunça Alakol we Urjar raýonlarynyň dolandyryş edaralarynyň (administrasiýalarynyň) ýanynda fermer assosiasiýalarynyň, syýahatçylyk edaralarynyň we jemgyýetçilik guramalarynyň, Alakol döwlet tebigy goraghanasynyň wekillerinden, alymlardan durýan, jemgyýetçilik geňeşiniň döredilmegi wajypdyr. Galyberse-de, şeýle geňeşleriň düzümine tehniki kätip hökmünde (ýöne gözegçileriň hukuklary bilen)⁴ ýerli häkimiýet edaralarynyň wekilleri hem girizilmelidirler.

3.1.3. Kiçi Aral deňzi we Syrderýanyň deltasy

Ady	<i>Kiçi Aral deňzi we Syrderýanyň deltasy</i>
Ramsar sanawyna girizilmegi	<i>2012-nji ýylyň 2-nji fewraly</i>
AGTY-e degişliligi	<i>Barsagelmez döwlet tebigy goraghanasy</i>
IBA	<i>KZ 043 (Kiçi Aral deňzi) we KZ 044 (Syrderýanyň deltasy)</i>
Meýdany	<i>543,171 ga</i>
Koordinatlary	<i>46°20'50"61°00'09"</i>
Dolandyryş çäginde degişliligi	<i>Gyzylorda oblastynyň Aral raýony</i>

Gysgaça beýany

Kiçi Aral deňzi we Syrderýanyň deltasy SBÝ-i häzirki wagtda aýratyn goralýan tebigy ýerlere degişli däl (9-njy surat), ýöne “Syrderýa deltasy” bölegini onuň golaýynda ýerleşýän Barsagelmez döwlet tebigy goraghanasynyň düzümine girizmek boýunça ýerli ýerine ýetiriji edaralar bilen ylalaşmak işleri tamamlajy tapgyrlarda alnyp barylýar.

Bu SBÝ-iň belli bir bölegi häzirki wagtda umumy meýdany 160,826 ga bolan goraghana birikdirilenden soň onuň meýdany 2,300 ga artar, gorag zolagyny hem hasaba alynsa bolsa 5,851.2 ga köpeler. Goraghananyň merkezi binasy Gyzylorda oblastynyň Aral şäherinde ýerleşýär.

⁴ Jemgyýetçilik geňeşleriniň teklipleri we haýyslary garalýan meseleler ygtyýarlyklaryna degişli bolan ol ýa-da beýleki döwlet edaralaryna hat üsti bilen ugradylmalydyr. Döwlet edaralary tarapyndan ol meseleler boýunça kabul eden çözgüdi kanagatlanarly bolmasa, teklipler ýokarky edaralara ugradylýar. Jemgyýetçilik geňeşleriniň işiniň maliýeleşdirilmegi döwlet durmuş talapnamalarynyň (zakaz) çäklerinde göz öňünde tutulyp bilner.

Ekoulgam hyzmatlary

Ýerli ilat esasan balyk tutmak bilen (10-nji surat), az derejede bakjaçylyk we maldarçylyk bilen meşgullanýar. Syýahatçylyk düýpden ösmedik.

Ýerli birleşikler

Gyzylorda oblastynyň Aral raýonynda ýaşaýan ilatyň sany (2015-nji ýylyň 1-nji ýanwary ýagdaýyna) 77,029 adama barabar. Halk hojalygynyň esasy pudaklary – balyk tutmak we ony gaýtadan işlemek, duzy gazyp almak we maldarçylyk. Raýonda nahar we natriý duzynyň, merabillitiň, tewarditiň we aýna senagaty üçin zerur bolan kwars çägesiniň ägirt gorglary bar. Oba hojalygyny alyp barmak bilen 376 sany oba hojalyk birleşmeleri meşgullanýarlar, olardan 368-si daýhan hojalyklarydyr. Oba hojalyk birleşmeleriniň esasylaryna «Kulandy» çäkli jogapkärçilikli birleşik, «Bereket», «Koktem», «Nesibe», «Ykylas» we «Baýdaulet» daýhan hojalyklary degişli. Mallaryň baş sany: iri şahly mallar – 43,035, goýunlar we geçiler – 90,236, atlar – 22,439, düýeler – 21,123, guşlar – 1,496. balyk tutmak bilen 61 sany subýekt meşgullanýar, olarda 187 adam zähmet çekbär. Myhmanhan-restoran biznesinde 18 sany subýekt hereket edip, olarda 78 adam işleýär.

SBÝ-iň ýerli ilat üçin gymmatlygy

Ýaýradylan soragnamalar esasynda alnan maglumatlara laýyklykda ýerli ilat bu suwlybatgalyk ýeriň gymmatyny guşlaryň ýaşaýan we göçýän ýeri – 85%, haýwanlaryň we ösümlükleriň goralýan ýerleri – 55%, şeýle hem girdeji çeşmesi – 35% hökmünde kesgitlediler.

SBÝ-ň ýagdaýyna baha bermek

Soraglara jogap berenleriň köpüsi SBÝ-e syýahatçylyk (85%), täze kärhanalaryň gurulmagy (75%), haýwanlaryň we ösümlükleriň täze görnüşleriniň ornaşdyrylmagy (70%) we ilatly nokatlaryň ösmegi (65%) has oňat täsir edýärler, çölleşme hadysasy (75%) hem-de gyrmança basmagy we oba hojalygynda ulanylan suwlaryň akdyrylmagy (hersi 60%-inden) bolsa zyýanly täsir edýärler diýip hasap edýärler. Bu SBÝ-yň entek goraghananyň düzümine girizilmändigini göz önünde tutmak bilen, onuň suw akwatoriýasynyň we kenar ýakalarynyň arassaçylyk ýagdaýyny kandatlanarly diýip hasap etse bolar.

Ekologik syýahatçylyk

Gazagystanyň ýokarda beýan edilen SBÝ-leri bilen deňeşdirilende, bu ýerde syýahatçylyk has pes derejede ösendir.

Bilermeniniň pikiri

Oba ilatynyň hemmesi Syrderýanyň deltasyna aýratyn goralýan tebigy ýer derejesiniň berilmegini goldamaýar, çünki bu ýagdaý geljekde ähli hojalyk işleriniň, şol sanda köp maşgalalar üçin iýmit we gazanç çeşmesi bolan balyk tutmaklygyň gadagan edilmegine getirer.

9-njy surat. Kіçi Aral deňzi we Syrderýanyň deltasy SBÝ-leriň toplumy

10-njy surat. Ýerli balykçylar (A.Kozybakowyň düşüren suraty)

Ýerli ilat bilen geçirilen işleriň netijeleri.

Ýerli ilatyň işleşilen toparyndan sorag esasynda toplanan maglumatlaryň netijesinde, soraglara jogap berenleriň 40%-i peýdaly magdanlaryň gazylyp alynmagy SBÝ-e oňaýly täsir eder diýip hasaplaýandyklary anyklanyldy.

Bu pikir, şeýle hem, soraga jogap berenleriň köpüsiniň täze kärhanalaryň gurulmagynda we ilatly nokatlaryň ösmeginde oňyn täsiri bar diýip hasap etmekleri, gytaklaýyn hem bolsa, ýerli ilatyň durmuş ýagdaýynyň doly derejede amatly dældigine şaýatlyk edýär. Respondentleriň (soraga jogap berenleriň) ählisi ýa-da balyk tutmakdan, ýa-da aw hojalygyndan, ýa-da aýlyk zähmet haky görnüşinde we has az mukdarda – syýahatçylykdan girdeji alýarlar. Özem, soraga jogap berenleriň her ikinjisi soňky on ýyllykda suwuň derejesi ýokary galdy, balyklaryň we guşlaryň sany artdy diýip hasap edýär.

SBÝ-i dolandyrmagyň meýilnamasy ýok. Geljekki DM Alakol-Sasykkol köller ulgamy SBÝ-i babatda ýokarda tekliplenen (..sahypa seret) düzgünlere laýyk gelmeli, ýöne Kiçi Aralyň suwunyň derejesiniň has-da ýokaryk galmak mümkinçiliginiň we şonuň netijesinde täze gatlalaryň gurulmagynyň göz önünde tutulmagy zerur. Bu ýagdaý SBÝ-iň geljekde Barsagelmez döwlet tebigy goraghanasynyň düzümine girjek böleginiň (hojalyk işleriniň gadagan edilmeginde) çäginde nazara alynmagy zerur.

Bilermeniniň pikiri

SBÝ-i netijeli dolandyrmaklyk üçin Gyzylda oblastynyň Aral raýonynyň dolandyryş edarasynyň (administrasiýasynyň) ýanynda fermer birleşikleriniň, syýahatçylyk we jemgyýetçilik guramalarynyň, Barsagelmez goraghanasynyň wekillerinden, aýry-aýry alymlardan durýan, SBÝ-i dolandyrmak boýunça hemişelik esasyda hereket edýän jemgyýetçilik geňeşiniň döredilmegi tekliplenen. Şeýle hem, geňeşiň düzümine ýerli häkimiýet edaralarynyň wekilleriniň geňeşiň ses hukugy bolmadyk, tehniki kätip hökmünde girizilmegi wajypdyr.

Jemgyýetçilik geňeşiniň teklipleri garalýan meseleler ygtyýarlyklaryna degişli bolan ol ýa-da beýleki döwlet edaralaryna hat üsti bilen ugradylmalydyr. Döwlet edaralary tarapyndan ol meseleler boýunça kabul edilen çözgüt kanagatlanarly bolmasa, teklipler ýokarky edaralara ugradylýar. Jemgyýetçilik geňeşleriniň işiniň maliýeleşdirilmegi döwlet durmuş talapnamalarynyň çäklerinde göz önünde tutulyp bilner.

3.1.4. Karakol köli

Ady	<i>Karakol köli</i>
AGTY-e degişiligi	<i>Karakiýa-Karakol döwlet zoologiýa çäkli goraghanasy</i>
IBA	<i>KZ 012</i>
Meýdany	<i>3,773 ga</i>
Koordinatlary	<i>43°53'44" & 51°30'93"</i>
Dolandyryş çäGINE degişiligi	<i>Mangistau oblasti, Aktau şäheri</i>

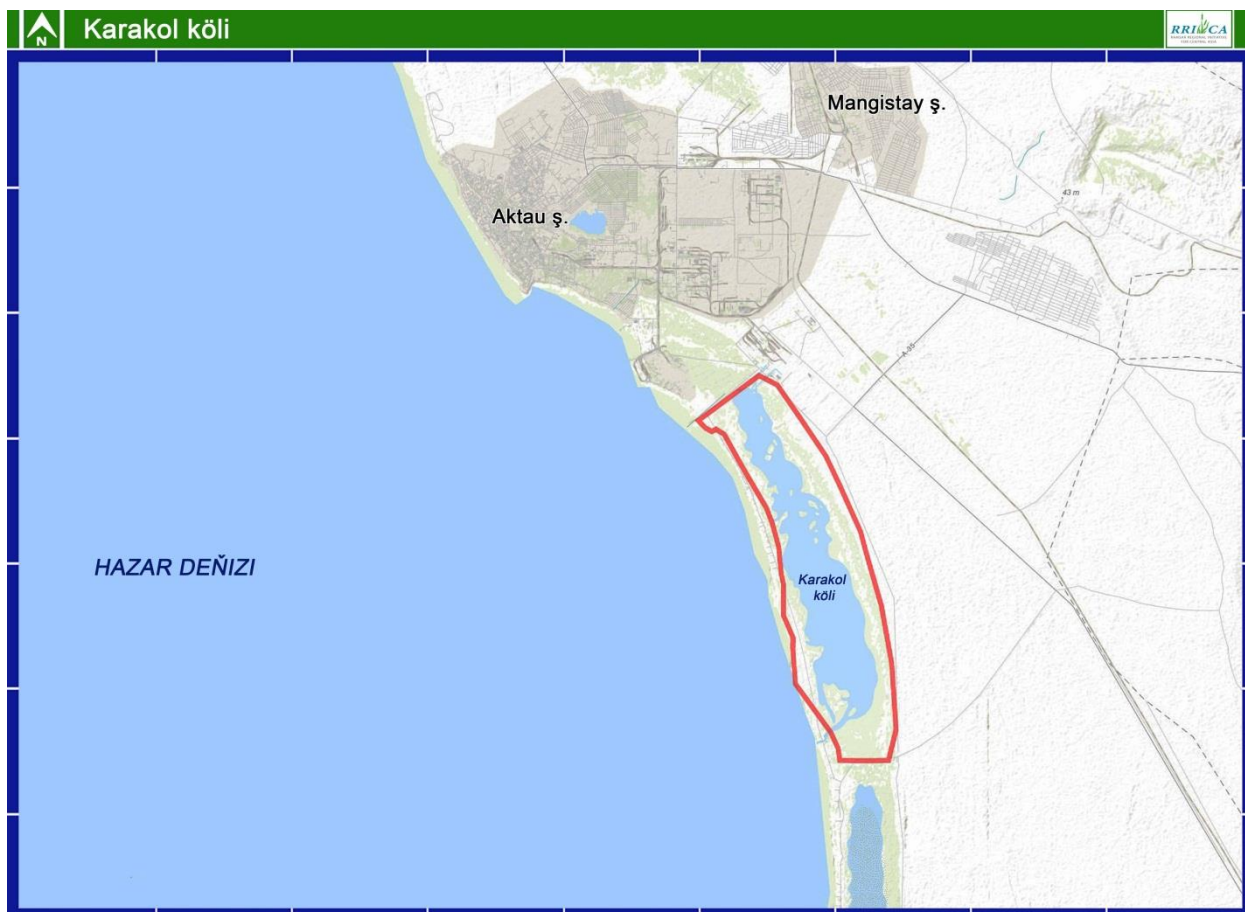
Gysgaça beýany

Karakol köli Aktau şäheriniň dolandyryş çäginde, onuň senagat zolagynda ýerleşýär we “MAEK-Kazatomprom” kärhanasynyň (çäkli jagapkärçilikli birleşik) zyňnydy (talaplara laýyk gelýän arassa) suwlarynyň hasanyna üsti dolup durýar. Kölüň meýdany onuň önümçilik kuwwatlyklaryna baglylyda 3,500-5,000 ga aralygynda üýtgäp durýar (11-nji surat).

Karakol tebigy çäkde 1-nji we 2-nji ýylylyk elektrik stansýalaryny (ÝES-1 we ÝES-2) gurmaklygyň taslamasyna laýyklykda ol ýeriň tebigy pesliginde häzirki wagtda emele gelen kölüň ýerinde stansiýalaryň degişli enjamlarynyň sowdyş ulgamynyň düzüm bölegi hökmünde sowagyjy howuz atly desga gurlupdyr. Hazar deňzinden alynýan suw howuzda sowadyş ulgamyny geçenden soň, kada laýyk gelýän arassa suw hökmünde deňze gaýdyp gelýär. Köp ýyllaryň dowamynda suwuň uly möçberlerde (ýylda 1 mlrd kub metr töweregi) akydyrlmagy netijesinde sowadyjy howuz kem-kemden ýalpak suwly köle öwrülipdir.

Bu suw ýatagy döredilende ol geljekde suwda we suw ýakasynda ýaşaýan haýwanlar, hususan-da göçýän, gyslaýan we höwürtegeleýän guşlar üçin amatly şertleri bolan köle öwürler diýip pikir etmändurler. Bu ýerde tauty (gyzylçüňk guw), hakgeý, gögebakar, kiçi ak, gök we cypar gogurlar, aňk, ala gaz, ýaşylbaş, çal ördek, tamdra ördek, gyzylbaş garamtyl ördek, gamyş gulatysy, bedene, çakyryk, çarlaklaryň, çerikleriniň we çuluklaryň dürli görnüşleri höwürtegeleýärler. Buýraly we gyzgylt gotanlar, kiçi garajagaz, gyzyl gaz, sary, müsür we kiçi ak gogurlar, kaşykburun, ganaburun, guwlar (tauty, sorha we kiçi guw), gara ördek we körje, şeýle hem çal durna we karkara (owadan durna), bagyrtlak we dyk-dyky, hem-de garabaş çarlak uçup geçýärler. Mundan başga hem, ýyrtyjy guşlaryň 7 görnüşi, ýagny balykçy bürgüt, ýylançy gyrgy, sähra garaguşy, mazar garaguşy, bürgüt, akguýruk suw bürgüdi duş gelýär. Umuman, bu ýerde guşlaryň jemi 175 görnüşi, süýdemirijileriň 11, süýrenijileriň 8 we ýerde-suwda ýaşaýanlaryň hem 1 görnüşi hasaba alyndy, duş gelýän oňurgasyz haýwanlaryň (mör-möjekler we möýsekilliler) sany 500 görnüşden geçýär⁵.

⁵ Haýwanlaryň seljermesini we derejelerini kesgitlemek işleri “MAEK-Kazatomprom” ÇJB-iň tabşyrygy boýunça Russiýanyň Ylymlar akademiýasynyň Ural bölüminiň Ösümlikleriň we haýwanlaryň ekologiýasy institutynyň hem-de Üstýurt döwlet goraghanasynyň alymlaryny çekmek bilen, “Ken Dala” jemgyýetçilik guramasy tarapyndan geçirildi.

11-nji surat. Karakol kölüniň ýerleşýän ýeri

12-nji surat. Karakol kölüniň umumy görnüşi (A.Kozybakowyyň düşüren suraty)

13-nji surat. Gyzyl gaz (*Phoenicopterus roseus*) Karakol kölünde
(A.Kozybakowyň düşüren suraty)

Ekologik hyzmatlar

Karakiýa-Karaol çäkli goraghanasynyň düzüm bölegi hökmünde Karakol kölünde aw awlamaklyk we balyk tutmaklyk gadagan. SBÝ Aktau şäheriniň jemgyýetçilik guramalary we okuw mekdepleri tarapyndan bilim almak, okuw-öwreniş maksatlary üçin ulanylýar (-nji surat). Çagalar we ýaşlar Üstýurt döwlet goraghanasy tarayndan kölüň kenaryny arassalamak boýunça “Seýilgähleriň ýörişi” atly halkara tebigaty goraýyş çäresiniň çäklerinde her ýylda gurnalýan ýowarlara gatnaşýarlar (15-nji surat). Bu çäräni geçirmeklige “MAEK-Kazatomprom” ÇJB tehniki goldaw berýär, şeýle hem, ol her ýylda kölüň kenary boýunça habar beriş tagtalaryny goýýarlar we täzeläp durýarlar.

14-nji surat. Karakolda mekdep okuwçylarynyň arasynda bödwotçing
(A.Kozybakowyň düşüren suraty)

15-nji surat. Nobatdaky "Seýilgähleriň ýörişi" tebigaty goraýyş çäre wagtynda
(A.Kozybakowyň düşüren suraty)

Ýerli birleşikler

Aktau şäherinde 185.9 müň adam ýaşaýar. 1961-nji ýylda bu ýerde Aktau şäherçesi döreýär, wagtyň geçmegi bilen ol kem-kemden ösüp, häzirkizaman port şäherine öwrüldi. Aktauda agyz suwunyň tebigy çeşmeleri ýok, şäher içmäge arassa süýji suw bilen tutuşlygyna deňizden alnyp süýjedilýän we onuň üstüne köpsanly bugardyjy enjamlaryň kömegi arkaly öndürilýän distillýaty goşup alynýan suwuň hasabyna üpjün edilýär. Ol suw içmäge we tehniki maksatlar (sowuk we gyzgyn) boýunça bölünýär. Şäheri suw bilen üpjün etmek üçin 1968-nji ýylda ÝES-den (şol sanda БН-350 çalt neýtronlarda işleýän, häzirki wagtda ulanyşdan aýrylan atom reaktoryndan) çykýan ikilenji buglary ulanýan senagat derejesindäki suw süýjediji desgalar guruldy. Aktau Gazagystanda nebitgaz kânlerini özleşdirmek boýunça merkezleriň biridir.

SBÝ-iň ýerli ilat üçin gymmatlygy

Soragnamalar esasynda toplanan maglumatlara laýyklykda bu SBÝ-iň gymmaty esasan guşlaryň ýaşaýan we göçýän ýeri – 82%, adamlaryň dynç alýan – 50% we mekdep okuwçylary hem-de talyplar üçin ekskursiýalary we meýdan iş tejribesini gurnamaga ýer – 41% hökmünde kesgitlenildi.

SBÝ-iň ýagdaýyna baha bermek

Kölde suwuň tutýan meýdany "MAEK-Kazatomprom" kärhanasynyň önümçilik kuwwatlylygyna baglylykda 3500-5000 ga aralygynda üýtgäp durýar. Onuň kenarynyň arassaçylyk (sanitar) ýagdaýy bilermen tarapyndan kanagatlanarly diýlip kesgitlenen. Soragnamalara jogap berenler syýahatçylyk bu SBÝ-e iň oňat täsir edip biljek faktor hökmünde kesgitlediler, olaryň pikirine görä aňrybaş zyýanly täsirlere peýdaly magdanlaryň gazylyp alynmagy (82%), täze kärhanalaryň gurulmagy (68%), ilatly nokatlaryň ösmegi we kiçiräk daýhan hojalyklaryndan akdyrylýan suwlar (hersi 64%-den)

ýaly mümkin bolan faktorlar degişlidir. Şeýle hem, jogap berenleriň köpüsi (64%) bu ýerde aw awlamagyň we balyk tutmagyň gözegçilik derejesi ýeterlik däl diýip hasap edýärler.

Ekologik syýahatçylyk

Karakol köli Üstýurt döwlet tebigy goraghanasynyň goragy astyndadyr. Köl Aktau şäheriniň jemgyýetçilik guramalary we okuw mekdepleri tarapyndan bilim almak, okuw-öwreniş maksatlary üçin ulanylýar. Guramaçylykly syýahatçylyk ösmedik.

Bilermeniniň pikiri

Mangistau oblastynyň syýahatçylyk müdirligi we ýerli telekeçiler SBÝ-iň bar bolan syýahatçylyk mümkinçiligini ulanmaýarlar. Bu ýerde suwly-batgalyk ýer boýunça okuw-öwreniş merkezini, ekologik ýodalary gurnap, guşlara gözegçilik etmek üçin gözegçilik diňini dikip boljak. Şeýlelikde, guramaçylyksyz syýahatçylyk sebäpli galyndylar bilen hapalanmagy azaltmagyň we guşlaryň bikanun awlanmagyny aradan aýyrmagyň hasabyna bu SBÝ-iň ekoulgamynyň ýagdaýyny gowulandyrmaga, gelýän syýahatçylara we ýerli dynç alýanlara edilýän hyzmatlary giňeltmek arkaly kiçi biznesiň ösmegine ýardam edip bolar.

SBÝ-i dolandyrmagyň meýilnamasy ýok. Geljekki şeýle meýilnama Alakol-Sasykkol köller ulgamy SBÝ-i babatda ýokarda tekliplenen düzgünlere laýyk gelmeli, ýöne şu şertler göz önünde tutulmaly: ýagny Karakol kölüniň gelip çykyşy tagnagen häsiýetli, onuň suw düzgüni “MAEK-Kazatomprom” kärhanasynyň önümçilik kuwwatlylygyna baglylykda üýtgäp durýar we köl tutuşlygyna Aktay şäheriniň dolandyryş çäginde ýerleşýär. Şonuň üçin hem, Dolandyryş meýilnamasy ýokaradky ýagdaýlary göz önünde tutmaly we Aktay şäheriniň ähli durmuş-ykdysady aglomerasiýasyny (şäheriň/şäherçäniň umumy durmuş-ykdysady we ekologik ulgamlaryndan durýan bitewi giňişlik we funksional toplumu) ösdürmegiň meýilnamasyna girizilmeli.

SBÝ-i neijeli dolandyrmaklygy üpjün etmek üçin Aktau şäheriniň dolandyryş edarasynyň (administrasiýasynyň) ýanynda fermer birleşikleriniň, syýahatçylyk we jemgyýetçilik guramalarynyň, Üstýurt döwlet tebigy goraghanasynyň wekillerinden, aýry-aýry alymlardan durýan, SBÝ-i dolandyrmak boýunça hemişelik esasyda hereket edýän jemgyýetçilik geňeşiniň döredilmegi tekliplenen edilýär. Şeýle hem, geňeşiň düzümine ýerli häkimiýet edaralarynyň wekilleriniň geňeşiň ses hukugy bolmadyk, tehniki kätip hökmünde girizilmegi zerur. Jemgyýetçilik geňeşiniň teklipleri garalýan meseleler ygtyýarlyklaryna degişli bolan ol ýa-da beýleki döwlet edaralaryna hat üsti bilen ugradylmalydyr. Döwlet edaralary tarapyndan ol meseleler boýunça kabul edilen çözgüt kanagatlanarly bolmasa, teklipler ýokarky edaralara ugradylýar. Jemgyýetçilik geňeşleriniň işiniň maliýeleşdirilmegi döwlet durmuş talapnamalarynyň çäklerinde göz önünde tutulyp bilner.

3.2. Gyrgyzstan

3.2.1. Yssyk-Kyl köli

Ady	<i>Yssyk-Kyl köli</i>
Ramsar sanawyna girizilmegi	<i>1976-njy ýylyň 26-njy dekabry</i>
AGTY-e degişligi	<i>Issyk-Kul döwlet goraghanasy</i>
IBA	<i>KG 231</i>
Meýdany	<i>624,439 ga</i>
Koordinatlary	<i>d.g.42°02" we 42°88", g.u.76°44" we 78°57"</i>
Dolandyrys çäGINE degişligi	<i>Issykkul oblastynyň Issykkul, Jetioguz, Týup, Aksuý we Ton raýonlary</i>

Gysgaça beýany

Issyk-Kul köli Gyrgyzstantň demirgazyk-günortasyndaky tebigy-howa zolagynda ýerleşýär we beýik dag belentligindäki (deňiz derejesinden 1,600 m beýik) uly we çuň tektoniki çöketligi eýeleýär. Köli demirgazyk tarapdan Kungeý-Alatau, günorta tarapdan bolsa Terskey-Alatau dag gerişleri gurşap alýar. Issyk-Kul çöketliginiň jülgesi, ony gurşap alýan iri ýapgytlary, insiz dagetek zolagy we köle guýýan köpsanly derýalary hem hasaba almak bilen, 250 km²-den gowrak meýdany tutýar, jülgäniň iň giň ýeri 100 km. Relýefi örän çylşyrymly, 3 sany esasy toplumlary tapawutlandyrýarlar: düzlük, dagetek-baýyrlyk we daglyk. Bu çöketlik Demirgazyk Týan-Şanyň geografik welaýatynyň düzümine girýär. Ol günbatardan gündogara 240 km-e, demirgazykdan günorta 75 km-e uzalyp gidýär. Issyk-Kul kölüniň özüniň uzynlygy 182 km, iň giň ýeri – 58 km, ortaça çuňlugy 270m, iň çuň ýeri – 702 m-e barabar. Suw üstüniň meýdany 6,236 km² bolup, tutýan meýdany boýunça Demirgazyk Ýewraziýanyň kölleriniň arasynda ýedinji ýeri, çuňlugy boýunça – üçünji (Baýkaldan we Hazardan soň) ýeri eýeleýär, suwunyň göwrümi boýunça (1,732 km³) Balhaş kölünden 1,7 esse köpdür.

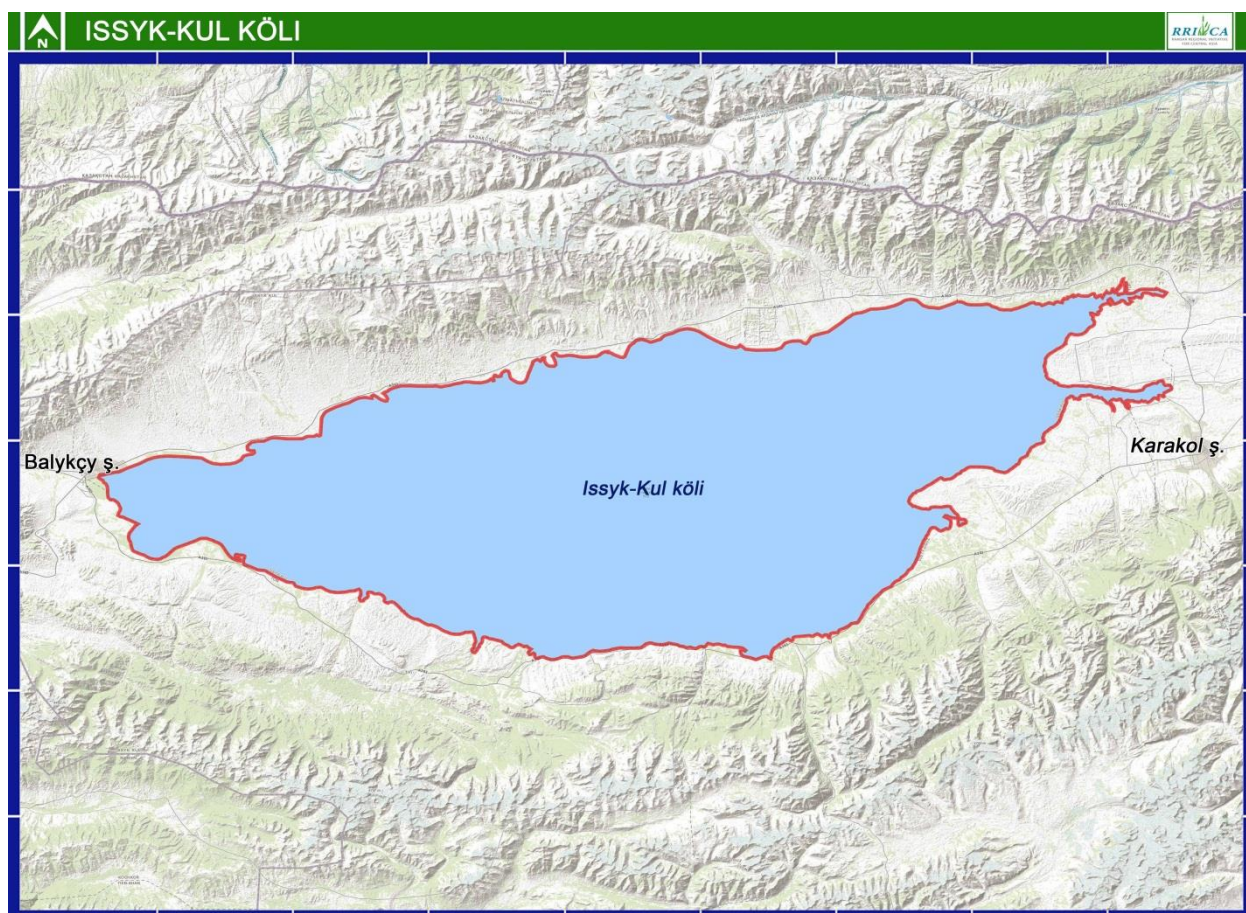
Çöketligiň jülge bölegini Issyk-Kul döwlet goraghanasy eýýeläp, onuň aýry-aýry ýer bölekleri 17 sany Aýyl geňeşleri (ýerli öz-özünü dolandyrys birligi) bilen araçäkleşýärler. Goraghana “Ysyk-Köl” Biosfera çägininiň we Gyrgyz Respublikasynyň Hökümetiniň ýanyndaky Daşky gurşawy goramak we tokaý hojalygy döwlet agentliginiň tabynlygyndadyr.

Issyk-Kul goraghanasy dolandyrys-çäk babatda Issyk-Kul oblastynda ýerleşip, günbatarda Çuý oblasty, günortada Naryn oblasty, demirgazyjda Gazagystan hem-de gündogarda we günortada Hytaý bilen araçäkleşýär. Oblast 5 sany dolandyrys-çäk raýonlaryna, ýagny Aksu, Jeti-Oguz, Issyk-Kul, Ton we Týup raýonlaryna bölünýär.

Oblastyň çäginde Pobeda (7,439 m) we Han-Teñri (6,995 m) ýaly dünýäniň iň beýik gerişleri ýerleşýär. Onuň meýdany umuman aram giňişlikdäki guşaklykda ýerleşýär. Howasyna dag relýefi we Issyk-Kul kölüniň özi düýpli täsir etmek bilen, tutuş sebitde gysyň aram ýagdaýda bolmagyny şertlendirýär. Ygalyň mukdary ýylda Balykçy şäheriniň

töwereginde 130 mm-den Gazagystanyň araçäginde 1000 mm-e çenli aralykda üýtgäp durýar.

Goraghananyň bölümleri 4 sany dolandyryş-çäk raýonlarynda ýerleşip, 17 sany aýyl okmotularyň ýerleri bilen araçäkleşýärler. Goraghananyň dolandyryş edarasy Balykçy şäherinde ýerleşýär. Issyk-Kul goraghanasynyň umumy meýdany 18,999 ga bolup, onuň 16,720.2 ga suw giňişligi tutýar, 2,278.8 ga meýdany bolsa gury ýerde ýerleşýär (5-nji tablisa).

16-njy surat. Issyk-Kul kölündäki SBÝ-iň “Ysyk-Köl” Biosfera çäginde ýerleşşi

Merkezi zolak (esasy zolak) – ähli hojalyk we beýleki işler gadagan edilýär, diňe tebigy toplumlary üýtgeşsiz ýagdaýda saklamaklyga, adam täsiri netijesinde tebigy toplumlaryň we olaryň düzüm bölekleriniň üýtgemeginiň önüni almaklyga we dikeltmeklige, arassaçylyk (sanitar) we ýangyn howpsuzlygyny üpjün edýän şertleri goldamaga gönükdirilen, şeýle hem ekologik monitoringi (yzygiderli gözegçiligi) amala aşyrmak, ylmy-barlag işlerini ýerine ýetirmek, kesgitlenen gorag düzgünleriniň ýerine ýetirilişine gözegçiligi amala aşyrmak bilen bagly çäreleriň geçirilmegine rugsat berilýär.

Bufer zolagy – täze ilatly nokatlaryň döredilmegi, awlag meýdanlary üçin täze ýerleriň bölünip berilmegi, awçylyk hojalyklarynyň gurnalmagy, önümçilik desgalarynyň gurulmagy, ýerleşdirilmegi we işledilmegi, peýdaly magdanlaryň gözleg işleri we özleşdirilmegi, degişli ylmy edaralar bilen ylalaşylan saýlama-sanitar maksatlaryndan başga agaçlaryň islendik çapylmagy, ösümlükleriň we haýwanlaryň täze görnüşleriniň

ornaşdyrylmagy (akklimatizasiýa), goraghananyň merkezi böleginiň gidrologik düzgünini üýtgedýän we ekoulgamlara zyýanly täsirini ýetirip biljek işler, tebigy toplumlaryň we obýektleriň ýagdaýyna howp salýan hojalyk işleri gadagan edilýär.

5-nji tblisa. Issyk-Kul döwlet goraghanasynyň çäkleriniň funksional bölünişi

Bölümleri we meýdany, ga	Merkezi zolak (esasy zolak)	Bufer zolagy	Gorag zolagy	Ählisi
Tory-Aýgyr	2,408.1		1.9	2,410
Prışib	5			5
Merkezi bina	1.5		3.5	5
Žarkymbaýew	74.8		0.2	75
Oruktu	951.8	4.1	9.1	965
Oý-Tal	1,022			1,022
Sary-bulak	443		135	578
Gury geriş	210			210
Koý-Sary	1,139.4	22.4	180.2	1,342
Ala-Too	610			610
Karagoo	193			193
Ottuk	11,584			11,584
Jemi	18642.6	26.5	329.9	18,999

Gorag zolagy – hojalyk işleriniň tebigy düzümleriň ýagdaýyna zyýan ýetirmeýän esasy görnüşlerine rugsat edilýär. Emma dermanlyk ösümlikleri, olaryň miwelerini, ir-iýmişlerini we güllerini, şeýle hem ösümlikleriň Gyrgyzstanyň Gyzyt kitabyna girizilen we ýitmek howpy astyndaky görnüşlerini ýygnamak, haýwanlary awlamak we tutmak, höwürtgeleri, hinleri, ýabany haýwanlaryň dürli gaçypatallaryny we ýaşaýan ýerlerini dargatmak, şeýle hem guşlaryň we süýrenijileriň ýumurtgalaryny ýygnamak, ol ýerlere ýabany haýwanlary ornaşdyrmak (akklimatizasiýa), çägiň tebigy, ylmy, medeni we estetiki ähliýetini peseldip biljek beýleki işler gadagan edilýär.

Goraghananyň çäklerini zolaklara bölünende ýerli ilat bilen goraghananyň arasynda dawaly ýagdaýlary azaltmak üçin, adamlaryň, adatda, aýratyn-da ilatly nokatlaryň golaýynda, kölüň kenarynda dynç almaklary bilen bagly bähbitleri göz önünde tutuldy. Zolaklara bölmek Gyrgyz Respublikasynda kabul edilen tebigaty goraýyş kanunçylygyna we umuman biodürlüligi we örän özboluşly landşaftlary gorap saklamaklyga laýyk gelýär.

Kölüň suwunyň derejesi gözbaşyny çöketligi gurşap alan beýik daglardaky buzluklardan (umumy akymyň 60%) alýan, umumy sany Issyk-Kulyň basseýninde 834-e deň bolan derýalaryň hasabyna saklanýar. Gidrografik ulgama deňşililigi we suwlulygy boýunça derýalar üç raýona bölünýärler. Birinjisi – demirgazyk kenary boýunça Çaktal derýasyna, günorta kenary boýunça bolsa Tosor derýasyna çenli, ýerüsti suwlara has garyp raýon. Ikinji raýon hem demirgazyk kenara ugurdaş, ýagny Şaty (Týup derýasynyň sag goşandy)

derýasyna çenli aralygy öz içine alýar. Bu ýerde 20-den gowrak derýalar bolup, olaryň köpüsi ekinleri suwarmaklyga alynýar, diňe Ak-Suu (kiçi we uly) çeşmeleri öz suwuny köle guýýarlar. Üçünji raýon çöketligiň gündogar we günorta-gündogar tarapyny eýeleýer we ýerüsti suwlara baýdyr. Bu ýerde ygal köp ýagýar, Jergalan, Týup, Karakol, Çon-Kyzyl-Su, Zauka, Barskaun we Tosor derýalarda hemişe suw bolýar. Günbatar da kenardan 6 km-likde Çu derýasynyň jülgesi ýerleşýär, ýazdaky suw joşmasy wagtynda kabir ýyllarda Kutemaldy goly boýunça onuň suwunyň bir bölegi köle gidýär. Issyk-Kul kölüniň özüniň akymy ýok, suwy az-kem duzly, ýöne duzlulygy ýokary däl (Aral deňziniňkiden iki esseden-de pes), suwunyň reňki garamtyl-gök, kenarýakasynnda – ýaşylymytl, durulygy ýokary: kölüň merkezi boleginde görüş araçägi ortaça 1.5 m deň (sentýabrda 20.4 m çenli).

Kenarýakasynyň ösümlik örtügi aşakdaky ýagdaýlara bagly bolýar: **1. Guşaklyklaryň täsiri (deňiz derejesinden 1,600-1,700 m beýik).** Bu beýikliklerde dik zolaklyga laýyklykda däneli-deleli ösümlik toplumynyň aýry-aýry böleklerinden durýan, deňizýaka ýowşanly, estragonly, ýepelekli, käbir ýerlerde ösüp oturan zirkli çemenlik-sähralyk guşaklygy ýerleşýär. **2. Issyk-Kul kölüniň özüniň täsiri,** ýagny kenar ýakasynndaky batgaly-çemenlik ösümlikli we tokaýly batgalaşan ýaşaýyş ýerleriniň, şeýle hem şorlaşan ýerleriň döremekligine getirýär. **3. Antropogen faktor (adam täsiri):** kenarýaka zolakdan ýokarda iri eňňitlerde köp sanly ilatly obalar we kölüň kenaryna çenli baryp ýetýän haşal otly (ýylangül, surepka, kekre we başgalar) oba hojalyk ekinleriniň meýdanlary ýerleşýär.

17-nji surat. Issyk-Kuluň günorta-günbatar kenarynyň batgaly-çemenli we tokaýly batgalaşan ýerleri (A.T.Dawletbakowyň düşüren suraty)

18-nji surat. Issyk-Kuluň gamysly-tilkiguýruk ösümlikli, şorlaşan toprakly demirgazyk-günbatar kenary (A.T.Dawletbakowyň düşüren suraty)

Batgalykdaky çemenlik we tokaýlyk toplanmalary tutuş kenarýakada agdyklyk edýär, çünki topragyň süw düzgüni beýleki ösümlik toplanmalarynyň ýaýramagyny çäklendirýän faktor bolup durýar. Batgalyk-çemenlik ösümlikleri kenarýaka we ýerasty suwlary ýakyn ýerleşen ähli pes ýerleri eýeleýärler. Issyk-Kuluň ýalpak suwly kenarýakasyny kem-kemden ot basýar: has çuň ýerlerinde diňe plankton suwotulary ýaýran, kenara golaý suwda duş gelýän hara suwotulary kenarýakasynda suw kerebi bilen çalyşýarlar. Olardan soň gamyslar: sserpuslar, ýeken, gamys we kyrkbogunlar gelýärler, olardan iň soňkular ýa-da ýalpak suwly ýerlerde bolýarlar, ýa-da wagtal wagtal suw basýan ýerlerde ösýärler. Olar eýýäm ösümlikleriň suwda ösýänlerinden gury ýerde ösýän toparlaryna geçýänleridir. Kenardan daşlaşdygyňça gyrtyjyň dürli görnüşleriniň lýtik, orhis we beýlekiler bilen garyşyk ösümlik toparlanmalary duş gelýärler. Ýokary galdygyňça, çyglylygyň azalmagy bilen diňe batgalaşan topraklar duş gelýär. Ösümlikleriň esasy assosiasiýalary çemenlik-däneli ýa-da arpadan, estragondan, tilkiguýrukdan, we çemenlige häsiýetli köpdürli otlardan durýan, tutuş örtügi emele getirýän dürli otlar bilen çalyşýarlar. Şeýle hem, bu ýerde oba hojalyk ekinleriniň töwereginde gişden ýaýran haşal atlar basan ýerler giňden ýaýran. Çemenlik assosiasiýalarynda topragyň az-kem şorlaşan ýerlerinde ýekeniň käbir düýpleri peýda bolýar, ol aýratyn-da Balykçy şäheriniň töwereginde köp bolup, tutuş gamyslygy emele getirýär. Ösümlik toplumlarynyň ownuk toprakly ýerlerdäki birinden beýlekisine geçişi şundan ybarat. Jyglym daşly ýerlerde topragyň kislorod bilen üpjünçiligi (aerasiýa) gowurakdygy sebäpli esasan oblepihadan durýan gyrymsy agaçlar duş gelýär, şeýle daşly ýerlerde egerde çapylan bolsa, ösümlik örtügi ýok diýen ýaly.

Gury sähralyk ýerleri. Topragyň bu görnüşi zolaklaýyn häsiýetde bolup, tipçak, ýowşan, dele, teresken ösümlikleriň sähralyklara häsiýetli toplumlaryndan we dürli haşal otkardan durýar. Şorlaşan ýerler köp, esasan hem Balykçy şäheriniň töwereginde giňden ýaýran. Şeýle

az-kem şorlaşan ýerlerde ýeken jeňňellikleri ýa-da arpa agdyklyk edýän çemenlikler bar. Uly bolmadyk, has şorlaşan ýerlerde, adatça haşal otlar bilen garyşyk syrkinlyklar ýa-da birýyllyk otly-syrkinly ösümlükler duş gelýär.

Issyk-Kul kölüniň ihtiofaunasy (balyklarynyň görnüş düzümi) 26 görnüşü öz içine alyp, olardan 7-si şu ýeriň gadymy, ýagny aborigen balyklarydyr, şol sanda 2 sanysy Gyzyl kitaba girizilen (issykkul teňňesiz osman balygy we issykkul garabalygy). Çebak, çebaçok, kepir ýaly balyklar seýrekleşdi. Golýan, dodakman, peskar ýaly görnüşler ähmiýetsiz balyklar bolup, esasan işbil bilen iýmitlemýänler we olaryň köldäki sany, aratyn-da dodakman balygyňky has ýokarydyr.

Issyk-Kul goraghanasynda süýrenijileriň 9 görnüşü we ýerde-suwda ýaşaýanlaryň hem 3 görnüşü duş gelýär. Ýerde-suwda ýaşaýanlardan turan gurlawygy we merkeziaziýa gurbagasy, köl gurbagasy bolsa 1960-njy ýyllaryň başlarynda balyk hojalyklaryň biriniň howzundan tötänleýin getirilen we häzirki wagtda adaty görnüş boldy.

Issyk-Kul köli suwda ýüzýän guşlaryň köpçülikleýin gyşlaýan ýeridir. Umuman, kölde dürli ýyllarda 50 müňden 100 müňe çenli (30 görnüş), ortaça 66,231 guş gyşlaýar. Kölüň kenarynda, adatça ýaşylbaşlar, çal ördekler, sona ördekler, sykylykçy jünekeý ördekler iýmitleňýärler we dynç alýarlar; sakarbaraklar we jygaly ördekler kenardan daşrakda, 20-30 metrlikdäki ýalpak suwly ýerlerde; sublitoral (suwuň has çuňrak ýerlerinde) zolakda bolsa – almabaş we gyzylobaş garamtyl ördekler, tersaýaklar (gyzylboýun, garaboýun, kiçi, uly we çalyňak), kekilli garamtyl ördekler, uzyn çüňkli jübtün ördekler, şeýle hem guwlar – tauty we sorha, seýregräk ýagdaýda – kiçi guwlar gezyýärler. Çuňlугy 10 metrden geçmeýän kenar ýakasyndaky ýalpak suwly ýerler 478 ga meýdany tutmak bilen, gyşlaýan guşlaryň esasy iýmitleňýän ýerleridir.

Kölüň **günbatar zolagy** Çyrpykty burny – Balykçy we Ak-Ölen aýlaglary – Ak-Bulun adasy bilen Ak-Terek derýasynyň köle guýan ýerine çenli aralykdaky kenarýaka bölegini öz içine alýar. Bu zolak suwasty ösümlüklere baý, umumy meýdany 114 km² bolan köp sanly ýalpak suwly ýerler bilen häsiýetlendirilýär. Bu ýerde gyşlaýan guşlaryň köplügi/dykyzlygy 256 guş/km² deň. Kölüň bu zolagynda guwlaryň (sorha we tauty), çal ördekleriň, almabaş we gyzylobaş garamtyl ördekleriň, kekilli garamtyl ördekleriň, sakarbaraklaryň, çarlaklaryň (gülegen, ak, garabaş we beýleki çarlaklar) esasy bölegi gyşlaýar.

Kekilli garamtyl ördek bilen çal ördek Balykçy aýlagynda, adatça almabaş ördekleriň uly sürüleriniň golaýynda kiçiräk topar bolup duş gelýärler. Sorha we tauty guwlar Ak-Bulun adasyndan Balykçy aýlagyna çenli kenarýaka zolakda, birnäçe guşdan ýüzlerçe çenli toplanyp gezyýärler, olaryň onlarçasyny Tory-Aýgyr-Çyrpykty aralykdaky kenarýaka zolakda gyşlaýarlar. Issyk-Kuluň tutuş kenarýakasyndaky ýaly, onuň günbatar zolagynda hem tersaýaklar onlarça guşlardan durýan uly bolmadyk, seýrek halatda ýüzlerçe guşlara ýetýän sürüler bolup gezyýärler. Bu guşlaryň esasy bölegi Balykçy aýlagynda, Kara-Bulun adasynyň hem-de Toru-Aýgyr burnunyň töwereginde gyşlaýar.

Ýaşylbaşlar kiçiräk toparlar bolup, tutuş günbatar kenarýakasynda gezyýärler. Almabaş we gyzylobaş garamtyl ördekleriň esasy bölegi Balykçy aýlagynda we oňa girilýän ýerinde, şeýle hem, Ak-Bulun adasynyň töwereginde gyşlaýar. Almabaş ördekler birnäçe müňe ýetýän uly sürülere birleşýärler, gyzylobaş garamtyl ördekleriň sürüleri has kiçi bolup, olarda az sanly guşlar bolýar.

19-njy surat. Issyk-Kul kölüniň demirgazyk kenary (Toru-Aýgyr burny), suwda ýüzýän guşlaryň guşlaýan ýerleri (A.N. Ostaşşenkonyň düşüren suraty)

20-nji surat. Issyk-Kul kölüniň günorta-gündogar kenary (Pokrowka burny), gyzylgazlaryň gyslaýan ýerleri (I.W.Turkowskiýniň düşüren suraty)

21-nji surat. Issyk-Kul kölüniň günorta kenary (Jeti-Oguz burny), çal gogurlaryň (*Ardea cinerea*) höwürtgä toplumlary (A.T. Dawletbakowyň düşüren suraty)

22-nji surat. Issyk-Kul kölüniň günbatar kenary (Ottuk burny), uly garajagazlaryň (*Phalacrocorax carbo*) höwürtgä toplumlary (A.N. Ostaşsenkonyň düşüren suraty)

Gündogar zolagy Çon-Urýukty-Týup aýlagy – Gury geriş ýarym adasy – Jergala aýlagy we Kara-Burun burnunya çenli aralykda ýerleşýär. Kölüň bu bölegindäki ýalpak suwly ýerleriň tutýan meýdan 108 km² deň. Ol kenar ýakalarynyň güýçli dilkawlanandygy, adaty, noýabryň ikinji ýarymynda buz bilen örtülýän, dürli çuňlukdaky köp sanly aýlaglary (zatonlary) bilen tapawutlanýar. Kölüň gündogar böleginde suwda ýüzýän we suw ýakasynda ýaşaýan guşlaryň 30%-i düşýär, olaryň köp bölegi almabaş ördekleriň paýyna düşýär. Şeýle hem, bu ýerde sykylykçy jünekeý, jygaly ördek, garamatyl gyzyldaş ördekleriň, tersaýaklaryň er sakarbaraklaryň köp bölegi gyslaýarlar. Kölüň gündogar böleginde demirgazyk we günorta bölekleri bilen deňeşdirilende guwlar (tauty we sorha) köp duş gelýärler. Guwlar bu ýerde Gury geriş ýarymadasynyň demirgazyk kenarlaryndan başlap, uly bolmadyk (birnäçe onlarça guşlar) toparlarda Oý-Tal – Kuturga çenli kenarýaka zolakda we Bözbeşik aýlagynda gezip, Almabaş ördek güýzden Týup aýlagynda toplanýar. Ýaşylbaşyň onlarça, seýrek ýagdaýlarda ýüzlerçe guşlardan durýan sürüleri, esasan, Oý-Tal burnundan Kuturga burnuna çenli aralykdaky kenarýaka zolakda ýaýrap gezip, Almabaş ördek güýzden Týup aýlagynda toplanýar. Bu seredilýän zolakda tersaýaklaryň her ýylda 25%-i gyslaýar, olaryň esasy ýaýran ýerleri Týup aýlagy we Koý-Sarydan Bozbeşik aýlagyna çenli aralykda.

Demirgazyk zolak Çyrpykty burnundan Çon-Urýukty belentligine çenli aralykdaky kenarýaka ýalpak suwly zolagy eýeleýär, onuň meýdany 151 km² bolup, ol ýerdäki guşlaryň köplügi/dykyzlygy ortaça 65 guş/km² deň. Bu ýerde gyslaýan guşlaryň 20%-i ýerleşip, olar esasan aýlaglar boýunça ýaýrandyrlar. Bu zolakda guwlaryň esasy toplanýan ýerleri Çyrpykty-Çoktal we Ananýewo-Çon-Urýukty aralygyndadyr.

Gyslaýan guşlaryň umumy mukdarynyň ortaça 10%-i saklanýan **günorta zolak** Kara-Bulun burnundan Ak-Terek derýasynyň köle guýýan ýerine çenli aralykdaky 105 km² meýdany tutýan kenarýaka zolagy öz içine alýar. Guşlaryň gürlygi 61 guş/km² deň. Bu zolakdaky şertler guşlaryň gyslamaklary üçin ol diýen oňaly däl: suwuň düýbi daşlyk aý-da çägel, suwasty ösümlikleriň mukdarynyň örän az bolmagy. Guşlaryň esasy bölegi aýlaglarda toplanýar, özem olaryň köpüsi Issyk-Kulüň iň iri aýlaglaryndan biri bolan Gyzyldaş aýlagynda bolýarlar. Günorta zolakda käbir ýyllarda guba gaz, uly jüptün ördek, sakarbarak ýaly guşlar düýpden duş gelmeýärler.

Issyk-Kul kölünde we onuň kenarýaka zolagynda süýdemdirijileriň 4 görnüşi: kutora, gundyz, ondatra we amerikan norkasy duş gelýärler. Soňky iki görnüş geçen asyryň ortalarynda (1944-nji we 1956-njy ýyllar) bu ýere uýgunlaşdyryldy. Şeýle hem, ýerde-suwda ýaşaýanlaryň 4 görnüşi, ýagny gök gurlawyk, Pewsovyň gurlawygy, köl gurbagasy we merkeziaziýa gurbagasy duş gelýär.

Gyrgyzstanyň Gyzyldaş kitabyna (2005) bu ýerde duş gelýän guşlaryň 23 görnüşi, süýdemdirijileriň 2 we ösümlikleriň hem 2 görnüşi girizilendir.

Ekoulgam hyzmatlary

Issyk-Kul Ýer togalagynyň iň iri kölleriniň düzümine gürýär we hakykatdan-da ony Merkezi Aziýanyň merjeni hasaplaýarlar. Bu dünýäde suwunyň durulygy boýunça Baýkaldan soň ikinji ýerde durýar. Çöketlikde gysyň maýyl bolmagy, suwunyň ýyly we onuň duzly bolmagy gysyňa kölüň suwunyň doňmaklygyna ýol bermeýär.

SBÝ ýylyň maýyl wagtynda adamlaryň köpçülikleýin dynç alýan ýeri bolup hyzmat edýär. Bu ýerde infrastruktura has oňat ösen: dürli ýurtlardan syýahatçylary kanul edýän köp sanly şypahanalar we dynç alyş öýleri bar. 2016-njy ýylda Issyk-Kul oblastyny gelip gören

syýahatçylaryň umumy sany 1,159,656 adama deň boldy. Kölüň demirgazyk kenarynda 102 sany pansionatlar we dynç alyş öýleri, günorta kenarynda hem 22 sanysy bar. Syýahatçylaryň has köpüsi Issyk-Kul raýonyna (Çolpan-Ata şäheri, Bosteri obasy we başgalar) – 1 mln 104.1 müş adam bardylar. Ton raýonynyň meşhurlygy hem pes däl – 17300 adam.

Her ýylda kölde 120 tonna çenli dçrli görnüşli balyklar – çebak, sile ýa-da gara balyk, kepir, pelýad, sig we başgalar tutulýar. Köl Merkezi Aziýanyň guşlar üçin möhüm ähmiýetli ýerleriniň biri (IBA) hökmünde kesgitlenen, onuň ýalpak suwly kenarýakalary, suwly giňişlikleri we töweregindäki suwly-batgalyk ýerleri suwda ýüzýän, suw ýakasynda ýaşaýan 240-dan gowrak guşlaryň görnüşleri üçin wajyp göçüp gonýan, dynç alýan, gyslaýan we höwürtgelayan ýerleri bolup hyzmat edýärler. Issyk-Kul SBY hökmünde adamlar üçin dürli peýdalary we hyzmatlary berýän örän möhüm ähmiýetli ekoulgamdyr.

Ýerli birleşmeler

“Issyk-Kul” ekologik-ykdysady ulgamyny durnukly ösdürmegiň konsepsiýasy tutuş Issyk-Kul oblastyny bitewi ekoulgam hökmünde, onda daşky gurşawyň ýokary hilini, ykdysady ösüş we ilatyň hal-ýagdaýynyň ýokarlanmagyny üpjün etmek bilen ösdürmekligi göz önünde tutýar. Issyk-Kul oblastynyň ilatynyň sany 2016-njy ýylda 330.2 müň adama deň boldy. Ilatyň 2/3-den gowragy oba ýerlerinde ýaşaýar. Oblast 5 sany dolandyryş-çäk raýonlaryna bölünýär: Aksuý, Jeti-Oguz, Issyk-Kul, Ton we Týup raýonlary. Oblastda 3 sany şäher, ýagny: Karakol, Balykçy, Çolpan-Ata, 5 sany şäherçeler, 64 sany aýyl okmotu (oba doladyryşy-uprawa) we 181 sany obalar bar. Karakol oblastyň dolandyryş merkezidir.

Issyk-Kul oblastynda gurşun, wolfram, uran, molibden ýaly ýerasty baýlyklar, şeýle hem daş we goňur kömrüň gurlary bar. Oba hojalyk sektory hem ykdysadyýetiň möhüm pudagydyr: ol esasan dänäni, ýeralmany, bakja ekinlerini, gök-miwe önümlerini ýetirdirmäge ýöriteleşendir, ol önümler ýurduň beýleki sebitlerine ugradylýar we daşary ýurtlara eksport edilýär. Ähli öndürilýän oba hojalyk önümleriniň diňe az bölegi, ýagny, dänäniň – 20%-i, bakja ekinleriniň – 5-6%, miweleriň-ir-iýmişleriň – 10-12%, etiň 0,5-1%, süýdün – 20-25%-i oblastyň çäginde gaýtadan işlenilýär. Oblastyň ekin ýerleriniň umumy meýdany 190 müň ga deň. Ýurt boýunça öndürilýän dänäniň 12%-i Issyk-Kul oblastyda öndürilýär. Öndürilýän dänäniň 70 tonnasy ilatyň iýmitine, 32 tonnasy tohumlyk maksatlary üçin gönükdirilýär, 50 tonnasy oblastdan daşyna çykarylýar, galan 20-25 tonna çenlisi bolsa mala ot-iým hökmünde ulanylýar. Issyk-Kul sebiti ýurtda ýeralmanyň iň köp öndürilýän ýeridir, ýagny onuň tutuş ýurt boýunça öndürilýän mukdarynyň 41-45%-ni tutýar, ýöne ýeralma oblastda gaýtadan işlenilmeýär. Issyk-Kul ir-iýmişli medeni ösümlüklere baýdyr. Respublikanyň umumy ir-iýmişli baglarynyň 20%-i Issyk-Kul sebitiniň paýyna düşýär. Ol baglaryň her ýyldaky berýän ir-iýmiş hasyly 40 müň tonna ýetýär.

Soňky ýyllarda maldarçylykda oba hojalyk mallarynyň baş sanynyň artýandygy bellenilýär. Esasan et öndürmeklige ýykgyn edýän dowardarçylyk ösýär. Goýunlaryň baş sanynyň artmagy we olaryň tohumynyň oňatlaşmagy bilen baglylykda geljekde goýun etini eksport etmeklik göz önünde tutulýar. Iri şahly mallaryň baş sany hem artýar. Atçylyk soňky ýyllarda has girdejili pudaga öwrülýär we olaryň baş sanynyň ýokary depginlerde ösýändigini bilen häsiýetlendirilýär. Süýt önümlerini öndürmeklik maldarçylykda barha möhüm ähmiýete eýe bolýar, ýagny sýt ilatyň esasy girdeji çeşmelerinden biridir. Bu babatda süýdi gaýtadan işleýän zawodlaryň uly ähmiýeti bar, ol kärhanalar ilatdan süýdi satyn alýarlar. Özem, oblast süýdi gaýtadan işlemek arkaly öndürilýän peýniriň, syrларыň dürli görnüşlerini eksport edýän iri sebit hökmünde bellidir. Ýurt boýunça eksport edilýän

syr önümleriniň 50%-i Issyk-Kul oblastynyň “Ak-Žalga”, “Süýt-Bulak” kärhanalary tarapyndan öndürilýär.

Öý towşançylygy, guşçulyk we geň galdyrýan ýagdaý, balykçylyk gowşak ösendir, bu ýerde balyklaryň gymmatly görnüşlerini (forel, sig) ösdürip ýetişdirýän diňe üç sany balyk zawodlary bar. Balyklary, şol sanda endemik görnüşleri torlarda ösdürip ýetirşdirmek usuly hem haýal alnyp barylýar.

Bal aryçylygy ýokary girdejili pudakdyr. Issyk-Kuluň örän özboluşly, ekologiýa taýdan arassa dag balyna ýokary baha berýärler. Oblastda bal aryçylygyny ösdürmek üçin ähli şertler bar.

Şeýle hem, konserwirlenen gök-bakja, miwe önümleri, miwe-çakyr önümleri öndürilýär. Oblastyň gaýtadan işleýän kärhanalary tarapyndan öndürilýän önümler ýurduň beýleki sebitlerine we daşary ýurtlara (Gazagystan, Russiýanyň käbir sebitleri) çykarylýar. Geljekde miwe şireleriniň, mürepbeleriniň, jemleriň eksportyny artdyrmakda oblastyň uly mümkinçilikleri bar.

Issyk-Kulda syýahatçylyk – sebitiň örän özboluşly tebigy-howa şertlerine, geografik taýdan ýerleşişine esaslanan, durmuş-ykdysady işiniň bir görnüşidir. Syýahatçylyk, otellerde, dynç alyş oýlerinde, hususy myhmanhanalarda, myhman jaýlarynda gelip bolýanlaryň hasabyna goldanylýar. Sebitde dürli himiki düzümlü mineral-gyzgyn suwly, palçykly bejeriş ýerleriniň 53 sanysy bar.

SBÝ-iň ýerli ilat üçin gymmatlygy

Issyk-Kul köli ir wagtlardan bäri Merkezi Aziýa sebitinde onuň merjen sebiti, gyrgyz halkynyň keramatly ýeri bolmak bilen aýratyn orun eýeleýär. Bu ýerdäki suwly-batgalyk ýerler onda we onuň töwerginde ýaşaýan adamlaryň jan-saglygy we hal-ýagdaýynyň gowulaşmagy üçin örän möhüm, kä halatda bolsa hökmany şerti bolup durýar. Issyk-Kul SBÝ-i adamzadyň medeni mirasynyň bir bölegi hökmünde, mysal üçin, Çarwalaryň bütindünýä oyunlaryny geçirmekde uly ähmiýete eýedir. Bu ruhy gymmatlyklar bilen bagly bolup, estetiki we çeperçilik taýdan ylham çeşmesidir, ýerli durmuş, ykdysady we medeni häsiýetli aýratynlyklarynyň esaslaryny emele getirýär. Ondan başga hem, Issyk-Kul SBÝ-i biodürlüligiň baý toplanmasyny üpjün edýär.

Soragnamalary ýaýratmaklyk arkaly toplanan maglumatlaryň netijelerine laýyklykda ýerli ilat bu SBÝ-i suw çeşmesi (91%), guşlaryň ýaşaýan we uçup geçýän ýerleri (86%), adamlaryň dynç alýan ýerleri (86%), ösümlikleriň we haýwanlaryň goralýan ýeri (66%), aw awlanylýan we balyk tutulýan ýer (46%), gazanç we iýmit çeşmesi (43%) hökmünde kesgitlediler.

SBÝ-iň ýagdaýyna baha bermek

Suwlaryň suwatys (irrigasiýa) maksatlary bilen alynmagy olaryň faunasyna (haýwanat dünýäsine) zyýanly täsir edýär. Iri derýalaryň akymynyň düzgünleşdirilmegi olaryň hanasynyň zaýalanmagyna getirýär, batgalyklar gurap galýarlar, derýaýaka hanalary ýitýärler, köp mukdarda ýagşyň ýagmagy we buzluklaryň çalt eremegi sebäpli derýalaryň hanalary gönélýärler, tomusda önüni saklaýan böwetleriň ýokdugy sebäpli joşýan suwlar köpsanly heläkçiliklere getirýärler. Issyk-Kul çöketicisinde suw ýataklaryna senagat we

durmuş galyndylarynyň arassalanman taşlanmagy ýa-da arassalaýjy desgalaryň ýeterlik hil derejesini üpjün edip bilmeýändigleri sebäpli suwlaryň hapalanmagy bolup geçýär.

Suw ýataklaryna balyklaryň ýat görnüşleriniň aralaşmagy balyklaryň bu ýerde gadymdan ýaşap gelýän aborigen görnüşleriniň ýitmek howpuny döredýärler. Derýa hanalaryndaky tokaý agaçlarynyň agaç önümlerini almak maksady bilen çapylmagynyň kanunçylyk taýdan gadagan edilendigine garamazdan, mal bakmak bilen bir hatarda uly we gyrymsy agaçlaryň bikanun çapylmagy Issyk-Kulda ösümlik dünýäsiniň ýaramazlaşmagyna getirýär.

Ýerli adamlaryň arasynda soraglar arkaly toplanan maglumatlara laýyklykda bu SBÝ-e syýahatçylyk has oňat täsir edýär (86%). Zyýanly täsirlere zeýkeşleriň çekilmegi (drenaj) – 66%, ösümlikleriň we haýwanlaryň ornaşdyrylmagy (introduksiya) – 51%, maldarçylygyň täsiriniň güýçlenmegi – 63%, täze kärhanalaryň gurulmagy – 57%, ýerasty peýdaly magdanlaryň gazylp alynmagy – 43% degişli edildi.

Ekologik syýahatçylyk

Issyk-Kul diňe bir ýakyndaky ýurtlardan gelýän syýahatçylaryň däl-de, eýsem alys ýurtlardan gelýänleriň hem söýgüli ýeridir. Issyk-Kulda syýahatçylaryň arasynda aýratyn-da kölüň demirgazyk kenaryndaky şäherler we şäherçeler – Çolpan-Ata, Bosteri, Sary-Oý, Çon-Sary-Oý, Tamçy, şeýle hem günorta kenardaky Kaji-Saý we Tamga şäherçeleri meşhurlyga eýedirler. Kölüň kenarynyň dynç alyş (plýaž) zolagynyň uzynlygy 600 km-e deň bolup, onuň 120 km-i tebigy (1-nji we 2-nji derejeli) plýaždur. Plaž zolagynyň ýarsyndan-da köp bölegini çägeden, ownuk we aram jyglymdan we biraz mukdarda harsaňlardan ýa-da daşlardan durýan, tebigy taýdan toplanan we tekizleşen kenarlar tutýar. Gezelenje gelýän syýahatçylaryň aglaba bölegini Gyrgyzstanyň, Gazagystanyň, Russiýanyň ýaşaýjylary düzýärler. Statistiki maglumatlara görä, Issyk-Kulda ýylda 1 mln töweregi syýahatçylar dynç alýarlar. Uzakdaky daşary ýurtlardan gelýän syýahatçylaryň her ýyldaky sany 30-40 müň töweregidir.

Infrastruktura oňat ösen, ýagny dürli ýurtlardan syýahatçylary kabul edýän köp sanly pansionatlar we dynç alyş öýleri bar. Demirgazyk kenarda 102 sany, günorta kenarda hem 22 sany pansionatlar we dynç alyş öýler bar.

Issyk-kul döwlet goraghanasy özüniň derejesi boýunça sebit ylmy-barlag we gorag edarasydyr. Galyberse-de, kölüň ýalpak suwly ýerleri we kenar ýakasyndaky suwlybatgalyk ekoulgamy suwda we suw ýakasynda ýaşaýan guşlaryň gyşlaýan, göçýän döwründe dynç alýan we höwürtegeleýän örän möhüm ýeridir.

Bu SBÝ-den alyp boljak peýdalara şulary degişli edip bolar:

- *ekologiýa taýdan arassa zolakda sagaldys we syýahatçylyk desgalaryny gurmak üçin ýerleriň özüne çekijiliginiň artmagy*
- *ekologik syýahatçylygyň ösmeginiň hasabyna goşmaça peýdalary we maýa goýumlary çekmek, ýerli ilaty iş bilen üpjün etmek mümkinçiliginiň ýokarlanmagy*
- *AGTY-iň töweregindäki arassa daşky gurşaw şertlerinde ilatyň saglygynyň gowulanmagynyň hasabyna alyp boljam ykdysady peýdalar (adamlaryň saglygyny*

bejertmeleri üçin çykdaýylaryň azalmagy, hassa bolup işden galýan günleriniň azalmagynyň hasabyna adamlaryň iş öndürijiliginiň artmagy we başgalar)

- *biodürlüligi gorap saklamaklyga gönükdirilen grantlary almak*

Ýerli ilat bilen geçirilen işleriň netijeleri

Söhbetdeşlik, soraglar arkaly geçirilen işler ýerli ilatyň SBÝ-i gorap saklamak meselesi bilen gyzyklanýandygyny görkezdi. Dürli ýaşdaky we durmuş derejesi dürli bolan adamlar bilen sorag-jogap alşyldy. Olaryň seljermesi ilatyň diňe bir internet we telewideniýe bilen däl-de, eýsem ekolog-hünärmenler bilen söhbetdeşlikler, oňat bezelen habar beriş tagtalary (plakatlar), milli aýratynlyklary göz önünde tutýan, gyrgyz dilindäki gyzykly kitapçalar, milli gazetlerdäki makalalar we höwsjeňler tarapyndan döredilýän filmleriň görkezilmegi ýaly habarly bolmaklygyň beýleki görnüşleri bilen hem içgin gyzyklanýandyklaryny görkezdi.

Bilermeniniň pikiri

SBÝ-iň ähli tebigy toplumlaryny goramak we öwrenmek, onuň biodürlülüginini dikeltmek, ýerli ilatyň bilimini artdyrmak we tebigaty goramak ideýalaryny giňden wagyz etmek boýunça işleri amala aşyrmagyň wezipeleriniň giňeldilmegi zerur. Bu kölüň suwly-batgalyk ýerleriniň toplumyny tebigy ýagdaýda saklamaga, awifaunasynyň görnüş düzüminiň we sanynyň monitoringi boýunça işleri dowam etmäge, howanyň we tutuş klimatyň meteorologik görkezijileri boýunça maglumatlary toplamaga mümkinçilik berer. Alnan maglumatlaryň esasynda Issyk-Kul SBÝ-iň biodürlülüginini gorap saklamak we dikeltmek boýunça çäreler işlenip düzüler.

Şeýle hem, ýerli ilatyň arasynda ýylyň dowamynda we tomus aýlarynda dynç almaga gelýänleriň arasynda ekologiýa taýdan geçirilýän düşündiriş işleriniň ýygjamlaşdyrylmagy we ýerli adamlaryň akymynyň we Issyk-Kul oblastynda dynç alýanlaryň monitoringiniň geçirilmegi wajyp wezipedir.

Onuň üçin Issyk-Kul döwlet goraghanasynyň maddy-tehniki binýadynyň berkidilmegi, degişli hünärmenleri çekmek arkaly ylmy işgärleň-de, gorag işgärleriniň-de (inspektorlaryň) hünär derjeseiniň we professional taýýarlyklarynyň ýokarlandyrylmagy zerur. Gorag bölüminiň işgärleri üçin okuw maslahatlaryny (seminarlar, treningler) gurnap, olaryň ylmy gözegçilikleri alyp barmak we gözegçilik gündelikleri hem-de fenologik ýazmaçlary (kartoçkalary) doldurmak ukyplaryny ýokarlandyrmaly. Sebitde geçirilýän tebigaty goraýyş çärelerine gatnaşmaklary we olaryň goldawyna daýanmak maksady bilen, ýerli ilatyň habarlylyk we bilim derejesini yzygiderli ýokarlandyrmaly. Şonuň üçin hem, köpçülikleýin habar beriş serişdelerinde giňden beýan etmek arkaly, ähli edaralarda, kärhanalarda, oba dolandyryş edaralarynda çykyşlary, gürründeşlikleri yzygiderli gurnamaly.

Sebitleýin ylmy-barlag we gorag edarasy hökmünde öňünde durýan wezipeleri ýerine ýetirmegi üçin Issyk-Kul döwlet goraghanasyny dolandyrmagyň 2016-2021-nji ýyllar üçin meýilnamasy “Ysyk-Köl” Biosfera çäginin Baş direksiýasy tarapyndan işlenip düzüldi we 2017-nji ýylyň 7-nji iýunynda №01-9/132 belgi bilen tassyklandy.

Goraghananyň wezipe borçlaryna gorag işleri we kölünň ähli tebigy toplumyny, şol sanda ösümlik we haýwanat dünýäsini öwrenmek girýär. Işiniň esasy ugry suwda ýüzýän we suw ýakasynda ýaşaýan guşlaryň monitoringini alyp bamaklykdyr. Goraghananyň işgärleri tarapyndan her ýylda Tebigat ýyl ýazgysynyň nobatdaky tomy taýýarlanyp çap edilýär, onda ähli gözegçilikleriň netijeleri: tebigy hadysalar, haýwanlaryň sanynyň üýtgeýşiniň monitoringi, fenologik gözegçilikler, şeýle hem goraghananyň ylmy, hojalyk we tebigaty goráýyş işleri yzygiderlikde beýän edilýär.

Dolandyrmagyň meýilnamasynda bellenen maksatlardan we wezipelerden ugur alnyp, aşakdaky netijeler gazanylypdyr: SBÝ-iň çäkleri we meýdany kesgitlenen, hojalyk işlerini we gorag düzgünini kadalaşdyrýan ýörite resminamalar (Düzgünnamalar) işlenip düzülen, tükelleme işleri geçirilende ösümlikleriň tipleri we olaryň toparlanmalary kesgitlenen, damarly ösümlikleriň we oňurgaly haýwanlaryň esasy görnüşleriniň, şol sanda seýrek we ýitmek howpy astyndakylaryň düzülen sanawynyň esasynda biodürlüligiň köplügi anyklanan.

Dürli görnüşdäki hojalyk işleriniň edýän täsirine baha berlende Issyk-Kul SBÝ-iň adam eliniň täsiri netijesinde entek düýpli özgerdilmändigi anyklanyldy. Tebigatdan peýdalanmagyň käbir görnüşleri (aw awlamak, balyk tutmak) häzirki wagtda az möçberde alnyp barylýar. Geljekde balyk tutmaklygyň, aýratyn-da olaryň bikanun tutulmagynyň güýçlenmeginiň bu SBÝ-iň ekoulgamyna düýpli zyýanly täsirini ýetirmegi mümkin. Peýdaly magdanlaryň gazylyp alynmagy hem howply täsiri ýetirmegi mümkin.

Issyk-Kul SBÝ-i gorap saklamagyň esasy ugurlary kedgitlenipdir. Onuň ekoulgamyny gorap saklamagyň strategiýasynyň esasynda balyk tutmagyň möçberini we balyk tutmak işiniň tehnologiýalaryny, tebigy baýlyklaryň gorlary özleşdirilende ekologik kadalary berjaý etmekligiň ýörelgeleri goýlan.

Biodürlüligi antropogen täsirlerden gorap saklamagyň ykdysady mehanizmleri işlenip düzülipdir. Tebigy ekoulgamlaryň ýagdaýyna oňat hilli monitoringi alyp barmaklyk tebigaty goramaklygy kadalaşdyrmak ulgamyny döretmekde esasy ugurlaryň biri hökmünde kesgitlenen. Bu çäräni durmuşa geçirmek üçin monitoringiň guramaçylyk düzümi işlenip düzülen.

Örän özboluşly, ilkinji nobatda hem güzeran görmegiň öňden gelyän däplerine eýýerýän ýerli ilatyň ýaşaýyş sahnasy hökmünde garalýan ekoulgamlary we ýerleri gorap saklamagyň zerurdygy barada mahabat işleriniň giňden aknyp barylmagy tebigatdan akylly-başly peýdalanmagy gurnamaklygyň möhüm düzüm bölegidir.

Dolandyrys meýilnamasynyň güýçli taraplary

Ylmy barlaglary geçirmegiň oňyn tejribesi toplanan; gyşlaýan guşlaryň köpýyllyk sanawynyň esasynda ýygnaýan maglumatlar gaznasy döredilen; hemişelik esasyda uly göwrümlü bilim maksatnamasy– maslahatlar, seminarlar, slaydlary, wideo rolikleri görkezmek, bukletleri, plakatlary çykarmak işleri alnyp barylýar; ylmy işgärleriň hünär derejesi ýokarlandyrylýar.

Dolandyrys meýilnamasynyň gowşak taraplary

Maddy-tehniki binýadynyň ýeterlik derejede üpjün däldigi; ýaş hünärmenleri maksadalaýyk işe çekmek ulgamynyň ýoklugy; işgärleriň işden çykyň gitmekleri; ylmy-barlag işleriniň ýeterlik derejede maliýeleşdirilmezligi; ylmy bölümiň hünärmenleriniň düzüminiň ylmy-barlag işleriniň ileri tutulýan ugurlaryna gabat gelmezligi.

Dolandyrmaklygyň meýilnamasyny döretmek tejribesi Respublikanyň ähli Ramsar ýerlerine ýaýradylýpdyr. Alnan netijelerden görnüşi ýaly, bu suwly-batgalyk ýerler Merkezi Aziýanyň biodürlüligini gorap saklamak boýunça entek adam eli bilen kän özgerdilmelik, örän özboluşly (unikal) goraghanalardyr (rezerwatlardyr).

Geljekde bu çäklerde düýpli howplaryň, garşylyklaryň ýüze çykmaklygy örän mümkindir. Şunuň ýaly zyýanly üýtgeşmeleriň önüni almak, şeýle hem ekoulgamlaryň ýagdaýyna monitoringi gurnamak üçin guramaçylyk çärelerini we maliýe çykdajylary talap edýän hakyky hereketler zerurdyr. Sebitde geçirilýän tebigaty goraýyş çärelerine, şeýle hem SBÝ-i gorap saklamak boýunça dolandyrmak meýilnamasynyň durmuşa geçirilmegine gatnaşmaklary we olaryň goldawyna daýanmak maksady bilen, ýerli ilatyň habarlylyk we bilim derejesiniň ýokarlandyrylmagy wajypdyr.

Teklipler

Tebigy ekoulgamlara zyýan ýetirmezden sebitde hemişelik ýagdaýda bolup biljek ilatyň, olaryň saklaýan mallarynyň sanyny düzgünleşdirýän kadalary işläp düzmeli, tomus aýlarynda kölün kenarynda dynç alyp biljek adamlaryň mukdaryny kesgitlemeli, dynç alyş edaralarynyň gurluşygyny, tebigat üçin zyýanly zyňyndylary bolan önümçilikleri düzgünleşdirmeli, Issyk-Kul çökeltliginiň biodürlüligini dikeltmek boýunça çäreleri işläp düzmeli. Ýerlerden we merkezi häkimiýet edaralaryndan goldawy gazanmak üçin, ýerli ilat we köpçülikleýin habar beriş serişdeleri bilen aragatnaşyklary ösdürmegiň maksatnamasynyň işlenip düzülmegi wajypdyr. Şeýle maksatnama köpçülikleýin habar beriş serişdeleri bilen gatnaşyklary; ýerli adamlary habarly etmek we olaryň arasynda aň-bilim işleriniň geçirilmegini; gezelenje gelýänleri goralýan tebigy obýektler bilen tanyşdyrmaklygy gurnamaklygy; tebigaty goramak babatda mahabat işlerini geçirmekligi we çap etmekligi öz içine alyp bilerdi.

Maksat adamlary SBÝ-leri gorap saklamagyň zerurdygyna ynandyrmakdan, gözegçilikde saklanýan çäklerde peýda gazanmak üçin näme etmelidigini düzündirmekden ybabat. Ýerli adamlaryň birleşikleri bu SBÝ-i dolandyrmakda möhüm orny eýeläp bilerler we eýelemelidirler. Mahabat işleriniň maksady raýatlarda jebislik we jogapkärçilik duýgusyny terbiýelemekden ybarat, bilimler näçe elýeterli boldugyça, şonça hem olar goraghananyň we SBÝ-iň işine işjeň gatnaşarlar.

3.2.2 Son-Kul köli

Ady	<i>Son-Kul köli</i>
Ramsar sanawyna girizilmegi	<i>2011-nji ýylyň 23-nji ýanwary</i>
AGTY-e degişliligi	<i>Karatal-Japaryk döwlet tebigy goraghanasy</i>
IBA Meýdany	<i>KG 1943 38,869 ga</i>
Koordinatlary	<i>41°55.03" & 75°08.32"</i>
Dolandyrys çäGINE degişliligi	<i>Naryn oblastynyň Koçkor, Jumgal, Naryn we Aktalin raýonlary</i>

Gysgaça beýany

Son-Kul köli Molodo-Too, Sonköli-Too we Boor-Alba dag gerişleriniň arasyndaky çöketlikde 3016 m beýiklikde ýerleşýär. In çuň ýeri 22 m, ortaça çuňlugy – 9.2 m, kölüň uzynlygy – 29 km, ininiň in giň ýeri – 18 km, kenarýaka zolagynyň uzynlygy – 96 km, suwunyň göwrümi – 2.84 km³. Çöketligiň klimaty üzüň-kesil kontinental, uly aralyklarda üýtgeýär, temperatura tomsuna 15-18°C ýetse, gýşda aýaz - 35-38°C çenli aşak düşýär. Ýylyň dowamynda gar örtügi 180-200 günläp saklanýar. Son-Kulda suwuň doňýan wagty buzň galyňlygy 1 m ýetýär. Doňaksyz günleriň sany 50-60. Oktýabryň ortalaryna köller buz bilen örtülýär, apreliň ortalaryna ýa-da ahyrlaryna kenarýaka zolaklarda eräp başlaýar we bir aýa çekýär. Buz dmaý aýynyň ikinji ýarymynda doly eräp aýrylýar. Gaýalaryň gar bilen örtülen niwal guşaklygy (3500 metrden ýokarda), garlyklar we buzluklar – yzgaryň toplanýan zolagydyr. Bu guşaklygyň hat-da in aşak zolagynda iýul aýynyň ortaça temperaturasy +4,+7°C-dan geçmeýär, ýanwar aýynyňky bolsa -22°C-e çenli peselýär.

Köliň düýbi tabak şekilli bolup, tekizdir. Çuň suwly zolagy köliň demirgazyk böleginde ýerleşýär. Gündogar bölegi ýalpak suwly, suwuň çuňlugy kem-kemden artýar, Son-Kul derýasynyň guýýan ýerinden 7-8 km-de suwuň çuňlugu 4-5 m-e, 10-11 km-de bolsa 10-12 m-e ýetýär. Köliň günbatar böleginiň düýbünüň relýefi eýýäm kenardan ilkinji 200 m aralykda birden mese-mälim çuňlaşýandygy bilen tapawutlanýar.

Günorta-gündogar böleginde tektoniki göterilmeler köliň suwlarynyň täsiri astynda dilkawlanan. Ondan bu ýerdäki ýeke-täk Kažyrtý derýasy akýar, garyň güýçli ereýän döwründe onuň suwunyň sekunddaky mukdary 3-5 m³ ýetýär, galan wagtda derýanyň suwy ujypsyzdyr. Köliň töwereginiň allýuwal düzlügi gowşak dilkawlanan, bu ýagdaý ýerasty suwlaryň akymynyň (drenaž) örän gowşak bolmagyny şertlendirýär (ýer üstüniň dilkawlanmagy seýrek ýagdaýlarda 0.8-1.0 m-den geçýär).

Son-Kuluň basseýni ýerüsti suw akar ulmagynyň gowşak ösendigi we ýerasty akymalaryň köplügi bilen häsiýetlendirilýär. Son-Kul syrtylarynyň çäklerinde jemi 45 sany suwuň täsiri netijesinde emele gelen oýulmalar, çöketlikler, jarlar, çeşmeleriň hanalary bolup, olar boýunça köle suwuň gelmek mümkinçiligi bar. Köliň besseýnindäki akar suwlaryň ähli

ulgamy wagtlaýyn häsiýetlidir. Diňe garyň köpçülikleýin ereýän we ýagşyň yzygiderli ýagýan döwründe olaryň suwunyň mukdary ýokary bolýar. Hemişelik hanasy boýunça öz suwuny köle çenli diňe 4 sany derýajyklar (çeşmeler) – Kum-Bel, Ak-Taş, Taş-Dobo we Kara Keçe ýetirýärler. Çöketlikde ýerasty suwlaryň uly gorlary bar.

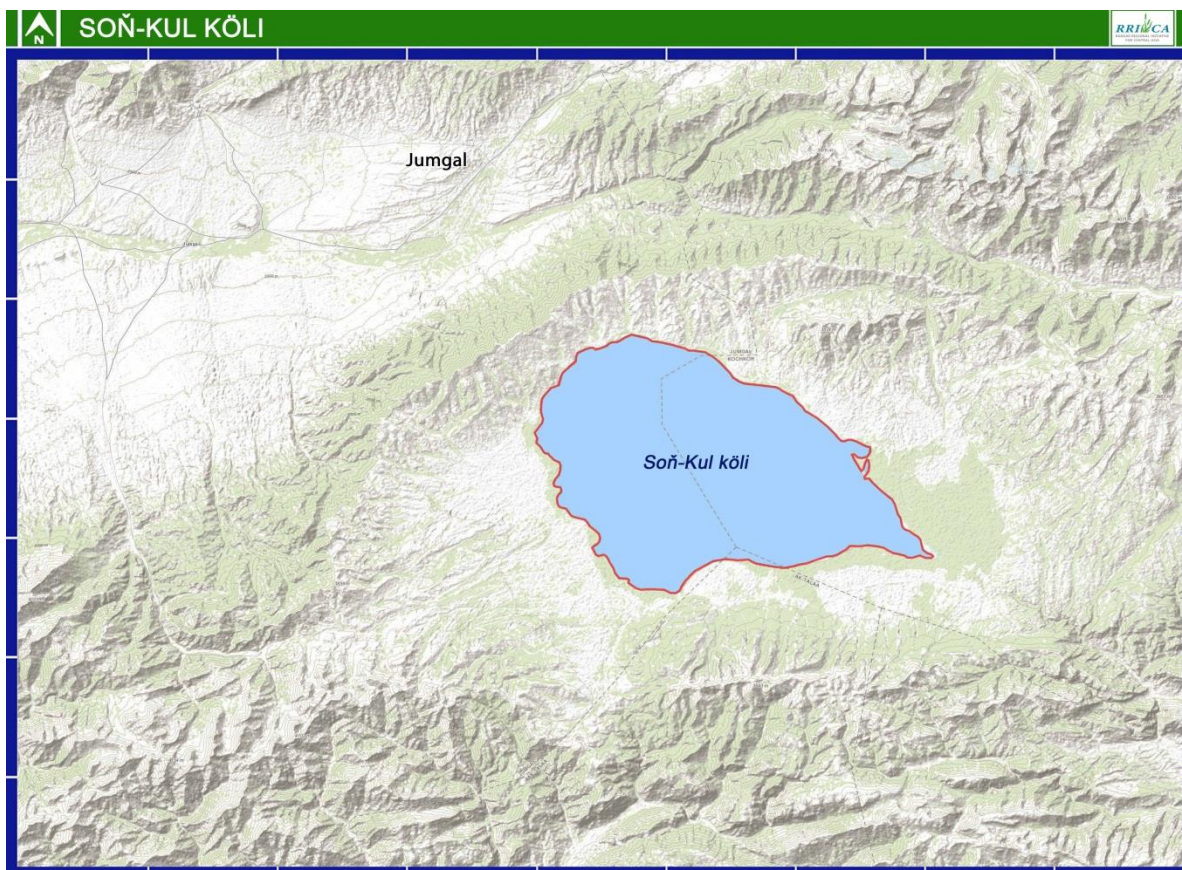
Kölüň kenar ýakalarynda köl-batgalyk düzlügiň çäklerinde batgalaşan ýerler ösümlikleriň çüýräp galan galyndylary bilen hapalanýarlar. Ýerasty suwlaryň ýeriň üstüne çykýanlarynyň ählisi Sonkul çöketligindäki tomusky öri meýdanlaryny suw bilen üpjün etmekde ulanylýar.

Häzirki wagtda suwuň derejesiniň üýtgemek çägi – amplitudasy akyp çykýan derýanyň böwedi bilen kadalaşdyrylýar, şonuň üçin hem ol 100-150 sm-den geçmeýär. Suwuň iň köp mukdary adaty ýagýan ýagşyň we ereýän garyň suwlarynyň hasabyna garyşyk häsitde bolýar, şonda esasan hem gar suwlary agdyklyk edýärler. Aralyk döwür ýylyň sowuk wagtyna gabat gelýär, ýagny garyň, buzun eremesi kesilýär, derýalaryň, çeşmeleriň akar suwy diňe ýerasty suwlaryň hasabyna bolup geçýär. Aralyk döwürde suwuň mukdary az we durnukly bolýar. Derýalaryň suwunyň köpýylyk ortaça bulanyklygy 100-2,560 g/m³ deň.

Kölüň günorta-gündogar bölegi (onuň meýdany 36,449 ga) Içerki Týan-Şanyň örän özboluşly tebigy toplumlaryny, haýwanlaryň we ösümlikleriň seýrek hem-de ýitip barýan görnüşlerini gorap saklamak maksady bilen 1994-nji ýylda döredilen Karatal-Japaryk döwlet goraghanasynyň düzümine girýär. Ol Naryn oblastynyň Naryn, Ak-Talin, Koçkor we At-Başy raýonlarynyň çäginde ýerleşýär. Goraghananyň çägi 3 sany biri-birinden daşda ýerleşýän bölek meýdançalardan durýar.

Son-Kul meýdançasynyň umumy meýdany 36,869 ga bolup, onuň 27,961.8 ga suw giňişlikleri tutýar, 8,907.2 ga bölegi bolsa gury ýerde ýerleşýär. Bu meýdança goraghananyň Naryn şäherindäki dolandyryş merkezinden 110 km-likde ýerleşýär. Son-Kuluň koordinatlary: demirgazyk giňligiň 41° 54" we 41° 46", gündogar uzaklygyň 75° 02" и 75° 19". Naryn şäherinden Son-Kul kölüne çenli Žon-Blak (2,700 m) we Teskeý-Torpo (3,030 m) 2 sany geçelgeleriň üsti bilen geçýän awtoýoly bar, Aktalin raýonyndan gelýän ýol Moldo (3,050 m), Koçkor raýony tarapdan gelýän – Kalmak-Aşuu (3,400 m), Jumgal raýony tarapdan gelýän ýol hem Kara-Keçe (3,432 m) geçelgelerden geçýär. Noýabr aýyndan maý aýyna çenli döwürde köp mukdarda garyň düşmekligi bilen baglylykda awtoulag gatnaşygy kesilýär.

Geobotaniki etraplaşdyrma boýunça goraghananyň meýdançalary içerki Týan-Şan welaýatynyň Aziýa çöllük oblastynyň Suusamyr-Karakujur okrugynyň çemenlik-sähralyk bölekleri bolan Son-Kul raýonyna (goraghananyň Son-Kul meýdançasý), Orta-Naryn okrugynyň tokaýly-çemenlik bölekli çöl-sähralyk Narynýaka raýonyna (goraghananyň Karatal we Aça-Taş meýdançalary) degişli.

23-nji surat. Son-Kul SBÝ-iň we Karatal-Japaryk goraghanasynyň meýdanlarynyň ýerleşşi

Gurak zolagyň ösümlikleri. Sähralyklar. Beýik daglyk ýerleriň gurat we çürt-kesik kontinental klimatly şertlerinde Son-Kul kölüniň seki-seki görnüşde peselýän gadymy kenarlaryny örtýän, sowuga çydamly (kriofit) ösümlükler giňden ýaýrandyr. Ösümlükleriň sowuga çydamly toplanmalarynyň arasynda pes temperaturada (mikroterm), gurat şertlerde ösýän, bajaklaşan däneli ösümlükler agyklyk edýär. Tipçakly sähralayklar kölüň çöketliginde giňden ýaýrandyr. Son-Kul çöketliginiň gündogar böleginde batgalyk ösümlükleri ýaýrandyr. Merkezi Týan-Şanda batgalyklar pes daglyklara garanda, esasan beýik daglyklarda has giş ýaýrandyrlar. Garaharsaňly (mohly) we ýylaklyk-garaharsaňly batgalyklaryň iş giň ýaýran ýerleri Son-Kul kölüniň gündogar boleginde duş gelýärler. Son-Kul köküniň gündogar böleginiň kenarýakasyny jähekläp oturan *Carex pamirensis* ösümlük toplumlary tutýar. Suwuň gutarýan ýerinden diňe gök garaharsaňlardan (*Aulacomium palustre*, *Bryum ventricosum* we başg.) durýan geçmesi kyn batgalyklar başlanýar. Kenardan daşlaşdygyňça, dag eňňitlerine golaý has beýik ýerlerde garaharsaňly batgalyklar ýylakly-garaharsaňly toplanmalar bilen çalyşýarlar (*Polytrichum juniperinum*, *Tortula ruralis* we başg.). olaryň arasynda ýylaklar has agdyklyk edýärler (*Carex melanantha*, *C. oxyleuca* we başg.). Kölden ondan hem uzaklaşdygyňça has beýik baýyrlyklarda ýylakly-garaharsaňly batgalyklar öz ornuny garaharsaňly-kobriziýli-ýylakly tümmekli batgalyklara berýär (*Carex melanantha*, *C. oxyleuca*, *C. stenocarpa*, *Cobresia capilliformis*).

Ýanaşyk ýerlerdäki ýaşaýan ýerli ilatyň hususy mallarynyň baş sanynyň artmagy we öri meýdanlarynyň ulgamsyz ulanylmagy haşal otly ýerleriň artmagyna getirdi. Bufer zolaklarda önler tebigy ýagdaýda agdyklyk eden däneli, ýylakly ösümlükler toplanmalary başgalar – mallar üçin ýaramsyz bolan ösümlükler bilen çalyşmasy bolup geçýär.

Son-Kulda hasaba alnan guşlaryň sanawy 131 görnüşden durýar, olardan 34 görnüş höwürtgelyär, ýene-de 3 görnüşiň höwürtgelyän bolmagy mümkin. Ýene-de 11 görnüş ýanaşyk ýerlerde höwürtgelyärlər we köle ýanaşyk ýerleri ýmitlenmekde peýdalanýarlar. Son-Kulda duş gelyän guşlaryň 17 görnüşi Gyrgyz Respublikasynyň Gyzyt kitabyna (2005) girizilendir.

24-nji surat. Son-Kul kölüniň gündogar kenary (A.T. Dawletbakowyň düşüren suraty)

25-nji surat. Son-Kul kölüniň gündogar kenary, çarlaklaryň topar bolup höwürtgelyän ýerleri (I.W. Turkowskiýniň düşüren suraty)

Ekoulgam hyzmatlary

Suwly-batgalyk ekoulgamlar raýonyň ekologik we ykdysady taýdan durnukly bolmagynda örän möhüm ähmiýete eýedirler. Seredilýän SBÝ-iň köp bölegi öri meýdanlary hökmünde ulanylýar. Ýerler mal bakmakda öndürijilikli ulanylýar, giň öri meýdanlarynyň bolmagy bilen baglylykda et we süýt önümleri esasy orny eýeleýärler. Bazarlara çykarylýan iýmit önümleriniň arasynda at etiniň hem öz orny bar, köp sanly atlar oba hojalyk işlerinde dürli ugurlar boýunça ulanylýar. Dogrusy, ýerli ilatyň hususy eýeçiligindäki mallarynyň baş sanynyň artmagy we öri meýdanlarynyň ulgamsyz ulanylmagy haşal otly ýerleriň artmagyna getirdi. Bufer zolaklarda öňler tebigy ýagdaýda agdyklyk eden däneli, ýylakly ösümlükler toplanmalary mallaryň iýmeýän ösümlükleriň başgal görünüşleri bilen çalyşmasy bolup geçýär. Şeýle hem bolsa, köp ýerlerde mallaryň birugsat bakylýandygyna garamazdan, bu ýerlerdäki ösümlükleriň ýagdaýy kanagatlanarly hasaplanýlar. Goraghananyň çäginin ilatyň gür ýerleşen ýerlerindedigi bilen baglylykda bu ýerlerde bakylýan mallaryň goraghananyň çägene girmekliginiň önüni almaklyk örän kyn.

Gelýän syýahatçylara hyzmat etmek üçin degişli infrastruktura ösdürilýän, bu işlere ýerli ilat giňden çekilýär. Kölüň ýerleşýän çökeltligi adatyça oňa ýanaşyk ýerlerde ýaşaýan adamlar tarapyndan dürli medeni çäreleri we baýramçylykary geçirmekde ulanylýar. Son-Kuluň syýahatçylyk işini ösdürmekde uly mümkinçilikleri bar, oňa kölüň beýik daglyk ýerde ýerleşmekligi, entek adam eli kän degmedik tebigaty, arassa howa, ýerli ilatyň medeniýeti, döp-dessurlary, umuman olaryň ýaşaýyş aýratynlyklary oňyn täsirini ýetirýär. Ýerli adamlaryň öňden gelýän ýaşaýyş aýratynlyklary, oňat bezelen, tämiz ak öýler daşary ýurtly syýahatçylarda uly gyzyklanma döredýärler.

Bu sebit Beýik ýüpek ýolunyň köpçülikleýin syýahatçylyk ugurlarynyň ulgamyna girizilendir. Bu ýerde ekologik syýahatçylygy ösdürmek üçin oňat şertler, şol sanda syýahatçylyklaryň ünsüni çekýän gözəl tebigatly landşaftlar bar. Son-Kul baryp görmek, dynç almak üçin maý aýyndan sentýabr aýyna çenki açyk, adamlaryň iň köp gelýän döwri iýul-awgust aýlarydyr.

Syýahatçylary kabul edýän ýerli adamlar üçin birnäçe artykmaçlyklar bar: ýagny maliýe taýdan girdeji almak, bilim derejesini ýokarlandyrmak, şol bir wagtda hojalyk işleriniň adaty görünüşlerini hem alyp barmak. Köle ýanaşyk ýerlerde mallary dürli öri meýdanlarynda bakmak tejribesi giňden ulanylýar, maldarlar maý aýynyň ahyrlaryna gelýärler we oktýabr aýynyň ahyrlaryna başga ýere göçýärler, esasan goýun we gylýallar bakylýar, bu sebitde bakylýan sygyrlaryň we ýaklaryň sany az. Diňe bir özleri üçin däl-de eýsem satmak üçin gymyzyň öndürilişi oňat ösendir.

Geçen asyrda Gazagystanyň suw ýataklaryna balyklaryň onlarça ýat görünüşleri ornaşdyryldy. Öňler içinde balyk bolmadyk Son-Kul we Çatyr-Kul köllerine balyk göýberildi. Umumy tutulýan mukdary ol diýen köp bolmasa-da, balyklaryň käbir görünüşleri köpçülikleýin tutulýanlara (promysel ähmiýetlilere) öwürüldiler. Son-Kulda her ýylda balyklaryň dürli görünüşleriniň 40-50 tonna çenlisi tutulýar. Goraghananyň çäginde daşarda Gyrgyz Respublikasynyň Oba hojalyk ministrliginiň Balyk hojalygy departamentiniň ýanyndaky Son-Kul balykçylyk hojalygy balyk tutmak işlerini alyp barýar. Bu ýere ornaşdyrylan balyklaryň iki görünüşiniň – sig-lidoganyň we pelýadyň promysel ähmiýeti bardyr. Gaýtadan işlenmedik täze balyk önümleri içerki bazarlara getirilýär.

Bilermenin pikiri

Geçirilen barlaglardan görnüşi ýaly ýerli ilatyň SBÝ, onuň ähmiýeti we orny barada habarlylygy ýeterlik derejede däl. Ilatyň ekologik biliminiň derejesi entek pes. Möhüm wezipeleriň biri hem ýerli ilaty tebigaty goramak işlerine çekmekdir. Goraghanada edebiyatlar ýetmezçilik edýär, ýerli birleşmeler bilen iş alyp barmak boýunça ususlyýet işläp düzmeleri az. Ekologik aň-bilim bermek işleriniň güýçlendirilmegi, kitaphananyň döredilmegi zerur. Bu bolsa ýerli birleşmeleri we tutuş jemgyýetçilik bilen durnukly, maksadalaýyk işleriň ýola goýulmagyna, olary goraghananyň işine işjeň çekmäge, özara hyzmatdaşlygyň täze ýollaryny tapmaga ýardam eder.

Syýahatçylyk boýunça ýörite maksatnama ýok, ýöne ýerli ilatyň habarlylygyny ýokarlandyrmak üçin sebitiň SBÝ-leri barada bukletleriň döredilmegi maksadalaýyk hasaplanylýar. Aýratyn-da, mekdep okuwçylary üçin habar beriş tagtalary – plakatlar we bukletler örän peýdaly bolar.

Ýerli birleşmeler

Naryn oblasti boýunça ilatyň sany 2016-njy ýyl ýagdaýyna 227.5 müň adama barabar. Ilat üçin işleriň esasy görnüşlerine maldarçylyk, halk senetçiligi, syýahatçylara hyzmat etmek degişli. Balyk ösdürip ýetişdirýän we fermer hojalyklary esasn balyk tutmak bilen meşgullanýarlar. Balyk önümleri ýaňy tutulan we doňdurylan görnüşde goýberilýär.

1971-nji ýylda Karatal-Žaparyk çäkli goraghanasy döredilende ýalňyslyk goýberilipdir, has dogrusy ähli zerur bolan ýagdaýlar göz önünde tutulmandyr: dag gazlarynyň bu ýerdäki esasy höwürtegeleýän ýerleri goraghananyň çäklerinde bolsa-da, olar jüýjelerini çykaranlaryndan soň onuň çäginde daşyna gidýärler. Dag gazlarynyň köldäki esasy iýmitlenýän ýerleri onuň günorta we günbatar kenarlarynda ýerleşýär. Şeýle hem, şu ýerlerde uly gazlar ýeleklerini çalyşýarlar. Şeýle säwlikler dag gazlarynyň özleriniň ýaşaýşynyň iň kynçylykly, ynjk döwründe gorag astyna alnan ýerlerden daşda galmaklaryna sebäp bolupdyr.

Köle balyklaryň ornaşdyrylmagy netijesinde suwly-batgalyk ýerlerde ýaşaýan guşlaryň esasy iýmiti bolan oňurgasyz gidrobiont (suwda ýaşaýan) jandarlaryň bu ýerdäki tebigy gorlarynyň üzü-kesil azalmagyna getiripdir. Balyk tutmakda torlaryň ulanylmagy bolsa suwasty ösümlikleriň azalmagyna sebäp bolupdyr. Eger-de balykçylygyň ösmeginden öň kölüň düýbündäki suwotularyň birnäçe metre ýetýän galyň gatlagy bar bolan bolsa, häzirki wagtda suwasty ösümlikleriň uly bolmadyk bölek-bölek ýerleri galypdyr. Bu bolsa suwly-batgalyk guşlary üçin iýmit gorlarynyň düýpli azalmagyna getiripdir. Köle balyklaryň ornaşdyrylmagy bir tarapdan bu ýerde balyk bilen iýmitleýän guşlaryň (uly tersaýak, uly garajagaz ýa-da jüptün, çal gogur, gülegen çarlak we garabaş çarlak) sanynyň artmagyna getiripdir. Beýleki tarapdan bolsa, suwdaky oňurgasyz jandarlaryň gorlarynyň azalmagy netijesinde olar bilen iýmitleýän garaboýun we gyzylboýun tersaýaklaryň, şeýle hem ýeleklerini düşürmäge bu ýere ýygnaýan ördekleriň sany azalypdyr. Balyk tutmak işi netijesinde tomus aýlarynda suw-batgalyk guşlarynyň tora çolaşyp ölýänlerileriniň sany hem artýar.

Balyklaryň bikanun tutulmagynyň giňden ýaýramagy gynandyryjy ýagdaýdyr. Şeýle hem, ýelegini düşürýän guşlaryň jüýjelerini tutaklyk hem bolup durýar. Köle döwlet tarapyndan hasaba alynmadyk köp sanly ýüzüş serişdeleriniň bolmaklygy bikanun awçylygyň ýa-da balyk tutmagyň garşysyna göreşi kynlaşdyrýar, azudalyk ýagdaýynyň bozulmagyna getirýär. Bakylýan mallaryň bir ýerde köp ýygnaşmagy öri meýdanlarynyň

garyplaşmagyna we ösümlük örtüginäň zaýalanmagyna getirýär. Bu bolsa öz gezeginde ýerleriň ýel we suw eroziýasyna, ösümlük dünýäsiniň düzüm böleginiň üýtgemegine getirýär. Öý mallarynyň toýnaklarynyň astynda guşlaryň ýumurtgalary we jüýjeleri basgylanyp ölüp galýarlar. Kölüň kenarynda, goraghananyň çäginäň daşynda ýerleşýän çopan goşlary dag gazlaryny kölüň kenaryna otlamag çykmakdan mahrum edýärler.

Tomus möwsümünde Son-Kul “jaýloolarda” (tomusky öri meýdanlary) maldarçylyk we syýahatçylyk maksatlary bilen maý aýynyň başyndan oktyabr aýyna çenli Jumgal, Koçkor, Aktalin we Naryn raýonlarynyň ýaşaýjylary mal bakmaklyk, atlaryň, iri we ownuk şahly amlaryň baş sanyny artdyrmak üçin gelýärler. Goraghananyň çäklerinde keseden gelýän ýerden peýdalanyjylar ýok. Goraghananyň bufer zolagyna ýanaşyk ýerlerde Koçkor, Aktalin we Naryn raýonlaryndan gelip, maldarçylyk bilen meşgullanýan 200 töweregi çopan hojalyklary bar.

SBÝ-iň ýerli ilat üçin gymmatlygy

Son-Kul sebitde balykçylygy, maldarçylygy, dynç alyşy we syýahatçylygy ösdürmek üçin şertleri üpjün edýär. Öri meýdanlarynyň durnukly ulanylmagyny ösdürmek maksady bilen öri meýdan komitetleri döredilýär. Käbir oba ýerlerinde maldarçylygyň we ekerançylygyň önümlerini – ýeralmany, kelemi, hyýary we beýleki gök önümleri gaýtadan işlemek boýunça kärhanalar gurnalýar. Ýerli ilaty agrotehniki endiklere eýe bolmaklary, tebigaty goraýyş, meselem, energiýa tygşytlajy tehnologiýalaryny özleşdirmekleri boýunça okuwlary gurnalýar. Şeýle bolsa-da, ýerleriň zaýalanmagynyň dowam etmekligi bilen baglylykda ekoulgamlaryň ilata harytlary we hyzmatlary bermek mümkinçiligi peselýär.

Ylmy-barlag babatda tebigy reňkleýjileri ulanyp, keçeleri öndürmek bilen bagly bilimlari gorap saklamaklyga gönükdirilen reýestrleri (sanawlary) we maglumatlar binýatlaryny döretmek boýunça işler alnyp barylýar. Ýerli bilimlariň we tejribeleriň esasynda beýik daglyk ýerlerdäki öri meýdanlarynda ýaklary we atlaryň ýerli-dagly tohumlaryny ösdürip ýetirdirmek bilen bagly işler alnyp barylýar. Öri meýdanlaryny rejeli peýdalanmagyň däpleri gaýtadan dikeldilýär. Ýerli höwesjeňler tarapyndan itiň gadymy gyrgyz tohumy bolan taýgany köpeltmek işleri başlady.

Son-Kuluň çägi medeni mirasyň bir bölegini, meselem, Manasyň goşunlaryndan galan ýadygärlikleri (“Taş Tulga”, “Dokuz ojaklar”) özünde saklaýar. Bu taryhy we ruhy gymmatlyklar hökmünde estetiki we çeperçilik taýdan ylham çeşmesi bolup durýar, bahasyna ýetip bolmajak arheologik şaýatnamalary özünde jemleýär, ýerli durmuş, ykdysady we medeni häsiýetli aýratynlyklarynyň esaslaryny emele getirýär.

Sosiologik sorag-jogaplara gatnaşanlar SBÝ-iň gymmatlygyny girdejileriň çeşmesi – 53%, suw çeşmesi – 53%, ösümlükleriň we haýwanlaryň goralýan ýerleri – 46%, guşlaryň ýaşaýyş ýerleri we olaryň göçýän döwründe dynç almaklary üçin ulanylan ýerleri – 46%, iýmit çeşmesi – 28%, aw awlamak we balyk tutmak üçin ýer – 21% we ilatyň dynç almagy üçin ýerler – 54% hökmünde kesgitlediler.

SBÝ-iň ýagdaýyna baha bermek

Son-Kul kölüniň dürli bölekleriniň gorag bilen üpjünçiligi deň däl. Bu ýagdaý aýratyn-da balyklaryň wagşyçylykly tutulmagy bilen baglylykda örän howatyrlandyrýar. Şol bir wagtda hem, jemgyýetçilik guramalary we ylmy edaralar tarapyndan bu sebitde AGTÝ-leriň reprezentatiwligini (ekoulgamyň ähli düzüm böleklerini öz içine almaklygy)

esaslandyrmak boýunça işler işjeň ýagdaýda alnyp barylýar. Ilkinji nobatda Son-Kuluň bütewiligini saklamak, suw çalşygyny we gidrologik kadalaşygyny üpjün etmek nukdaý nazardan, onuň biodürlüliginiň ähli düzüm bölekleriniň ulgamlaryn tükellenmesini geçirmeklik wezipesine çynlakaý seretmeli. Dag gazlarynyň populýasiýalaryny, beýleki göçýän guşlary gorap saklamak, olaryň höwürtegeýän döwründe goragyny üpjün etmekde ýerine ýetirilmeli esasy çäreleriň ylalaşylmagy bilen bagly maksadalaýyk işleriň amala aşyrylmagy zerur. Ýerli ilat bilen geçirilen sosiologik sorag-jogaplaryň netijesinde SBÝ-e syýahatçylyk has oňyn täsir edýär – 46%, peýdaly magdanlaryň gazylyp alynmagy – 31%, çölleşme hadysasy – 28%, täze kärhanalaryň gurulmagy – 29% bolsa zyýanly täsir edýärler diýlip kesgitlenildi.

Ekologik syýahatçylyk

2016-njy ýylda Son-Kula gelen syýahatçylaryň umumy sany 270 müň adam boldy. 5 sany syýahatçylyk firmalarynyň kölüň demirgazyk kenarynda we 3 sany firmanyň hem günorta kenarynda ak öýlerden durýan şäherçeleri bar. Pyýada, awtomobil we motoulaglarda hem-de welosipedde gezelenç etmek boýunça ekologik ugurtlar işlenip düzülen. At çapysyklary, kok boru (owlak aldy), kyz kumaý (gyzyň yzyndan ýetmek) ýaly milli oýunlar görkezilýär. Şeýle hem gezelenje gelýän syýahatçylara çarwalaryň ýaşaýyş öýleri – ýurtalary söküp düzmegiň aýratynlyklaryny görkezýärler. Ýerli el hünärine ussat zenanlar keçeden dürli önümleri öndürýärler we ýerleýärler. Syýahatçylara hyzmat etmeklik ilat üçin işiň alternatiw görnüşi bolup hyzmat edýär. Ol ululygy boýunça Issyk-Kuldan soň ikinji ýerde durýar. Son-Kula gelip görmeklik üçin syýahatçylaryň iki aý wagty bar, ýagny sentýabrda iýuna çenli köl doňup, durşuna buz bilen örtülen bolýar. Çopanlar bu ýere öz mallaryny getirýärler, öz öýlerini gurýarlar. Bu ýerler gadym wagtlardan bäri jaýloo hökmünde peýdalanylýar, bu barada diwarlardaky saklanyp galan şekiller şaýatlyk edýär.

26-njy surat. Son-Kul kölündäki syýahatçylar üçin ak öýlerden durýan şäherçe (A.T. Dawletbakowyň düşüren suraty)

Ýerli ilat bilen geçirilen işleriň netijeleri

Soragnamalar arkaly alnan maglumatlar ýerli ilatyň ekologik bilimleri almaga höweslidiklerine şaýatlyk edýär. Şu nukdaý nazardan ilatyň SBÝ-i goramak işlerine çekilmegi örän möhüm wezipeleriň biri bolup durýar. Goraghanada edebiýat, ýerli birleşmeler bilen iş geçirmekligiň usulyýetleri azlyk edýär. Şonuň üçin hem ekologik bilimleri bermek işleriniň güýçlendirilmegi, kitaphananyň döredilmegi zerurdyr. Bu çäreler ýerli ilat, jemgyýetçilik guramalary bilen maksadalaýyk işleriň alnyp barylmagyna, olaryň goraghananyň işleriniň goldanylmagyna işjeň çekilmegine, ilat bilen özara gatnaşyklaryň täze görnüşlerini tapmaklyga, adamlarda tebigata yhlasly, aň-düşünjeli garaýyşlary terbilemeklige mümkinçilik berer.

SBÝ-iň çäklerine ýa-da oňa ýanaşyk ýerlerde ýaşayan ýerli ilaty habarly etmek üçin bukletleriň döredilmegi maksadalaýykdyr. Aýratyn-da habar beriş tagtalary – plakatlar we bukletler mekdep okuwçylary üçin örän peýdalydyr.

Ýerli ilat bilen sorag-jogap arkaly geçirilen gürründeşlikler goraghanalaryň ýa-da milli seýilgähleriň töwereginde ýaşayanlaryň arasynda mahabat işleriniň geçirilmegine aýratyn üns berilmelidigine şaýatlyk edýär. Ýerli ilat bilen gatnaşyklaryň gowulaşmagyna, olar tarapyndan SBÝ-i goramaklyga goldaw bermegine aýratyn üns bermegi zerur. Goraghana işiniň ýerli we döwlet derejesindäki goldawyny üpjün etmek maksady bilen, ýerli ilat we köpçülikleýin habar beriş serişdeleri bilen gatnaşyklary ösdürmegiň ulgamlaryň maksatnamasynyň işlenip düzülmegi möhümdir. Şeýle maksatnama köpçülikleýin habar beriş serişdeleri bilen gatnaşyklary; ýerli adamlary habarly etmek we olaryň arasynda aň-bilim işleriniň geçirilmegini; gezelenje gelyänleri goralýan tebigy obýektler bilen tanyşdyrmaklygy gurnamaklygy; tebigaty goramak babatda mahabat işlerini geçirmekligi we çap etmekligi öz içine alyp bilerdi. AGTY-iň, bu ýagdaýda Karatal-Japaryk döwlet goraghanasynyň işgärleri habarlary ýaýratmagyň, tebigaty goramak bilen bagly mahabat işlerini geçirmegiň, köpçülikleýin habar beriş serişdeleri üçin naglumatlary taýýarlamagyň usullaryny ele alan bolmalydyrlar. Bu işiň maksady adamlary SBÝ-leri gorap saklamagyň zerurdygyna ynanýrmakdan, näme etmelidigini düzündirmekden, ýerli adamlaryň goldawyny gazanmakdan we olaryň goraghana işiniň hemişe aladasynyň etmekleri üçin şertleri döretmekden ybarat.

Gynansak-da, sorag-jogaplar arkaly toplanan maglumatlardan görnüşi ýaly, ýerli ilat bilen geçirilýän işler ýeterlik däl. Köpleriň SBÝ barada diňe ýüzleý düşüncesiniň bardygy anyklanyldy. SBÝ düzümine girýän aýratyn goralýan tebigy ýeriň binýadynda mahabat işleriniň netijeliligini yzygiderli öwrenmek işleriniň alnyp barylmagy wajypdyr. Olary dolandyrmakda ýerli birleşmeleriň möhüm orny bolmalydyr. Mahabat işleriniň maksady adamlaryň SBÝ üçin jogapkärçilik duýgusynda terbiýelenmeginden ybaratdyr, olar üçin bilimler näçe elýeterli boldugyça, şonça-da olar bu işlere işjeň gatnaşarlar.

Şeýle işlerde görelde almak üçin daşary ýurtlardaky ençeme milli seýilgählerdäki (mysal üçin Ýellouston milli seýilgähi) işlere salgylanmak bolar: belli bir ýerlerde seýilgähiň indiki aýdaky iş meýilnamasyny asyp goýmak, şeýle hem metbugat çap işleriniň (press-reliz) kömegi bilen ýerli ilatyň arasynda ýaýratmak. Her bir raýatyň öz teklibini girizmäge hukugy bardyr. Bu ýagdaý goraghananyň dolandyryş edarasy bilen ýerli ilatyň arasynda özara düşünişmeklige ýardam edýär. Ýerli adamlaryň goraghananyň çäkleriniň goragyna, ylmy işlere, ekologik ýodalaryň abat saklanmagyna çekilmekleri maksadalaýykdyr.

SBÝ-i dolandymagyň meýilnamasy. Karatal-Japaryk döwlet goraghanasyny dolandymagyň meýilnamasy 2016-njy ýylyň 24-nji iýunynda №01-9/173 belgi bilen tassyklandy.

Esasy maksatlary aşakdakylardan ybarat: örän özboluşly, düýji suwly dag köllerini, biodürlüligiň baý genetiki gaznasyny, orta we beýik dag guşaklyklarynyň otluk ekoulgamlaryny – seýrek we endemik görnüşleriň ýaşaýan ýerlerini gorap saklamak, ekoulgamlarda bolup geçýän tebigy hadysalary goldamak, öň mal bakylyp ýaramazlaşan öri meýdanlaryny dikeltmek, dag gazynyň populýasiýasynyň, Kareliniň tyan-şan aýragynyň sanynyň tebigy taýdan dikelmegine ýardam etmek, indikator görnüşleriň we ösümlik toplanmalarynyň ýagdaýlary boýunça biodürlüligi dolandymagyň netijeliliginiň monitoringini geçirmek, dolandymak bilen bagly wezipeleriň ýerine ýetirilmeginde ýerli birleşmeleriň goldawyny we gatnaşmagyny üpjün etmek maksady bilen, ilatyň biodürlüligiň meseleleri boýunça habarlylyk derejesini ýokarlandyrmaklyga ýardam etmek.

Goraghananyň ähli bölümlerinde bufer zolagy ýok, işjeň ýagdaýda mal bakmaklyk, hojalyk işleri alnyp barylýar. Bu bolsa goraghananyň çägendäki tebigy deňagramlylygyň bozulmagyna getirýär. Goraghananyň çäğine Naryn tokaý hojalygy degşip dur. Goraghananyň çäginin we bikanun aw awlamagyň önüni almak boýunça gözegçilik işleri ýaramaz alnyp barylýar. Goraghananyň Karatal bölümüniň merkezi zolagynda, Kareliniň taýn-şan aýragynyň möwsümleýin göçýän ýerinde tokaýlary çapmak işleri alnyp barylýar, bu bolsa öz gezeginde ösümlik we haýwanat dünýäsine öwezini dolup bolmajak zyýanly täsirini ýetirýär. Son-Kul kölünde balyk tutmaklyk wagtlaýyn gadagan edilendigine garamazdan, herektlendirijili gaýyklarda balyk tutmaklyk dowam edýär.

Bu birahatlyk faktory dag gazlarynyň höwürtegelemegine zyýanly täsir edýär. Uzaga çekýän gurak howalar we guraýan ot örtügi meýdanlarda ýangynlaryň döremegine getirýär.

Goraghanany dolandymakda birnäçe meseleler ýüze çykýar:

- *Dolandymagyň birinji derejeli obýektleriniň anyk kesgitlenmezligi, aýry-aýry obýektleri dolandymak boýunça meýilnamanyň bolmazlygy. Goraghananyň ösümlik we haýwanat dünýäsiniň ilkinji nobatda goraga mätäç bolan obýektleriniň häzirki ýagdaýy doly belli edilmedik. Goraghananyň çäginde duş gelyän we olaryň ýaşaýşyna hiç hili howp abanmaýan toparlaryň hem-de görnüşleriň, beýleki goralýan obýektleriň gorag derejesini tertipleşdirmek zerurlygy bar.*
- *Ol ýa-da beýleki ýagdaýlarda üstüne howp abanýan hem-de ýörite gorag çäreleriniň işlenip düzülmegini talap edýän görnüşleri we ösümlik toparlanmalaryny kesgitlemeli. Şeýle barlaglar biodürlüligi dolandymaklygy aýdyňlaşdyrmak üçin zerur, bu olaryň toplumlaýyn goragyny amala aşyrmaga mümkinçilik berýän has gymmatly meýdançalary, şeýle hem görnüşleriň köpelmekleri üçin ýylyň has ähmiýetli döwürlerini ýüze çykarmaga mümkinçilik berer.*
- *Goraghananyň işgär düzüminiň ýokary ussatlygy bolan hümärmenleri bilen ýeterlik derejede üpjün edilmezligi, işgärleriň hünär derejesini ýokarlandyrmak işleriniň*

geçirilmezligi, habarlaşmak ulgamynyň pes ýagdaýda bolmagy: goraghananyň içindeki işgärleri bilen onuň çäginde daşyndakylaryň arasasynda aragatnaşyk ýok.

- *Möwsümleýin we ýylyň dowamynda gorag işlerini alyp barmak üçin gözegçilik jaýlarynyň ýetmezçiligi. Ylmy barlaglaryň býujet taýdan gowşak maliýeleşdirilmegi. Ylmy işleriň hiliniň peselmegi, goraghananyň maddy we durmuş taýdan agyr ýagdaýy (aýlyk zähmet haklarynyň pesligi, ýörite egin-eşikleriň, enjamlaryň we serişdeleriň, degişli infrastrukturanyň bolmazlygy we başgalar) sebäpli ýokary hünärli ylmy işgärleriň işden gitmekleri.*
- *Ýangyna garşy göreşmek boýunça degişli enjamlaryň we serişdeleriň bolmazlygy.*
- *Goraghananyň işgärleriniň häzirki ykdysady ýagdaýda tebigaty goramak meseleleri boýunça ýerli ilat bilen işleşmek endikleriniň ýetmezçilik etmegi.*
- *Goraghananyň çäginde goýlan duýdurys ýa-da habar beriş ýazgylary – pannolar we anşaglar könelipdir we köp wagtdan bári täzelenmändir. Olaryň köpüsi bildirilýän talaplara, kadalara laýyk gelmeýär (bolmaly ýerlerinde goýulmandyr, taýýarlamak üçin hili pes reňkler we materiallar ulanylypdyr). Ýerli birleşmeler tebigy baýlyklaryň diňe az bölegini peýdalanýandygy bilen baglylykda goraghananyň döredilemginden özlerine örän az peýda görýärler.*

Geljekde suwly-batgalyk ýerleriň durnuklylygyny saklamak we tebigatdan çakdan aşa peýdalanylmagynyň önüni almak üçin birnäçe meseleleriň we wezipeleriň çözülmegi zerur, şol sanda: **(1)** Suwly-batlayk ýerleriň goraglylygyny üpjün edýän kadalaşdyrys binýadynyň kämilleşdirilmegi. **(2)** Adamlaryň dynç almaklary netijesinde tebigata edilýän täsiri öwrenmek we kadalaşdyrmak. Bu meseläniň oňyn çözgüdiniň zerurlygy soňky ýyllarda has aýdyň duýulýar. Meseläni Karatal-Japaryk goraghanasynyň gorag bölümüniň işgärleriniň gatnaşmagynda biosgera rezerwatynyň hereketini üpjün etmekligiň çäklerinde çözmeklik göz önünde tutulýar. **(3)** SBÝ-iň çägi balygyň bikanun tutulýan ýeri bolmaly däldir. Geçirilýän işleriň esasy ugurlary tebigy serişdeleri goramaklyga we olaryň netijeli peýdalanylmagyna gönükdirilen bolmalydyr. Munuň üçin degişli derejede döwlet tarapyndan maliýeleşdirilmegi zerur, çünki meseläni oblast derejesinde çözüp bolmaýar.

Şeýle hem, ol ýerleriň toplumlaýyn monitoringiniň bolmazlygy, wajyplygyna baglylykda zolaklara bölünmedikligi we durnukly peýdalanmaklygyň meýilnamasynyň bolmazlygy suwly-batgalyk ýerleriniň saklanyp galmagyndaky meseleleriň biri hökmünde kesgitlenilmelidir. Ýerleriň ýagdaýyna hem-de suwda we suw ýakasynda ýaşaýan guşlaryň üstünlikli höwürtelemeklerine ýangynlar, ösümlik toplanmalarynyň we suw ýataklarynyň zaýalanmagyna getirýän düzgünleşdirilmedik ýagdaýda mal bakylmagy, şeýle hem ýabany haýwanlaryň eýýesiz gezip ýören itler tarapyndan öldürilmegi, balyklaryň torlar bilen tutulmagy, ýokary derejedäki bikanun aw aulamaklyk, ýerli ilatyň meseleleriň çözülmeginden çetleşdirilmegi ýaramaz täsirini ýetirýärler.

SBÝ-iň ýagdaýyna geçirilen seljermäniň netijesinde Dolandyrmagyň meýilnamasynda has möhüm elementler hökmünde: biodürlüligiň seljermesiniň esasy ugurlary we meseleleri, ekologik monitoringiň merkezleşdirilen ulgamyny döretmegiň zerurlygy, tebigaty goramak we hojalyk ähmiýetini göz önünde tutmak bilen çägiň maksatlaýyn (funksional) zolaklara bölünmegi, suwly-batgalyk ýerleri goramak ideýasynyň mahabaty, hojalyk işlerini alyp baryjy subýektleri we ýerli ilaty SBÝ-i dolandyrmak ulgamyna çekmek, halkara guramalar bilen hyzmatdaşlygyň meýilnamasyny işläp düzmek ugurlary bölünip alyndy.

Dolandyrmagyň meýilnamasy çägi ylmy taýdan öwrenmegiň we alnan netijeleri her bir tebigy toplumy iş ýüzünde ulanmak boýunça anyk teklipler görnüşinde berlen düşündirmeleriň (interpretasiýa) jeminden durýar. Oňa çägiň aýratynlyklarynyň häsiýetnamalary, gymmatly we ýok edilmek howpy astyndaky ekoulgamlaryň beýany, olaryň durnuklylygynyň seljermesi, goraghananyň sebitiň aýratyn goralýan tebigy ýerleriniň ulgamyndaky orny, çägiň medeni we durmuş-ykdysady aýratynlyklarynyň seljermesi girizilipdir. Goralýan tebigy ýeriň hereket etmeginiň maksatlary, durnukly tebigatdan peýdalanylş düzgünlerini üpjün etmek boýunça wezipeler kesgitlenipdir. Dolandýrmagyň meýilnamasy Gyrgyz Respublikasynyň Hökümetiniň ýanyndaky Daşky gurşawy goramak boýunça döwlet agentligi bilen ylalaşylan.

Goraghana tarapyndan alnyp barylýan aň-bilim işleri ilatyň ähli gatlaklarynyň, esasan-da ýaşlaryň arasynda geçirilýär. Aň-bilim işleriniň esasy görnüşlerine we usullaryna her ýylda “Seýilgähleriň ýörişi” halkara tebigaty goramak çäresini geçirmek; her ýylda okuwçylaryň arasynda goraghananyň florasyny we faunasyny iň oňat bilýäni kesgitlemek boýunça olimpiadalary we wiktoralary geçirmek; çagalaryň arasynda surat çekmek boýunça bäsleşikleri we sergileri gurnamak we başgalar degişlidir. Goraghananyň işgärleri tarapyndan her ýylda ýerli ilat bilen bilelikde Suwly-batgalyk ýerleriň halkara gününe gabatlap Son-Kul, Çatyr-Kul köllerinde durmuş galyndylaryndan, zir-zibilden arassalamak işleri geçirilýär. “Seýilgähleriň ýörişi” hereketiň çäklerinde goraghana ýanaşyk ýerleşen obalardaky mekdeplerde bag nahallaryny oturtmak, iň oňat surat bäsleşikleri, ekologik temlara bagyşlanan iň oňat düzmeler, goraghanada dürli wiktoralar, oýunlar, ekskursiýalar gurnalýar.

Öňki ýyllaryň tejribesini göz önünde tutup we durmuş-ykdysady şertleriň üýtgemegi bilen baglylykda, ilatyň, syýahatçylaryň we görmäge gelýän beýleki raýatlaryň goraghananyň baý we örän özboluşly tebigaty barada, ilatyň ekologik bilimlerini ýokarlandyrmak maksady bilen tebigat muzeýiniň döredilmegi, adamlaryň tebigaty goramak işlerine çekilmegi, degişli bilim beriş sapaklarynyň, okuwlaryň geçirilmegi zerur. Goraghanada edebiýat ýetmezçilik edýär, ýerli birleşmeler bilen iş geçirmek boýunça usulyýet gollanmalary az. Goraghananyň işgärleri tejribäniň, maglumatlaryň toplanmaýanlygy baradaky meselesine duçar boldular. Ilat bilen yzygiderli okuwlary geçirmek üçin, adamlaryň goraghana barada zerur bolan maglumatlary almaklary üçin ýaramly ýer ýok.

Teklipler

Ilkinji nobatda Son-Kuluň ähli biodürlüliginiň ony gorap saklamak nykdaý nazaryndan ulgamlaryň seljermesiniň geçirilmegi, şeýle hem gidrologik kadalaşdyryjy ulgam hökmünde SBÝ-iň goldanylmagy we tutuş ekoulgamyň funksional bitewiliginiň goralyp saklanmagy zerur. Höwürtegeleýän we uçup geçýän guşlaryň populýasiýalaryny we ýaşaýyş ýerlerini gorap saklamak üçin uly göwrümlü çäreler geçirilmelidir.

Bulardan başga hem:

- *sebit, milli we halkara derejelerinde kadalaşdyryjy-hukuk binýadyny üpjün etmek*
- *ýeketäk ekologik syýasaty ylalaşmak we durmuşa geçirmek*
- *seýrek görnüşleri gorap saklamagyň ýöriteleşdirilen maksatnamasyny işläp düzmek we ýerine ýetirmek*

- *raýonyň durnukly ösüşi, tebigatyndan peýdalanmak we biodürlligini gorap saklamak boýunça nusgawy taslamalary esaslandyrmak we amala aşyrmak*
- *ekologik sowatlylyk, aň-bilim, jemgyýetçilik bilen aragatnaşygy dikeltmek, ilatyň - bilimini we habarlylygyny ýokarlandyrmak boýunça ýörite çäreleri gurnamak*
- *hojalyk işleriniň täsirine sezewar bolan ýerlerde tebigy ekoulgamlary dikeltmek*
- *gorap saklamagyň esasy obýektleri – dag gazynyň we Kareliniň aýragynyň populýasiýalaryny tebigy taýdan köpelmegini we sanynyň dikelmegini üpjün etmek işleriniň ýerine ýetirilmegi zerur*

Abanýan howplardan çen tutup, goraghananyň baýlyklaryny, tebigy serişdelerini dolandyrmak üçin: zaýаланan meýdanlardaky tebigy ösümlük dünýäsiniň dikeldilmegi; SBÝ-iň biodürllüligine degişli maglumatlaryň üzlep-saplamdygy, tertipleşdirilmedigi we olaryň elýeterli däldigi sebäpli maglumatlar gaznasynyň döredilmegi wajypdyr. Bu ýermezçilikler bar bolan maglumatlaryň ulanylmagyny we olaryň ýygnaýmagyny kynlaşdyrýar. Maglumatlary toplamagyň we saklamagyň adaty görnüşleri biodürllüligi we tutuş SBÝ-i dolandyrmak boýunça häzirkizaman talaplaryny kanagatlandyрмаýar.

SBÝ-i dolandyrmak üçin maglumatlar gaznasy aşakdaky maglumatlary, ýagny faunistik we floristik, tematiki kartalar, monitoringiň maglumatlary, dolandyrmak boýunça çözgütler we çäreler barada maglumatlary, migrasiýa ýollary hem-de goraghananyň çäklerinde we onuň daşyndaky hereketleri, düzgün bozujylar (brakonýerler) tarapyndan bikanun tutulýan haýwanlaryň mukdary we onuň ol haýwanlaryň populýasiýalarynyň ýagdaýyna edýän täsiri, “Tebigat ýyl ýazgysyny” ýöretmek, meteorologik we fenologik gözegçilikler boýunça maglumatlary ýygnamak we görkezmek üçin uýgunlaşdyrylan (adaptirlenen) bolmalydyr.

3.2.3. Çatyr-Kul köli

Ady	<i>Çatyr-Kul köli</i>
Ramsar sanawyna girizilmegi	<i>08.11.2005 ý.</i>
AGTY-ler ulgamyna degişiligi	<i>Karatal-Japaryk döwlet-tebigy goraghanasy</i>
IBA	<i>KG 1588</i>
Meýdany	<i>16,100 ga</i>
Koordinatlary	<i>demirgazyk giňligiň 40°22" we 40°32"; gündogar uzaklygyň 75°52" we 75°71"</i>
Dolandyrys çäGINE degişiligi	<i>Naryn oblastynyň At-Başı raýony</i>

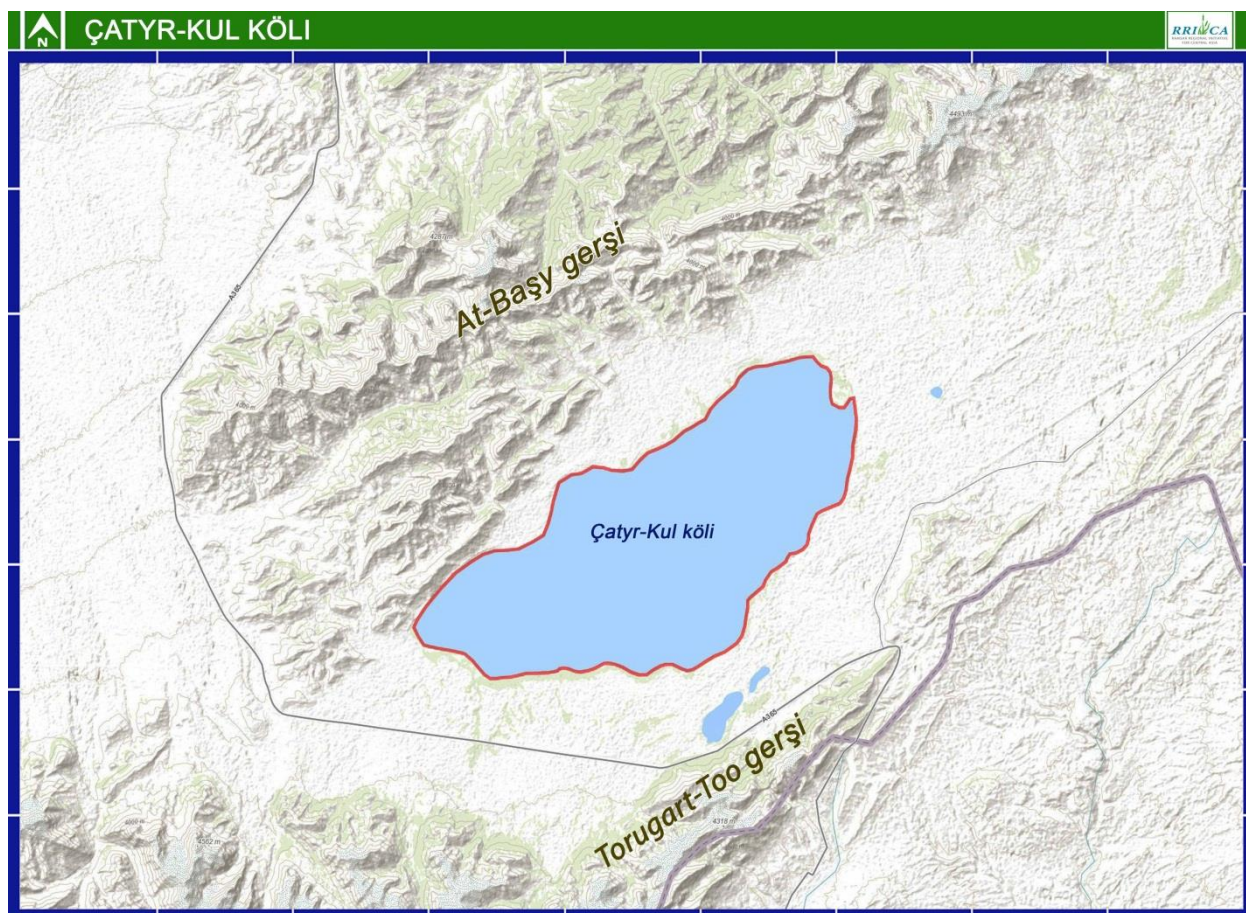
Gysgaça beýany

Çatyr-Kul köli Ak-Saý dag jülgesiniň günbatar böleginde, 3,530 m belentlikde ýerleşýär. Suwunyň tutýan meýdany – 161 km², kölüň uzynlygy – 23 km, ini – 18 km, çuňlugy – 19 m çenli. Kölüň demirgazyk tarapyny At-Başı we günorta tarapyny hem Torugart-Too dag

gerişleri tutýar. Kölüň kenarynyň köp ýerleri esasan ýapgyt, dag gerişleriniň düýbünden 3-6 km aralykda ýerleşýär. Goraghananyň umumy meýdany – 22,344 ga, şol sanda, suw bilen örtülen bölegi 16,100 ga we gury ýer bölegi hem – 6,244 ga.

Karatal-Japyryk goraghanasynyň Çatyr-Kul meýdançasý (demirgazyk giňligiň 40°22" we 40°32", gündogar uzaklygyň 75°52" we 75°71") goraghananyň Naryn şäherindäki merkezi edarasyndan 250 km uzaklykda ýerleşýär. Naryn şäherinden köle 2 sany dag geçelgelerinden, ýagny Sary-Bel (2,500 m) we Tuz-Bel (3,500 m) gerişlerinden geçýän, 2 sany awtoýol gidýär, awtoulag gatnawy ýylyň dowamynda hereket edýär.

Çatyr-Kul çökeltigi üçin umuman köl-derýa çökündilerinden ýyganan düzlükdäki gowşak dilkawlanan relýef häsiýetlidir. Kölüň düýbünüň depeli-pesli gurluşy bar. 6 sany sekilerden durýan kenar ýakasy günorta we gündogar tarapynda esasan pes, ýalpak we köp babatda batgalaşan ýerlerdir. Ýöne dag gaýalarynyň ýakyn ýerleşen demirgazyk tarapynda kölüň kenary üpürdik (abraziw) kert basgançak görnüşinde beýikdir. Topragy köp mukdarda organiki düzümlü, açyk-çal we sarymtyl karbonatly toýunsowdyr. Has pes gatlaklardaky garamtyl-çal (käbir ýagdaýga gara) reňkli gyrmançalaryň arasynda kükürtwodorodyň bardygý bildirýär.

27-nji surat. Çatyr-Kul köli SBÝ-iň we Karatal-Japaryk goraghanasynyň Çatyr-Köl biosfera çägi ulgamynda ýerleşşi

Kölüň suwy hloridli-gidrokarbonatly-natriýli-magniýli tipde bolup, pes minerallaşandygy bilen tapawutlanýar. Suwuň umumy minerallaşmasy 0.5-1.0 g/l aralygyndadyr. Suwuň

reňki sarymtyl-ýaşyl, durulygy – 4 m çenli, duzlulygy 2%. Suwuň temperaturasy tomusda 10°C, 0.6 m çuňlukda – до 4.4°C çenli. Kölüň ýüzünden köp mukdarda bugarýandygy sebäpli, Çatyr-Kuluň suw çalşygy otrisatel. Suwda, aýratyn-da 10 m-den geçýän çuňlukda kislorod ýetmezçilik edýär. Köl oktýabr aýynda doňýar we onuň doňy aprel aýynyň ahýrynda çözülýär. Buzuň galyňlygy 0.25-1.5 m aralygynda.

Daglarda buzlaşmak hadysasynyň häzirkiki döwürde pes derejede ösändigi sebäpli bu ýerde derýa ulgamy gowşak ösendir. Köle jemi 41 sany kiçi derýajyklar, çeşmeler guýýar, olardan has ulularyna Kara-Suu – uzynlygy 17 km, Kara-Taý – 12 km we başgalar, ýöne diňe Kek-Argyn – 19 km derýasynyň suwy hemişe akyp durýar. Gýşyna derýalaryň hanasyndaky suwlar düýbüne çenli doňýarlar. Kölüň günorta-gündogar böleginde köpsanly mineral çeşmeler bar.

Geobotaniki etraplaşdyrma boýunça bu çäk içki Týan-Şan welaýatynyň Aziýa çöllük oblastynyň Ak-Saý – Ýokarkynaryn okrugynyň Çatyr-Kul, Ak-Saý çemenlik-sähralyk raýonyna degişli.

Gurak zolakdaky ösümlükler. Çöller. Olar çöllük ýerlerdäki gurak şertlerde ösýän sowuga çydamlylara (krioarid) degişli bolup, kölüň golaýynda – sekilerde we ýanaşyk ýerlerdäki adyrlarda jemlenendirler. Ot örtügi selçeň, proyektiv örtügi 15-20% düzýär. Topragyň ýüzünde duzuň agaran yzlary görünýär. Bu ýerde gür ösüp oturan *Salsola collina* duş gelýär. Onuň bilen bilelikde *Hordeum brevisubulatum*, *Potentilla hololeucum*, *Festuca kryloviana*, *Artemisia viridis*, *Taraxacum syrotum*, *Draba sybammrlex*, *Oxytropis pulvinata* ýaly görnüşler ösýärler. Ýowşanly çöllükler has giň ýaýrandyrlar: kölüň golaýynda ýowşanlyklaryň (*Artemisia rhodantha*) uly giňişlikleri bar. Sähra ýerlerindäki dänelilere *Festuca kryloviana*, *Stipa sublessiliflora*, *S.purpurea* (merkeziaziýa görnüşleri), *Poa litvinoviana*; ýylaklardan – *Carex stenocarpa*; bilelikde ösýän dürli otlardan – *Potentilla moorcroftii*, *Androsace sericea*, *Dracocephalum pausenii* görnüşleri häsiýetlidir.

Sähralyklar. Beýik daglardaky sähralyklaryň ösümlük dünýäsi pes we orta belentlikdäki dag sähralyklarynyň ösümlüklerine häsiýetli bolan ýokary hereketlilik bilen tapawutlanmaýar. Bu ýerlerde köplenç *Festuca kryloviana* we *Puccinella hackelliana* agdyklyk edýärler. Kilnisiýesiz (*Puccinella hackelliana*) sähralyklar toýunsow we şorlaşan topraklarda döreýärler, olar beýik daglyk tipçak-ptilagrostis sähralyklary, kä ýerlerde bolsa arasynda ýalaňaç (ösümlüksiz) şor toprakly ýowşanly çöller bilen araçäkleşýärler. Florasynyň düzümi baý däl, onlarça görnüşleri bar we olar diňe bir şu ýerler üçin häsiýetli bolman, eýsem beýik daglyk ýerleriň beýleki ösümlük toparlanmalarynda hem gabat gelýärler.

Çygly (gumid) ýerlerdäki ösümlükler. Batgalyklar. Kölüň günorta-gündogar böleginde uly meýdany geçmesi kyn batgalyk ýerler tutýar. Bu ýerdäki batgalyklar tümmekli, beýikli-pesli, tümmekleriň üstünde ýylaklaryň yaşyl garaharsaňlar bilen çyrmaşyp dürli görnüşleri ösýärler. Olardan başga-da bu ýerde *Festuca tianschanica*, *Primula algida*, *Leontopodium ochroleucum*, *Colpodium altaicus* we beýleki görnüşler duş gelýärler. Kölden günbatarda – tekiz syrtly giňişliklerde hem batgalyklar duş gelýär, ýöne olar uly meýdanlary tutmaýarlar. Olar esasan derýa ýakalarynda jemlenen we beýikli-pesli bolup, beýik ýerlerinde ýylaklar, yaşyl garaharsaňlar we ikiülüşli ösümlükleriň käbir görnüşleri ösýärler, beýiklikleriň arasyndaky giňişliklerde *Myriophyllum spicatum*, *Potamogeton pectini formis*, *Ranunculus natans* we başgalar duş gelýärler.

Sowuga çydamly (kriofil) ýassykly görnüşleriň ýaýrawy gyra deň däl: Çatyr-Kul syrtlarynyň günbatar we günorta böleklerinde. *Dryadantha tetranda* görnüş kriofil ýassyklylaryň

arasynnda has güýçli edifikator (ekoulgamyň döremeginde möhüm orny eýeleýän görnüş) bolup çykyş edýär. Onuň ýassyklarynyň uzynlygy 150-170 sm ýetýär, ini 100 sm-den geçýär, beýikligi 5-10 sm çenli bolýar. Ýassyklaryň aşagynda torfly alp çemenlik ýa-da beýik daglyk poligonal tundra torfly topraklar emele gelýärler. Tokaý-çemenlik-sähralyk guşaklykdaky uly ağaclar, gyrymsy ağaclar, esasan Şrenkiň ýolkasyndan, türkestan arçasyndan, dürliaýajlykly zirkden, garagandan we Kareliniň üçgatyndan durýarlar.

Çöketligiň demirgazyk-günbatar böleginde beýik daglyk däneli sähralyklar ýaýran. Demirgazyk bölegi üçin däneli-şoraly toparlanmalar häsiýetli, gündogar böleginde bolsa beýik daglyk däneli sähralyklar giňden ýaýrandyrlar. Toparlanmalaryň flora düzümi garyp, otlary pes boýly (6-15 sm). Çöketligiň günorta böleginde giň meýdanlary dürli otjumak we däneli ösümlükler ösýän sähralyklar tutýar. Gündogar tarapy bilen deňeşdirilende bu ýeriň ösümlükleriniň görnüş düzümi baýdyr.

Çatyr-Kul dag gazynyň (*Eulabeia indica*) týan-şan populýasiýasynyň esasy toplanýan we ýaşaýan ýeridir. Şol bir wagtda hem, köl beýleki suw-batgalyk guşlarynyň göçýän ýolunda ýerleşýär. Balyklaryň faunasy garyp. Kek-Argyn derýasynda taýnşan teňňesiz balygy we seýrek endemik görnüş bolan Sewersowyň osmany duş gelýär.

28-nji surat. Çatyr-Kul kölünde dag gazynyň (*Eulabeia indica*) içi ýumurtgaly höwürtgesi (A.T. Dawletbakowyň düşüren suraty)

29-njy surat. Çatyr-Kul kölünde dag gazynyň (*Eulabeia indica*) höwürrtgeleýän ýerleri (A.T. Dawletbakowyň düşüren suraty)

Ekoulgam hyzmatlary

Çatyr-Kul köli At-Başı we Torugart-Too gerişleriniň arasynda 3530 m belentlikde ýerleşýär. Beýik dagda ýerleşmek bilen bu köl öz adyny, ýagny “asman köli” adynmynasypdyr, ol ululygy boýunça Gyrgyzstandaky kölleriň arasynda üçünji ýerde durýar. Emma kenar ýakalary batgalyk we syýahatçylaryň düşlemekleri üçin ýaramly däl. Kölüň günorta-gündogar tarapynda golaý aralykda ýerasty sagaldyş mineral çeşme – narzan çüwdürlip çykýar, ýerli ýaşaýjylar we syýahatçylar bu ýere jana şypa beriji suw üçin gelýärler.

30-njy surat. Çatyr-Kul kölüniň günorta kenary (A.T. Dawletbakowyň düşüren suraty)

Ýerli ilat üçin peýdaly taraplaryna bu ýerleriň ekologiýa taýdan arassa zolaklarda sagaldyş we syýahatçylyk desgalaryny gurmak üçin özüne çekijiligini, ekologik syýahatçylygy ösdürmegiň hasabyna goşmaça girdejileri almak we maýa goýumlary çekmek mümkinçiligini, ýerli ilatyň iş bilen üpjünçiliginiň ýokarlanmak we biodürlüligi gorap saklamaklyga gönükdirilen grantlary almak mümkinçiliklerini degişli etmek bolar.

Ýerli birleşmeler

Naryn oblasti boýunça ilatyň sany 2016-njy ýylda 227.5 müň adama deň boldy. Çatyr-Kul SBÝ-i maldarçylygy ösdürmek üçin oňat şertler bilen üpjün edýär, ýöne bu ýerde hemişe ýaşayan ilat ýok. Ýylyň maýyl döwründe bu ýerde diňe maldarlar bolýarlar. Tutuş ýylyň dowamynda awtoulag serişdeleriniň gatnawyny üpjün edýän ýollaryň ulgamy oňat ösen. Köle ýanaşyk ýerlerde möwsümleýin mal bakylýar, esasan goýun we at, has az derejede sygyr bakýarlar.

SBÝ-iň ýerli ilat üçin gymmatlygy

Özleri iýmekleri we satmak üçin gymyz öndürýärler. Entek doly derejede ösmedik hem bolsa, tomuz aýlarynda kölüň kenarynda syýahatçylyk barha giň gerime eýe bolýar. Ýerli ilatyň esasy bölegini iş bilen üpjün edip biljek syýahatçylyk üçin degişli infrastruktura döredilmedik. Bu ýerler adatça ýanaşyk raýonlaryň ýaşaýjylary tarapyndan dürli medeni çäreleri hem-de baýramçylyklary geçirmek üçin ulanylýarlar.

Ähmiýetli delil hökmünde diňe bir Gyrgyzstanda däl, eýsem tutuş Merkezi Aziýa sebitinde antropogen täsir ýetmedik (kölüň kenaryndan geçýän, Gyrgyzsatn bilen Hytaýy birleşdirýän awtoýoly hasap edilmände) beýik daglykda ýerleşen ýeketäk köl diýip görkezmek bolar. Beýik daglyk ýeriň gazaply şertleri bilen baglylykda bu SBÝ örän näzik we adamyň hojalyk işleriniň täsirine durnuksyz, ony gaýtadan dikeltmek üçin onlarça ýyllar hem ýeterlik bomaz.

Sosiologik sorag-jogaplara gatnaşanlar bu batgalyk ýeriň gymmatyny guşlaryň göçýän ýerleri (84%), biodürlüligiň wekilleriniň goralyp saklanýan ýerleri (61%), suw (61%) we iýmit (23%) çeşmesi, girdeji çeşmesi (60%), adamlaryň dynç alýan ýerleri (14%), awlamak we balyk tutmak üçin ýerler (7%) hökmünde kesgitlediler. SBÝ-ler diňe bir guşlaryň we biodürlüligiň beýleki düzüm bölekleriniň ýaşayan ýerleri hökmünde däl-de, eýsem suw ýataklary, önümlü ekoulgamlar, suw düzgünini we klimatý kadalaşdyryjy hökmünde hem goralýar. Çatyr-Kula ýanaşyk çäkler öri meýdanlary hökmünde ulanylýar.

SBÝ-iň ýagdaýyna baha bermek

Ýaşaýjylardan sorag-jogap arkaly alnan maglumatlaryň seljermesine laýyklykda, olaryň köpüsiniň pikirine görä SBÝ-e syýahatçylyk has oňat täsir edýär – 48%, zyýanly täsirler täze kärhanalaryň gurulmagy – 80%, peýdaly magdanlaryň gazylyp alynmagy – 70%, gyrmança basmagy – 52% bilen bagly diýip kesgitlediler. Respondentleriň (soraglara jogap berenleriň) pikirine görä, goraghananyň meýdançalarynda ýygy-ýygýdan kenarlary arssalamak boýunça çäreler geçirilýär – 95%, galyberse-de, olaryň 55%-i soňky 10 ýylyň dowamynda oňyn üýtgeşmeler bolup geçdi diýip bellediler. Gorag işleri oňat alnyp barylýar, döwlet tarapyndan biodürlüligi goramak meselesine üns berilýär. SBÝ-i goramak meseleleri ýygy-ýygýdan köpçülikleýin habar beriş serişdelerinde berilýär. Biziň geçiren barlaglarymyzdan görnüşi ýaly, ýerli adamlar has köp maglumatlary alaslary gelýärler.

Ekologik syýahatçylyk

Çatyr-Kuluň Son-Kuluňky ýaly syýahatçylygy ösdürmäge uly mümkinçiligi bar, oňa aşakdaky faktorlar täsir edýär: beýik daglyk ýerde ýerleşýän kölüň adam eliniň täsiri bilen güýçli özgerdilmedik tebigaty, arassa howa, ýerli ilatyň medeniýeti we döp-dessurlary. Çatyr-Kul syýahatçylygy ösdürmek üçin iň amatly ýerleriň biridir – ýerli gözelligler, täsinlikler, çarwalaryň durmuşy we oýunlary, taryhy ýadygärlikler we başgalar bilen tanyşyp bilerler. Köl Beýik Ýüpek ýolunyň syýahatçylyk ugrunda ýerleşýär, bu ony halkara derejädäki syýahatçylyk ulgamyna goşulmagyny şertlendirýär. Emma, gynansak-da ekologik syýahatçylyk üçin hyzmatlar (serwis) we infrastruktura pes derejede galýar.

Ýerli ilat bilen geçirilen işleriň netijeleri

Soragnamalar bilen ýüzlenilen respondentleriň ählisi ol ýa-da beýleki derejede SBÝ-i goramak meselelerine gyzyklanma bildirýärler. Şoňa degişlilikde hem hünärmenlerden has köp maglumatlary almak isleýärler. Barlaglardan görnüşi ýaly, uzakdaky obalarda we şäherçelerde ýaşayan adamlar giň ýaýran habar beriş serişdelerinden – radiodan, telewideniýeden, internet ulgamynyň täsirinden üzňelikde galýarlar. Şunuň bilen baglylykda olar bilen iş geçirmek üçin habarly etmekligiň başga ýollary – ekolog-hünärmenler, alymlar bilen söhbetdeşlikler, işgärleri taýýarlamak, oňat bezelen, milli dilde taýýarlanan plakatlary we bukletleri çykarmak, milli gazetlerde makalalary çap etmek, filmleri surata düşürmek we görkezmek ýaly görnüşleri teklipe edilýär.

Ýerli ýaşajylaryň arasynda mahabatlamak işlerini geçirmeklik aýratyn ünsi talap edýär. Olar bilen gatnaşyklaryň gowulandyrylmagyna köpräk üns bermeli, olar tarapyndan SBÝ-iň goragyna goldaw berilmegini üpjün etmek üçin degişli çäreleri görmeli. Goraghana işiniň ýerli we döwlet derejesindäki goldawyny üpjün etmek maksady bilen, ýerli ilat we köpçülikleýin habar beriş serişdeleri bilen gatnaşyklary ösdürmegiň ulgamlaryny maksatnamasynyň işlenip düzülmegi möhümdir.

Şeýle maksatnama köpçülikleýin habar beriş serişdeleri bilen gatnaşyklary; ýerli adamlary habarly etmek we olaryň arasynda aň-bilim işleriniň geçirilmegini; gezelenje gelýänleri goralýan tebigy obýektler bilen tanyşdyrmaklygy gurnamaklygy; tebigaty goramak babatda mahabat işlerini geçirmekligi we çap etmekligi öz içine alyp bilerdi.

AGTÝ-iň işgärleri habarlary ýaýratmagyň, tebigaty goramak bilen bagly mahabat işlerini geçirmegiň, köpçülikleýin habar beriş serişdeleri üçin naglumatlary taýýarlamagyň usullaryny ele alan bolmalydyrlar. Bu işiň maksady adamlary SBÝ-leri gorap saklamagyň zerurdygyna ynandyrmakdan, näme etmelidigini düşündirmekden, ýerli dolandyryş edaralaryndan goldaw almaklygy, jogapkärçilik düýgusyny döretmekden ybarat.

Gynansak-da, soragnamalar arkaly toplanan maglumatlaryň netijelerinden görnüşi ýaly ýerli ilat bilen geçirilýän işler pes derejede alnyp barylýar, köp adamlarda SBÝ-ler barada örän ýüzleý düşünje bar. Aýratyn goralýan tebigy ýerleriň binýadynda mahabatlandyрма işleriniň netijeliligini yzygiderli öwrenmekligiň alnyp barylmagy zerur. Ýerli adamlaryň SBÝ-i dolandyrmakda uly orny bolmalydyr.

31-nji surat. *Taş-Rabat – Beýik ýüpek ýoly syýahatçylyk maksatnamasy boýunça baryp görmek üçin mynasyp ýerleriň biri (A.T. Dawletbakowyň düşüren suraty)*

Mahabat işleriniň maksady adamlaryň AGTÝ üçin jebislik we jogapkärçilik duýgusynda terbiýelenmeginden ybaratdyr. Ýerli ilatyň goraghananyň çäkleriniň gorag we ylmy işlerine, ekologik ýodalaryň hyzmatyna çekilmekleri wajypdyr. Suwda ýüzýän guşlaryň populýasiýalarynyň monitoringiniň we dogry dolandyrylmagynyň bitewi ulgamynyň döredilmegi diňe bir SBÝ-iň häzirki ýagdaýyna has oňat göz ýetirmeklige däl-de, eýsem ony kadalaşdyrmagyň we goramagyň meseleleriniň çözgüdine işjeň gatnaşmaklaryna hem mümkinçilik berer.

Karatal-Japaryk döwlet goraghanasyny, şol sanda onuň Çatyr-Kul köli meýdançasyny dolandyrmagyň meýilnamasy 2016-njy ýylyň 24-nji iýunynda №01-9/173 belgi bilen tassyklandy.

Goraghananyň Çatyr-Kul meýdançasynda zolaklara bölmek işleri entek geçirilmedik, şonuň üçin hem ol ýerde mal bakylmagy gözegçilikde saklanylmaýar. Oňa garamazdan, Çatyr-Kul köli onuň kenarlarynyň batgalykdygy sebäpli antropogen täsire iň pes derejede sezewar bolandyr, bu bolsa höwürtegeleýän we köpelmäge gatnaşmaýan suwda ýüzýän guşlaryň ýaşayşyna oňat täsir edýär. Çatyr-Kul kölünde häzire çenli dag gazynyň 50 jübütünden az bolmadyk populýasiýasy höwürtegeleýär.

Goraghanany dolandyrmakda birnäçe meseleler ýüze çykýar:

- *goraghananyň ösümlik we haýwanat dünýäsiniň ilkinji nobatda goraga mätäç bolan obýektleriniň häzirki ýagdaýy doly belli edilmedik*

- *ol ýa-da beýleki ýagdaýlarda üstüne howp abanyan hem-de ýörite gorag çäreleriniň işlenip düzülmegini talap edýän görnüşleri we ösümlük toparlanmalary kesgitlenmedik*
- *aragatnaşyk ulgamy ösmedik: goraghananyň içindeki işgärleri bilen onuň çäginde daşyndakylaryň arasynda aragatnaşyk ýok*
- *möwsümleýin we ýylyň dowamynda gorag işlerini alyp barmak üçin gözegçilik jaýlary ýok, şunuň ýaly gorag-gözegçilik işleri yzygiderli geçirilmeýär*
- *ylmy barlaglaryň býujetden gowşak maliýeleşdirilmegi*
- *ýangyna garşy enjamlaryň we serişdeleriň bolmazlygy*
- *ýabany haýwanlaryň ýaşaýşyny goldamak üçin biotehniki çäreler geçirilmeýär*
- *goraghananyň çäginde goýlan duýdurys ýa-da habar beriş ýazgylary – pannolar we anşaglar könelipdir we köp wagtdan bäri täzelenmändir. Olaryň köpüsi bildirilýän talaplara, kadalara laýyk gelmeýär (bolmaly ýerlerinde goýulmandyr, taýýarlamak üçin hili pes reňkler we materiallar ulanylypdyr)*
- *ýerli birleşmeler tebigy baýlyklaryň diňe az bölegini peýdalanýandygy bilen baglylykda goraghananyň döredilemeginde özülerine örän az peýda görýärler*
- *goraghanada tebigaty goramak meseleleri boýunça ýerli ilat bilen işler gowşak alnyp barylýar*
- *toplumlaýyn monitoringiň, wezipeleýin zolaklara bölmekligiň we durnukly peýdalanmak kadalarynyň ýoklugy*

Ösümlük toparlanmalarynyň ýaramazlaşmagyna getirýän kadalaşdyrylman mal bakylmagy, ýabany haýwanlaryň eýesiz gezip ýören itler tarapyndan öldürilmegi we bikanun awçylygyň (brakonýerligiň) ýokary derejesi SBÝ-iň ýagdaýyna ýaramaz täsirini ýetirýärler. Birnäçe wezipeleriň çözülmegi zerur: suwly-batgalyk ýerleriň goraglylygyny üpjün edýän kadalaşdyryjy hukuk namalarynyň binýädyniň kämilleşdirilmegi, bikanun aw awlamaklyga, aýratyn-da suwda ýüzýän guşlaryň we toýnakly haýwanlaryň awlanylmagyna garşy göreş.

Bilermeniň pikiri

Karatal-Japaryk döwlet goraghanasynyň, şol sanda Çatyr-Kul kölünde ýerine ýetirilmeli möhüm meseleleriň biri ýerli ilaty tebigaty goramak işinde hyzmatdaşlyga çekmekden ybaratdyr. Goraghananyň işgärleri tarapyndan ekologik aň-bilimi ýaýratmak boýunça işler alnyp barylýar. “Seýilgähleriň we goraghanalaryň ýörüşi” çäräni çäklerinde suwly-batgalyk ýerlere we olary gorap saklamaklyga bagyşlanan okuw maslahatlary, tegelek stollar, sergiler, çykyşlar gurnalýar, slaýdlar, wideofilmler görkezilýär, albomlar taýýarlanylýar,

mekdep okuwçylarynyň arasynda her ýilda SBÝ-iň florasyny we faunasyny iň oňat bilýän ökdeleriň olimpiadalary we wiktorialary, çagalaryň çeken suratlarynyň bäsleşikleri we sergileri we beýleki çäreler gurnalýar. Öňki ýyllaryň tejribesini göz önünde tutup we durmuş-ykdysady şertleriň üýtgemegi bilen baglylykda, ilatyň, syýahatçylaryň we görmäge gelýän beýleki raýatlaryň goraghananyň baý we örän özboluşly tebigaty barada, ilatyň ekologik bilimlerini ýokarlandyrmak maksady bilen tebigat muzeýiniň döredilmegi, adamlaryň tebigaty goramak işlerine çekilmegi, degişli bilim beriş sapaklarynyň, okuwlaryň geçirilmegi zerur. Goraghanada edebiýat ýetmezçilik edýär, ýerli birleşmeler bilen iş geçirmek boýunça usulyýet gollanmalary az.

Teklipler

Ilkinji nobatda kadlaşdyryjy-hykyk binýadynyň berkidilmegi; dag gazy, sorha guw, Marko polonyň aýragy we beýleki seýrek görnüşleri gorap saklamak boýunça ýöriteleşdirilen maksatnamalaryň işlenip düzülmegi we ýerine ýetirilmegi; ekologik bilimi ýokarlandyrmak boýunça kompaniýalaryň gurnalmagy, jemgyýetçilik we serhetçiler bilen aragatnaşygy ýola goýmal boýunça başlangyçlaryň, olaryň bilim derejesini we habarlylygyny ýokarlandyrmak boýunça degişli işler geçirilmelidir. Ondan daşgary hem, dag gazlarynyň goşmaça höwürtegeýän ýerleri hökmünde emeli adalaryň gurulmagy zerur.

Şeýle hem, serişdeleri dolandyrmagy amala aşyrmak üçin zaýаланан meýdanlaryň ösümlik örtügininiň tebigy taýdan dikelmegi; maglumatlar binýadynyň döredilmegi we olaryň elýeterli bolmagyny üpjün etmek üçin degişli işleriň geçirilmegi zerur. Maglumatlary toplamgyň we saklamagyň adaty usullary biodürlüligi we tutuş SBÝ-leri dolandyrmak boýunça şu günki bildirilýän talaplary kanagatlandyрмаýar.

Meseleleriň çözgüdi goraghananyň esasy işleriniň hem, SBÝ-i gorap saklamak boýunça anyk çäreleriň hem döwlet tarapyndan ýeterlik derejede maliýeleşdirilmeýändigine bagly bolup durýar.

3.3. Türkmenistan

3.3.1. Türkmenbaşy aýlagy

Ady	<i>Türkmenbaşy aýlagy</i>
Ramsar sanawyna girizilmegi	<i>2009-njy ýylyň 3-nji iýuly</i>
AGTÝ-e degişiligi	<i>Hazar döwlet tebigy goraghanasy (1968-nji ýyldan bäri).</i>
IBA	<i>TM 006</i>
Meýdany	<i>267,124 ga</i>
Koordinatlary	<i>39°47'47" & 53°21'70"</i>
Dolandyryş çäGINE degişiligi	<i>Balkan welaýatynyň Türkmenbaşy etraby we Türkmenbaşy şäheri</i>

Gysgaça beýany

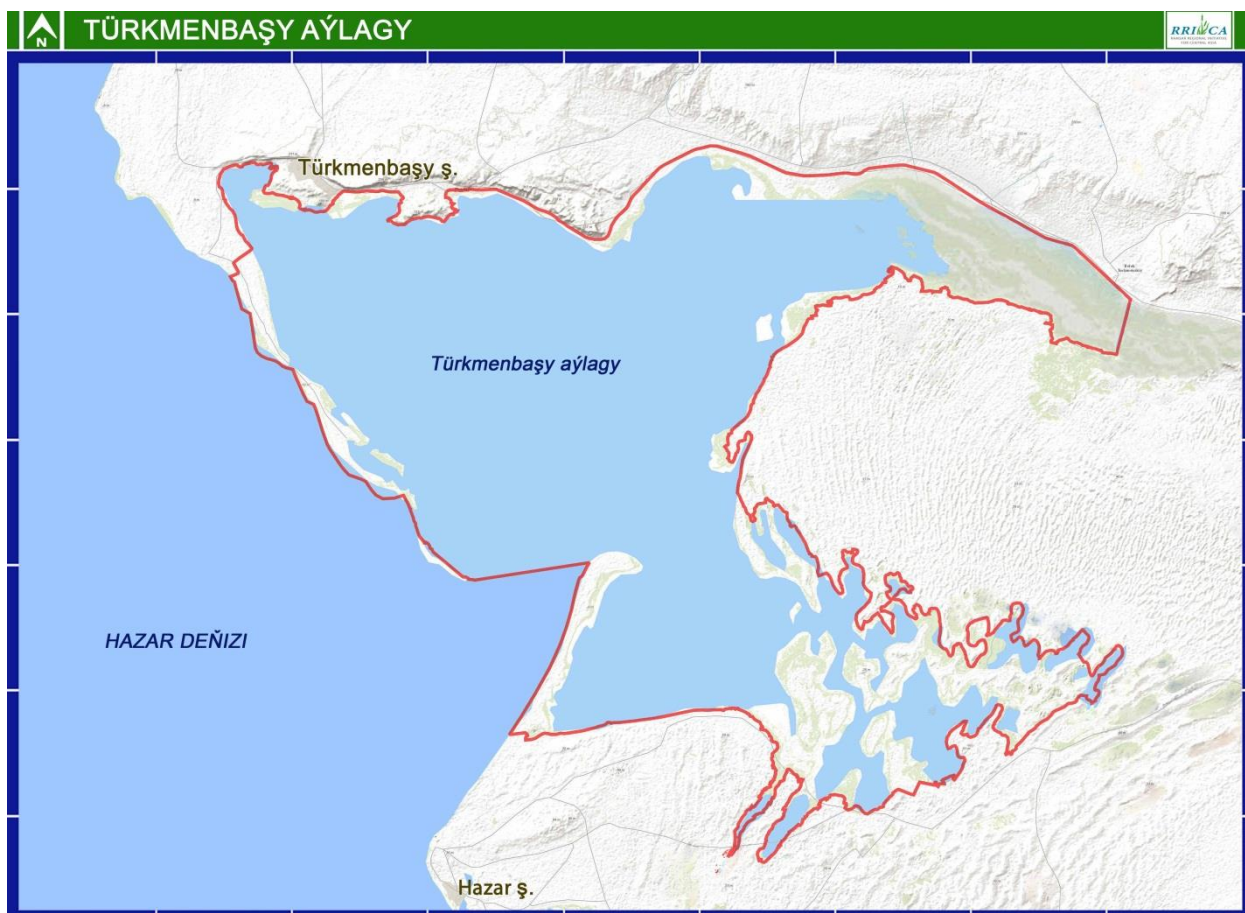
SBÝ Türkmenbaşy aýlagynyň ähli suw giňişliklerini we kenar ýakalaryny (Gündogar Kaspiý) öz içine alýar. SBÝ-iň umumy meýdanynyň 192,337 gektaryny (ýa-da 72%-ini) Hazar döwlet tebigy goraghanasynyň demirgazyk, ýagny Türkmenbaşy meýdançasý tutýar (32-nji surat).

Klimat şertleri, çuňlugy we düýbünüň relýefi, şeýle hem kenarynyň relýefi we häsiýeti, onuň egrem-bugramlygy – ählisi bilelikde bu ýeriň gidrologik düzgüniniň aýratynlyklaryny şertlendirýär. Deňziň suwunyň gury ýere geçýän ýerindäki zolagy hemişelik däl, uly aralykda üýtgap durýandygy bilen häsiýetlendirilýär we deňziň suwunyň derejesiniň beýgelip peselmegine bagly bolýar. Krasnowodsk burnunyň aýlagy demirgazyk-günbatardan ösýän güýçli ýellerden goraýandygyna garamazdan, kenarýaka zolagyň dinamikasy (üýtgemegi) kenarda bolup geçýän eroziýa we eol hadysalarynyň hem-de suwy kowup getirýän ýa-da äkidýän ýelleriň özara baglanyşykly täsiri netijesinde bolup geçýär. Kenaryň dilkaw-dilkaw bolmagy we ol ýerdäki adalar (uly we kiçi Osuşnoý adalary, Dagada we başgalar) aýlagda uly tolkunlaryň emele gelmegine päsgelçilik döredýär.

Ýylylygyň köp mukdarda bolmagy suwuň gyzmagyna getirýär, ol ýagdaý onuň dykzlygyna täsir edýär.

Suwuň dykzlygynyň deň derejede ýaýramandygy sebäpli, onuň has dykz ýerlerine, ýagny açyk deňizden aýlaga tarap konweksion akymlar emele gelýärler. Öz gezeginde suwuň dykzlygy temperatura we suwuň duzlulygyna bagly bolýar. Şeýlelikde, SBÝ-iň ýalpak suwly aýlaglarynda ýokary tizlikdäki (12 sm/sek. çenli) aýlanyp durýan ýerli akymlar döreýärler. Şeýle akymlar aýlagdaky porty açyk deňiz bilen baglaşdyrýan gämi gatnawly kanaly gyrmança basmagyna getirýär.

Çuň suwly ýerler tomusda özlerinde ýylylygy ýygnaý, gyşda temperaturanyň paýlanyşygyna güýçli täsir edýärler. Deňziň düýbünüň relýefi onda tolkun we akym emele gelmek düzgünine hem-de çuň suwlaryň garyşmagyna öz täsirini ýetirýär. Uly möçberlerde bugarma bolup geçýär.

32-nji surat. Gündogar Hazarda Türkmenbaşy aýlagy SBÝ-iň ýerleşşi

Hazar deňziniň, diýmek Türkmenbaşy aýlagy SBÝ-iň suwunyň derejesiniň üýtgäp durmak häsiýeti boýunça köpýyllyk, ýyllyk we ýeliň äkidip getirýän görnüşlerini tapawutlandyrýarlar. Deňziň köpýyllyk durnuksyzlygy onuň ortaça ýyllyk derejesiniň ýokary galmak we peselmek döwürleriniň gezekleşmegi bilen häsiýetlendirilýär. Emma onuň derejesiniň 1869-njy ýyldaky peselip başlamagy has uzaga çekipdir, suwuň aşaklamagy aýratyn-da 1932-nji ýyldan soň güýçlenipdir. 1956-njy ýylda deňziň derejesi özüniň iň ýokary bolan derejesinden 2.94 m aşak gaçypdyr, özem onuň 2.18 m soňky onýyllyga degişli bolupdyr. Bu ýagdaýyň klimatyň ählumumy maýlamagy, bugarmak hadysasynyň güýçlenmegi, şeýle hem Hazar deňzine guýýan derýalaryň akymynyň düzgünleşdirilmegi bilen bagly bolmagy mümkin. 1960-njy ýyllaryň ahyrlarynda deňziň suwy iň pes derejesine ýetdi. Deňziň derejesiniň köpýyllyk üýtgemesinden başga, bir ýyllyk ýa-da möwsümleýin üýtgemesi hem bolup geçýär, ýagny tomsuna suwuň derejesi ýokary galýar, gysyna bolsa peselýär. Ýyllyň dowamyndaky üýtgemesiniň ortaça derejesi 25-30 sm-e deň, käbir ýyllarda 40-50 sm, hatda 55 sm-e ýetýär.

Demirgazyk-günbatardan öwürýän ýeller suwy aýlaga tarap kowýarlar we onuň derejesini gysga wagtlyk 0.6-0.7 m çenli galdyrmagy mümkin. Özem, suw aýlagyň demirgazyk kenaryndan onuň merkezine tarap kowulýar, demirgazyk boleginiň derejesi bolsa açık deňizden gelýän suwuň hasabyna öwezi dolunýar. Gündogardan we günorta-gündogardan öwürýän güýçli ýeller SBÝ-iň ýalpak suwuny açık deňze tarap kowýar, şunuň bilen baglylykda bu ýerde kenar bilen Dagada we Baklanada adalaryny birleşdirýän giň inli

guraýan ýerler emele gelýärler. Şeýle ýagdaýda suwuň derejesiniň üýtgemegi 1.0-1.5 m-e ýetip biler.

Suwuň temperatura düzgüni ýylyň dowamynda açyk-aýdyň üýtgäp durýar. Suwuň gyrpaklamagy we soňra buz gatlagynyň emele gelmegi 1968-nji ýyldan başlap, gözegçilik geçirilen ähli ýyllarda hasaba alyndy. Has gazaply gyslar 1971-72-nji we 2007-2008-nji ýyllarda gaýtalandy, şonda aýlagdaky buzuň galyňlygy 28 sm-e ýetdi.

Aýlagda suwuň iň çuň ýeri Osuşnoý adalarynyň töwereginde bolup, ol 11 m deň, gämileriň gatnaýan kanalyňyň ugrundaky käbir çöketliklerde 7-8 m-e, Demirgazyk Çeleken aýlagynda – 6 m-e çenli ýetýär, Balkan we Mihaýlowsk aýlaglarynda bolsa 2.0-2.5 m töweregidir (ýeliň suwy kowýan döwründen başga wagtlar).

Deňzi düýbündäki çökündiler esasan balykgulaklardaa we oolit çägesinden durýar, olaryň karbonatlylygy 90-96%-e ýetýär, balyklulaklar giňden ýaýran, özem köplenç arassa, ýuwan halda bolýarlar. Kenardan kem-kemden peselip gaýdýan eňňit çäge gyrmançasy bilen örtülen, onuň karbonatlylygy 50%-e deň.

SBÝ-iň çägi klimat babatda subtropik guşaklygyň günorta-turan çöllük oblastynda ýerleşýär. Onuň has pes giňişlikde ýerleşmegi deňizde ýylylygyň toplanmagyna ýardam edýän howanyň temperaturasynyň ýokary bolmagyny kesgitleýär, deňizde ýygnaýan ýylylyk ýylyň sowuk döwründe tutuş sebitiň temperatura dügünini belli bir derejede ýumşadýar: klimaty temperaturasy gije-gündüziň dowamynda we möwsümleýin uly aralykda üýtgäp durýan, ygalyň az düşmegi we gün şöhlesiniň köp mukdary bilen häsiýetlendirilýän adaty kontinentaldyr. Ýylyň dowamynda ortaça temperaturasy 20oC-dan ýokary bolan günleriň sany 140-a deň, -10oC-dan pes bolan günleriň sany bolsa 0-dan 10 aralygynda bolýar. Doňaksyz döwür 240-270 güne çenli dowam edýär. Ýazdaky iň soňky doňaklyklaryň ortaça senesi 21-nji marta, güýzdäki ilkinji doňaklyklaryňky bolsa 11-nji dekabra gabat gelýär. Sebit üçin umuman gowşak ýelli howa häsiýetli, ýöne onuň 15-18 m/sek çenli birden güýçlenýän halatlary hem bolýar. Esasy agdyklyk edýän ugurlary demirgazyk-günbatardan – NW (27%) we günorta-gündogardan – SO (18%), soňra demirgazykdan – N (15%) we gündogardan – O (14%). Ýylyň sowuk döwründe günorta-gündogardan – SO (35%) we günortadan – S (21%) ösýän ýeller agdyklyk edýär. Ýazda we tomusda esasan demirgazyk-günbatardan – NW (34%), güýzde bolsa demirgazyk-günbatar bilen bir hatarda günorta-gündogardan – SO (20%) ösýär. Gündogardan öwürýän gomly ýeller gys aýlarynda köp bolup geçýär we ol ýagdaý Hazaryň çäginde arktiki howanyň aralaşmagy hem-de günorta siklonyň Günorta Hazaryň üstaşyry süýşmegi bilen, tomsuna bolsa Merkezi Aziýa sebitiniň ýokarsyndaky pes basyşly oblast bilen özara täsiri sebäpli bolup geçýär. Gar örtügi durnuksyz, käbir ýyllarda gar düýpden bolmaýar. Deňziň derejesiniň ýokary galýan döwründe tomusda howanyň çyglylygy mese-mälim ýokarlanýar. 1970-nji ýyllaryň başynda ol 50-den 65% aralygynda üýtgän bolsa, 1990-njy ýyllarda kä halatlarda 80-90%-e we ondan-da ýokary geçýärdi.

Biodürlüligi

SBÝ gurak çöllük zolakda ýerleşýär we gury ýerdäki ýaşaýyş ýerleriniň toplumy göze ilip duran dürlüligi bilen tapawutlanmaýar. Aýlagyň kenar ýakasynyň demirgazyk tarapyny çökündili we kristal gurluşly çüňkler hem-de daglar tutýar we dürli-dürli biotoplaryň bolmagyny üpjün edýärler. Bu ýerlerde ýokary derejeli ösümlikleriň 79 maşgala we 293 uruga degişli bolan 528 görnüşi ösýär. Görnüşleriniň sany boýunça *Poaceae* – 60 görnüşden, *Asteraceae* – 62, *Chenopodiaceae* – 53, *Fabaceae* – 48, *Brassicaceae* – 43

görnüşden durýan maşgalalary görkezmek bolar. Galan maşgalardaky görnüşleriň sany 1-den 37-ä çenlidir.

Aýlagyň düýbünde mele toprakly çökündileriň gatlagynyň bolmagy görnüş we san taýdan baý bolan zoo- we fitobentosyň güýçli derejede ösmegini, şeýle hem suwdaky gülli ösümlikleriň we degişlilikde oňurgaly haýwanlaryň bolmagyny üpjün edýär. Kenarda köp mukdarda gyrmançaly, balykgulakly we çägeli çökündileriň ykgyndylary, şeýle hem ösümlük we beýleki dürli organiki galyndylar toplanmak bilen, ýarymadanyň topragyny gurplandyrýarlar. Şeýle ýerlerde syrkyňlar, seýrek ýowşanlar, ýylgynlar ösýärler. Ýagýan ýagyşlardan we bugaryp emele gelýän dumanlardan hem-de gijesine düşýän çygdan başga süýji suwuň çeşmeleri ýok. Bu ýeriň gazaply şertleri ýarymadada jandarlaryň az sanlysynyň: arahnidalaryň, mör-möjekleriň, ownuk suwulganlaryň we hazar asynyň, alahöwreniň, syçanşekilli gemrijileriň, kirpileriň, ýarganatlaryň we tilkileriň ýaşamaklaryna mümkinçilik berýär. Suw ýylanlarynyň köplügi bu ýerde olar üçin oňat gaçybatalgalaryň we kenarýaka suwlarynda esasy iýmit obýekti bolup hyzmat edýän ownuk oňurgasyzlaryň köp mukdarynyň bolmagy bilen düşündirilýär. Düwlenleriň peýda bolmagy we olaryň kenara dynç almaga çykmaklary (Osuşnoý adalary) örän seýrek ýagdaýda bolýar. Oturymly guşlardan kenarýakada esasan baýguş, maral we çil kākilikler, molla torgaý ýaşaýarlar. Adaty göwenek, torgaýlaryň dürli görnüşleri we çekeyikler, şeýle hem adalarda we kenar ýakasyndaky batgalyklarda çarlaklar, çerikler, uly tersaýak az sanda, şeýle hem seýrek halatlarda – uzyn çüňkli jüptün ördek we kaşykburun höwürtegeleýärler. Göçýän döwürlerinde uçup geçýän hem-de gyslaýan, şol sanda kenar ýakasynda we suwly-batgalyk ýerlerde gyslaýan guşlaryň sanawy has baý – 150-den geçýär

33-nji surat. Türkmenbaşy aýlagynyň demirgazyk-gündogar bölegi, bu ýerde gyslaýan guw sürüleri
(E.A. Rustamowyň düşüren suraty)

Kenar zolagy oňat ösen ösümlik assosasiýalarynyň dürli-dürlüligi bilen tapawutlanýar. Hemişelik akyp durýan süýji suw çeşmeleri bu ýerde ýok. Emma, oňa garamazdan, haýwanat dünýäsi dürli-dürlüdür: eşekýassyklar, köpaýaklylar, sakyrtdgalar, möýšekilliler, mör-möjekleriň ýüzlerçe görnüşleri, şol sanda Türkmenistanyň Gyzyt kitabyna (2011) girizilen hazaraňrasy tutuksy aýypisint kebeleği düş gelýärler. Süýrenijilerden bu ýerde ortaaziýa pyşdyly, aslaryň, suwulganlaryň we patmalaryň dürli görnüşleri, zolakly ýylanlaryň iki görnüşi, okýylan, alahöwren we suw ýylany ýaýrandyrlar. Süýdemdirijilerden – uzyn tikenli we goýun kirpilerini, göýdük ýargabat, peýkamgulak ýarganat düş gelýärler, gazaply gyslarda möjekler deňziň has maýyl kenarlaryna süýüşýärler. Kenar ýakalarynyň hemişelik ýaşaýjylaryndan tilkini, şagaly, kürümguradany, seýregräk düşýan porsugüzeni we alajagözeni, şeýle hem has seýrek düşýan çöl towşanyny, ýekegapany, ýabany pişigi we garagulagy görkezmek bolar. Bu ýerde düşýan gemrijileriň görnüş düzümi baýdyr – inçebarmak alaka we italaka, Sewersowyň ýalmany, kiçi ýalman, çal alaka, öý syçany, çal homýajyk, boz syçan, gyzytguýruk syçan, gyzytja syçan, şeýle hem seýrek düşýan ýylgyn syçany we adaty körsyçan.

Ornitofaunanyň umumy sanawy 300-den geçýär. Höwürtegeýänlerden kelgus ýa-da maslykçy, depe syçançysy, adaty göwenek, çakyryk, gyzylinjik, kiçi, deňiz we ulyçünk kebezler, bagyrtlak, gögerçin, baýguş, gara we akgaryn atgarlawaçlar, altynsow we ýaşyl daraklyklar, hüýpüpik. Bu ýerde düş gelýän serçeşekilliler görnüş taýdan has baý bolup, olar esasan torgaýlar, çürlentgiler, alatoganlar, jok-jokylar, sarlar, girrikler we süleçiler maşgalalaryna degişlidirler. Adalarda, ýokarda sanalyp geçilenden başga-da tersaýaklar, kepderi pisintli deňiz çarlaklary, garaçünk, alaburun, derýa we kiçi çerikler, uly garajagaz ýa-da jüptün, altynsow çarлак höwürtegeýärler. Goraghananyň bufer zolagyndaky ilatly nokatlarda gögerçin, halkaly we kiçi gumrylar, oba we şäher garlawaçlary, öý we hindi serçeleri höwürtegeýärler.

Gorag astynda saklanylýan Osuşnoý adalary SBÝ-iň günbatar böleginde ýerleşip, öňüräkler Hazar goraghanasynda tomsuna düşýan guşlarynyň esasy köpleýän merkezi hökmünde bellidi. Ösümlik dünýäsi garyplygyna we oňurgasyz hem-de oňurgaly haýwanlaryň düýpden ýokdugyna (suw ýylanlary we düwlenleri hasap edilmedik halatynda) garamazdan, adalaryň üstünde birnäçe müňe ýetýän çarlaklaryň we çerikleriň höwürtege koloniýalary bardy. Göçýän (migrasiýa) we gyslaýan döwürlerinde adalaryň kiçiräk aýlaglarynda (buhtalarynda) we ýalpak suwly ýerlerinde guşlaryň 200-den-de gowrak görnüşleri hasaba alnyp, olaryň käbirleriniň umumy sany onlarça müňe ýetýär. Deňziň derejesiniň ýokary galmagy netijesinde adalar suwuň aşagynda galdy, dogrusy häzirki wagtda deňziň nobatdaky regressiýasynyň dowam etmegi bilen baglylykda adalaryň üsti açylyp başlady, emma entek olarda ösümlikler we köpçülikleýin höwürtegeýän guşlar ýok. Osuşnoý adalarynyň wezipelerini belli bir derejede SBÝ-iň demirgazyk-gündogar böleginde, Balkan aýlagynda täze emele gelen adalar ýerine ýetirýär, emma olaryň gorag derejesi, aýratyn-da guşlaryň höwürtegeýän döwründe, pes ýagdaýda galýar.

Kanunçylyk goldawy

SBÝ-i goramak bilen bagly meseleler köp sanly milli kanunlar we halkara kadalaşdyryjy namalar tarapyndan seredilýär we golladynlýar: Türkmenistanyň “Balyk tutmak we suwuň biologik serişdelerini gorap saklamak hakynda” (2011 ý.), “Aýratyn goralýan tebigy ýerler hakynda” (2012 ý.), “Ösümlik dünýäsi hakynda” (2012 ý.), “Haýwanat dünýäsi hakynda” (2013 ý.), “Tebigaty goramak hakynda” (2014 ý.) kanunlary, Türkmenistanyň Mejlisi tarapyndan tassyklan Rmasar konwensiýasy (2008 ý.), şeýle hem Hazar deňziniň deňiz gurşawyny gorap saklamak boýunça Çarçuwaly konwensiýanyň ýa-da Tähran

konwensiýasynyň teswirnamalary, ýagny Biologik dürlüligi gorap saklamak hakynda Teswirnama (3-nji madda. Ulanylýan çägi), Hazar deňzini ýerüsti çeşmelerden we gury ýerde amala aşyrylýan işiň netijesinde hapalanmalardan goramak hakynda Teswirnama (4-nji madda. Umumy borçnamalar), Serhetüsti baglylykda daşky gurşawa täsir edilmegine baha bermek baradaky Teswirnama (II goşundy).

Ekoulgam hyzmatlary

SBÝ-iň berýän hyzmatlaryň we peýdalaryň ähli görnüşleri (deňiz suwy we süýjedilen suw, balyk, guş, syýahatçylyk, aw awlamak we balyk tutmak) ýerli birleşmeler üçin ýaşaýyş ähmiýetli örän wajypdyr. Biologik serişdelerinden hatda goraghanadan daşyndaky ýerlerde hem peýdalanylmagy Türkmenistanyň Hazar deňziniň meseleleri boýunça Pudagara topary tarapyndan gözegçilikde saklanylýar.

Bu Topar Hazar deňziniň türkmen bölegindäki ähli hojalyk we tebigaty goraýyş işlerini, şol sanda Hazar hereketleriniň Milli meýilnamasyny (HHMM), deňziň daşky gurşawyny we biologik serişdelerini goramak, Hazar deňziniň türkmen bölegine we kenar ýakalaryna degişli işleriň, şol sanda Tähran konwensiýasyny ýerine ýetirmek babatda milli kanunçylygy kämilleşdirmek boýunça teklipleri taýýarlamak, Türkmenistanyň Prezidentiniň ýanyndaky Hazar deňziniň meseleleri boýunça döwlet kärhanasynyň, Türkmenistanyň Daşky gurşawy goramak we ýer serişdeleri baradaky döwlet komitetiniň (Hazar döwlet tebigy goraghanasynyň we “Hazar ekologiýa gözegçiligi” gullugynyň), Türkmenistanyň Balyk hojalygy döwlet komitetiniň (Türkmenistanyň döwlet balyk goragy gullugynyň) işlerini utgaşdyrýar.

Şäher we oba ilaty deňiz önümlerini we awlanylýan haýwanlary, ilkinji nobatda hem SBÝ-e ýanaşyk, Türkmenbaşy şäherinden demirgazykda we Hazar şäherinden günortadaky awlag meýdançalarynda awlanylýan guşlary iýmit hökmünde peýdalanýarlar. Deňizden tutulýan balyklary we olardan öndürilýän önümleri ýerli ýaşajylar özlери peýdalanýarlar we bazarlarda ýerleşýärler. Suw babatda aýdylanda, Türkmenbaşy şäheri aýlagdan alýan suwuny diňe bir durmuş maksatlary üçin däl-de, eýsem halkara deňiz porty, nebiti gaýtadan işleýän zawodlar toplumu we beýleki edara-kärhanalar üçin ulanýarlar. Deňiz suwuny süýjedijileriň hasabyna alynýan suwlardan daşgary, şägeriň suw bilen üpjünçiligi Günbatar Uzboýuň ýerasty suw ýataklaryndan turbalar arkaly gelýän süýji suwuň hasabyna amala aşyrylýar. Türkmenbaşy şäheriniň lagym suwlary şäherden 10 km demirgazyk-günbatarda ýerleşýän suw arassalaýjy desgada arassalanandan soň, deňziň kenarynda, şol sanda “Awaza” milli syýahatçylyk zolagynda ekilýän baglary suwarmak üçin ulanylýar.

SBÝ Hazar döwlet tebigy goraghanasynyň ylmy bölümi, şeýle hem Türkmenbaşy şäheriniň umumy bilim berýän orta mekdepleri tarapyndan aň-bilim – terbiýeçilik we okuw-öwreniş maksatlary üçin peýdalanylýar (34-nji surat). Mekdep okuwçylary şäheriň ýolbaşçylarynyň Hazar goraghanasy bilen her ýylda gurnaýan halkara tebigaty goramak çäresi bolan “Seýilgähleriň ýörüşine” işjeň gatnaşýarlar (35-nji surat). Okuwçylar ýowarlaryň çäklerinde esasan SBÝ-iň kenaryny zir-zibillerden arassalaýarlar.

34-nji surat. *Guşlar gününüň geçirilişi (E.A. Rustamowyň düşüren suraty)*

35-nji surat. *Türkmenbaşy şäheriniň mekdep okuwçylary SBÝ-iň kenarynda “Seýilgähleriň ýörüşi” çäresiniň geçirilýän wagtynda (E.A. Rustamowyň düşüren suraty)*

Ýerli birleşmeler we infrastruktura

Aýlagyň demirgazyk gündogar çetinde Türkmenbaşy port şäheri ýerleşýär, şäherde ýaşayan ilatyň sany 80 müň töweregidir. SBÝ-iň kenar ýakasynda ýerleşýän beýleki ilatly nokatlardan Kenar we Ýangaja şäherçelerini görkezmek bolar. Türkmenbaşy şäheriniň düzümine iki sany etrap (administratiw raýon) – Awaza (9,660 ga) we Kenar (7,262 ga) etraplary girýär. Birinji etraba halkara aeroport bilen “Awaza” milli syýahatçylyk zolagy we olara ýanaşyk, uly bolmadyk ýaşayyş jaýly bölekler, ikinji etraba bolsa, şäheriň esasy bölegi we çäginde nebit saklanýan uly çelekler bolan Kenar şäherçesi girýär. Şäheriň demirgazyk-gündogar böleginde şäher emele getiriji kärhanalar – nebiti gaýatadan işleýän zawodlar toplumu we ýylylyk elektrostansiýasy ýerleşýärler.

2014-nji ýylda Türkmenbaşy halkara deňiz portunyň gurluşygy başlandy we 2018-nji ýylyň 2-nji maýynda dabaraly ýagdaýda açyldy. Portuň tutýan umumy meýdany 1,5 mln inedördül metre golaý. Toplumyň düzümine ýüzk ýüklenýän terminal, ürgün ýükleriň terminaly, şeýle hem gämileri gurmak we olary bejermek boýunça zawodlar girýär. Bu halkara portunyň gurulmagy bilen baglylykda deňziň kenarynyň infrastrukturasy örän ösdi.

36-njy surat. Türkmenbaşy şäheriniň aýlag tarapdan görnüşi
(E.A. Rustamowyň düşüren suraty)

Gurluşygyň taslamasy her bir terminalda biologik arassalaýjy toplumyň gurulmagyny göz önünde tutýan “Ýaşyl port” (Green port) halkara standartlaryna laýyklykda işlenip taýýarlanylady. Deňiz gürşawyna ýat inwaziw we kesel dördiji patogen organizmleriň aralaşmagynyň önüni almak üçin agramlyk suwlar deňze taşlanylmazdan ön, göni gämileriň üstünde gaýtadan işlenilip, doly dezinfeksiýa geçiriler.

Hazar döwlet tebigy goraghanasy Hazar deňziniň Türkmenistana ýanaşýan kenarýakasynyň merkezi böleginde ýerleşýär we köpsanly gyzyklanýan taraplar bilen işleşýär (37-nji surat), bu bolsa dolandyrmak meýilnamäsiniň ähli bölümleriniň ýerine ýetirilmegini talap edýär (aşakda seret). Mysal üçin, gyzyklanýan taraplaryň birine

Türkmenbaşynyň nebiti gaýtadan işleýän zawodlar toplumy degişlidir, ol diňe bir SBÝ-i däl-de, deňziň tutuş kenar ýakasynyň merkezi bölegini hapalamagy mümkin bolan kärhanadyr.

SBÝ-iň ýerli ilat üçin gymmatlygy

Ýerli ilat SBÝ-iň töwereginde ekologik syýahatçylygyň ösdürilmeginde örän möhüm orny eýýeläp biler. Şonuň üçin hem degişli ilatly nokatlarda ýaşaýan deňziň biologik serişdelerinden peýdalanyjylar esasy gyzyklanýan taraplar bolup durýarlar. Mysal üçin, Türkmenistanyň Awçylarynyň we balykçylarynyň birleşen jemgyýeti – şahsy taraplara aw awlamaklary üçin ygtyýarnama berýän ýeke-täk jemgyýetçilik guramasy hökmünde goraghananyň deňziň biologik serişdelerini – guňlary we balyklary peýdalanyjylar bilen alyp barýan işlerinde esasy hyzmatdaş bolmalydyr.

Şäherleriň we obalaryň dolandyryş edaralary, şeýle hem Hazar goraghanasy SBÝ-iň biologik serişdeleriniň we tutuş ekoulgamynyň durnukly bolup galmagyny isleýärler. SBÝ-iň töweregindäki şäherçeleriň, aýratyn-da uly bolmadyk ilatly nokatlaryň ýaşaýjylary balygy we uçup geýýän hem-de gyslaýan guşlary hem goşmak bilen, biologik serişdelere belli bir derejede garaşly bolýarlar. Aw awlmagyň SBÝ-iň çäginde daşda, diňe awlag meýdançalarynda rugsat edilýändigine garamazdan, biodürlüligiň serişdeleriniň goraghananyň meýdanlarynda rugsat edilmedik ýagdaýda alyp ulanmak wehimi saklanyp galýar.

SBÝ-iň ýagdaýyna baha bermek

Ýokarda agzalan Türkmenbaşynyň nebiti gaýtadan işleýän zawodlar toplumynyň şäheriň gündogar çetinde – Kenar şäherçesinde Ufra ýarymadasynda nebit önümlerini saklaýan terminaly bar, ol SBÝ-iň gyrasy bilen araçäkleşýär. Sebitde bu pudagyň çalt depginler bilen ösmegi netijesinde nebiti we gazy daşamagyň kadalarynyň we dügünleriniň berjaý edilmedik halatynda Ramsar suwly-batgalyk ýeri hökmünde Hazar goraghanasynyň ekoulgamyna belli bir derejede howp salyp biler.

37-nji surat. Gyzyklanýan taraplaryň wekilleriniň Hazar goraghanasynyň ýolbaşçylary bilen duşuşygy (A.Weyisowyň düşüren suraty)

Hazar ekologiýa gözegçilik gullugy Hazar deňziniň türkmen böleginde kenar ýakasynyň ekologiýa ýagdaýyna monitoringi alyp barmakda esasy wezipäni ýerine ýetirýän edaradyr. Edaranyň deňziň suwunyň we kenar ýakasynyň, şol sanda SBÝ-iň ekologiýa ýagdaýyna gözegçiligi alyp barmak üçin degişli enjamlar bilen üpjün edilen laboratoriýalary we meýdan işlerini geçirmäge mümkinçiligi bar. Şonuň üçin hem, hapalanmak howpunyň önüni almak nukdaý nazardan ekougamyň ýagdaýyna monitoringi alyp barmakda bu edara iň esasy hyzmatdaşdyr.

Bilermeniniň pikiri

Goraghanada ylmy barlaglaryň ösdürilmegi ýurduň ylmy edaralaryny we ýokary okuw mekdeplerini çekmezden mümkin däl. Galyberse-de, ýokary okuw mekdepleri goraghanany ýaş hünärmenler bilen üpjün edip bilýärler. Bilelikde ylmy barlaglaryň geçirilmegi, degişli ylmy işleri geçirmek (guşlaryň sanawy, dürli gözegçilikler we başgalar) üçin goraghananyň we SBÝ-iň çäkleriniň berilmekligi, gürrüňsiz goraghanada alnyp barylýan ylmy işleriň derejesiniň ýokary galmagyna oňyn täsirini ýetirer. Mekdebiň Guşlary söýüjiler kluby tarapyndan AEWA maksatnamasy boýunça göçýän guşlaryň günü, Guşlara gözegçilik etmegiň halkara günü (*38-nji surat*), Ornitologyň günü ýaly çäreler yzygiderli geçirilýär, şeýle hem, bu SBÝ-de guşlary we biodürlüligiň beýleki düzüm böleklerini goragyny mahabatlandyrmak boýunça uly işler alnyp barylýdy.

Ýerli nebiti gazyň alýan kompaniýalar tebigaty goramak işlerine çekilmeçär diýen ýaly, ýogsam, goraghana bilen ol kompaniýalaryň arasynda degişli işler ýola goýlan halatynda biodürlüligiň we ekoulgamlaryň ýagdaýyna yzygiderli gözegçiligiň alnyp barylmagyny hem goşmak bilen, bilelikdäki dürli tebigaty goraýyş çärelerini geçirmeklige uly mümkinçilik bar.

Ekologik syýahatçylyk

Balkan welaýatynyň (oblast derejesindäki dolandyryş-çäk birliги) administrasiýasy Hazar döwlet tebigy goraghanasy we Ramsar suwly-batgalyk ýeri babatda, şeýle hem Hazar deňziniň kenar ýakalaryny ekologiýa taýdan arassa saklamak we sebitiň ekoulgamlarynyň durnuklylygyny goldamak boýunça bildirilýän talaplaryň ýerine ýetirilmeginde aýratyn möhüm wezipäni ýerine ýetirmelidir. Onuň “Awaza” milli syýahatçylyk zolagyny döretmekde we ösdürmekde, ol zolagyň ösdürilmegine jogapkär bolan Türkmenbaşy şäheriniň häkimliginiňki ýaly gönüden göni bähbidi bar. Bu bolsa ekologik syýahatçylygyň diňe bir goraghana bilen çäkleşýän, ýanaşyk ýerlerinde däl-de, eýsem tutuş SBÝ-de güýçlendirilmegini göz önünde tutýar. “Awaza” milli syýahatçylyk zolagy – bu häzirkizaman şypahana-şäher, ol SBÝ-iň günbatar çäginde 4 km-likde we Türkmenbaşy şäherinden hem 12 km-likde ýerleşýär (*39-njy surat*). Tomus möwsümde Awazada Türkmenistanyň ähli künjeklerinden we daşary ýurtlardan gelip dynç alýarlar. Bu ýerde bir wagtda dynç alýanlaryň sany 4 müň adam ýetýär. “Awaza” milli syýahatçylyk zolagynda gurulmagy göz önünde tutulýan 60 sany myhmanhanalardan eýýäm 20-den gowragy guruldy, 6 sany kotedjler toplumu, 7 sany dynç alyş-bejeriş merkezleri, 2 sany ýaht-klub, şeýle hem, esasan, uzynlygy 7 km bolan emeli derýanyň kenarynda ýerleşýän restoranlaryň, kafeleriň ulgamy bar. Maşgala bolup dynç aljaklar üçin lotejleriň we willalaryň, sport maksatly we beýleki tomaşa jaýlarynyň toplumlarynyň, metbugat merkeziniň we beýleki desgalaryň gurluşygy alnyp barylýar.

38-nji surat. Guşlary söýüjileriň klubynyň agzalary mekdep okuwçylary (E.A. Rustamowyň düşüren suraty)

39-njy surat. “Awaza” milli syýahatçylyk zolagy (TDH-nyň suratlaryndan)

Ýerli ilat bilen geçirilen işleriň netijeleri

Türkmenistanyň Prezidentiniň Kararyna laýyklykda 2007-nji ýyldan başlap her ýylyň 12-nji awgustynda “Awaza” milli syýahatçylyk zolagynda Hazar deňziniň günü bellenilip geçilýär. Bu çärä ähli hazarýaka döwletleriniň, halkara guramalaryň wekillerini, şeýle hem jemgyýetçilik köpçüligini goşmak bilen, ähli gyzyklanýan taraplar gatnaşýarlar. Çäräniň maksady – jemgyýetçilik köpçüliginiň, ýerli birleşmeleriň ünsüni Hazar deňziniň meselelerine çekmek, ekologik bilimliliği ýokarlandyrmakda, terbiýe bermekde we ilatyň habarlylygyny we aň-bilimini artdyrmakda, ekologik medeniýetiň döremeginde olara iş ýüzündäki kömekleri bermek. Bu çäre milli derejede köpçülikleýin habar beriş serişdeleri arkaly giňden açylyp görkezüilýär.

Ýaýradylan soragnamalara respondentleriň beren jogaplarynyň netijelerine laýyklykda SBÝ-iň gymmaty esasan biodürlülilgi gorap saklamagyň ýeri (73%), uçup geýýän we gyşlaýan guşlaryň ýaşaýan ýerleri (61%) hökmünde we diňe soňra syýahatçylyk çägi hökmünde (40%) kesgitlenilýär. Soňky birnäçe ýylyň dowamynda Hazar deňziniň derejesiniň peselendigi respondentler tarapyndan belenildi. SBÝ-e goraghana (84%) we “Awaza” milli syýahatçylyk zolagyňyň ösmegi (65%) has oňat täsir edýär, Kenar şäherçesindeki hereket edýän karýer (88%), önümçilik we durmuş galyndylary (77%) we bikanun aw awlanylmagy – brakonýerçilik (63%) zyýanly täsirini ýetirýärler.

Gynansak-da, entek “Awaza” milli syýahatçylyk zolagynda dynç alýanlar ekologik syýahatçylyga, bördwotçinge (guşlaryň tebigatdaky ýagdaýyna gözegçilik etmek) ýa-da rwbigat gözelligine surat düşürmäge örän az çekilýärler. Her halda-da, hazar goraghanasynyň ýolbaşçylary we ýerli telekeçiler SBÝ bilen serhetleşýän çäklerde ekologiýa we oba hojalyk syýahatçylygyny hem goşmak bilen, ekologik peýdalary almagyň we ekoulgam hyzmatlardan peýdalanmagyň ýollaryny ösdürmek boýunça maýa goýumlaryň çekilmeginiň we maliýe serişdeleriniň bölünip berilmeginiň bähbitlidigine göz ýetirmelidirler.

Bilermeniň pikiri

Ýerli dolandyryş edaralary Hazar döwlet tebigy goraghanasynyň işi bilen gönüden göni baglybolup durýarlar. Türkmenistanyň “Aýratyn goralýan tebigy ýerler hakynda” kanunyna laýyklykda degişli çägiň goraghana diýlip ygylan edilmegi ol ýa-da beýleki ýer bölekleriniň (suw giňişlikleriniň) olardan peýdalanyjylardan ýa-da olaryň eýelerinden Türkmenistanyň kanunyna laýyklykda alynýar we goraghanalara möhletsiz (ýa-da kesgitli möhlete) berilýär. Şeýlelikde, Hazar döwlet tebigy goraghanasy, şonuň bilen birlikde Ramsar suwlybatgalyk ýeri, aýratyn goralýan tebigy ýeriň bir görnüşi bolmak bilen, şeýle hem, Türkmenbaşy aýlagy peýdalanmaklygyň görnüşleri çäklendirilen ýerdir, onuň köp böleginde bolsa goraghana düzgüni hereket edýär.

Ýene-de bir wajyp bellemeli zat, Hazar deňziniň türkmen kenarynda serhet gullugynyň goşunlary deňziň suw giňişliklerindäki ähli hereketleri gözegçilikde saklamak boýunça ýokary derejeli tehniki üpjünçiligi bar. Serhetçiler bilen Hazar döwlet tebigy goraghanasynyň arasynda bilelikde iş geçirmek boýunça ylalaşyk bar, ol ylalaşygyň çäklerinde bilelikdäki barlaglar (reýdler), bikanun aw awlamaklygyň önüni almak boýunça degişli çäreler geçirilýär.

Şeýle hyzmatdaşlyk SBÝ-de gorag düzgüniniň berjaý edilmegine ýardam edýär. Ondan başga hem, Türkmenbaşy şäherinde Türkmenistanyň Döwlet balyk goragy gullugynyň merkezi edarasy ýerleşýär, bu gullugyň üstüne Hazar deňziniň biologik serişdelerini durnukly ulanmak boýunça döwlet gözegçiligini alyp barmak, balyk tutmaga rugsatnamalary bermek wezipeleri ýüklenendir. Şeýlelikde, Döwlet balyk goragy gullugy Türkmenbaşy aýlagyndaky SBÝ-iň gorag düzgüniniň ýerine ýetirilişini gözegçilikde saklamakda ýene-de bir möhüm hyzmatdaş bolup çykyş edýär.

DM Türkmenbaşy aýlagyny Ramsar sanawyna girizmek boýunça 2009-njy ýylda işlenip düzülen hödürnama taýýarlananda ulanyldy.

Meýilnama BMG-niň Ösüş maksatnamasynyň/BEG-ň we Türkmenistanyň Tebigaty goramak ministirliginiň bilelikdäki “Hazar deňziniň kenarýakasynyňdaky Hazar döwlet goraghanasynyň dünýä ähmiýetli biologiki dürlüligini gorap saklamak we durnukly peýdalanmak” atly taslamasyny (2006-2010 ýý.) ýerine ýetirmekligiň çäklerinde işlebip düzüldi we şol döwürde Türkmenbaşy aýlagyny halkara ähmiýetli suwly-batgalyk ýer hökmünde Ramsar sanawyna girizilmedik hem bolsa, SBÝ-i hem goşmak bilen, Hazar döwlet tebigy goraghanasynyň tutuş biodürlüligini gorap saklamak boýunça aýratyn goralýan tebigy ýeri dolandyrmagyň netijeleiligini açyp görkezmeklige gönükdirlendir.

Bu Ramsar çäginin DM-ny döretmekde we alyp barmakdaky esasy üstünlik onuň umumy meýdanynyň 70%-ini Hazar goraghanasynyň tutmagyna esaslanandyr, meýilnamada onuň maksady, wezipeleri we olara ýetmekligiň ýollary giňden açylyp görkezilýär, bu bolsa häzirki wagtda hem DM-ny üstünlikli durmuşa geçirilmegini dowam etdirmeklige mümkinçilik berýär.

DM-ny durmuşa geçirilmegine aşakdaky ýagdaýlar ýardam edýärler:

- *Oňat kanunçylyk binýady bolup, oňa laýyklykda SBÝ-iň çäginin goragy we hereket edýän gorag düzgüniniň bozulmagy üçin jogapkärçilik çärelerini ulanmagyň ulgamy amala aşyrylýar.*
- *Hazar goraghanasynyň merkezi dolandyryş edarasy we onuň zolologiýa muzeýi Türkmenbaşy şäherinde ýerleşip, olar şäheriň ýaşaýjylarynyň baryp görmekleri üçin örän amatlydyr. Goraghananyň düzüminde ýörite iş birligi göz önünde tutulyp, ol barlag, ylmy we aň-bilim beriş wezipelerini ýerine ýetirýär.*
- *Hazar goraghanasynyň ylmy barlag işlerini dowam etdirmeklige ýeterlik binýady bar. Tebigat ýyl ýazgysyny alyp barmagyň çäklerinde fenologik hadysalar, ösümlük we haýwanat dünýäsiniň has möhüm ýa-da ýitmek howpy abanýan görnüşleriniň tebigatdaky sany boýunça maglumatlar toplanýýar. Goraghananyň öz kitaphanasy bar.*
- *Goraghananyň çäklerini zolaglara bölmek işleri geçirilen, onuň gorag zolagynda okuw we syýahatçylyk maksatlary bilen bagly çäreleri geçirmeklige mümkinçilikler bar.*
- *Adam tarapyndan görnüşi az özgerdilen tebigy toplumlaryň saklanyp galmaklygy ösdürilmegine döwlet tarapyndan aýratyn üns berilýän “Awaza” milli syýahatçylyk zolagy üçin goşmaça özüne çekiji sebäp bolup hyzmat edýär.*

Ýene-de bir bellemeli zat, ýagny Bütindünýä ekologik gaznasynyň (BEG) baha bermegine görä, Hazar döwlet tebigy goraghanasy örän möhüm gorag derejesine eýe bolan aýratyn goralýan tebigy ýerdir, şeýle hem ol BirdLife International halkara guramasynyň guşlar

üçin aýratyn möhüm ýerleriniň ulgamyna we halkara ähmiýetli suwly-batgalyk ýer hökmünde Ramsar sanawyna (2009) girizilendir.

DM-da bellenilen esasy wezipeler we maksatlar, 2010-njy ýyldan başlap dürli derejedäki netijelilik bilen amala aşyrylýar, şol sanda:

- Tebigat ýyl ýazgysyny alyp barmagyň çäklerinde suwly-batgalyk guşlarynyň monitoring barlaglary dowam etdirildi. Bu ýagdaý aýratyn bellenilmäge mynasyp, çünki bu Ramsar çäginde soňky 50 ýylyň dowamynda uçup geçýän, gyslaýan we höwürtegeleýän suwly-batgalyk guşlarynyň monitoringi yzygiderli alnyp barylýar – bu bolsa örän möhüm ylmy üstünlikdir. Köp ýyllaryň dowamynda toplanýlan şeýle maglumatlar klimatyň ählumumy üýtgemegi bilen bagly meseleleri hem-de haýwanlaryň şeýle üýtgemelere uýgunlaşýşyny öwrenmeklige uly ýardam ederler.

- Tebigat ýyl ýazgysynyň çäklerinde şeýle hem, balyklaryň görnüş düzümini we Hazar deňziniň ekoulgamyna aralaşýan ýat görnüşleri, şeýel hem hazar düwleni bilen bagly ýüze çykýan meseleleri öwrenmek boýunça degişli işler alnyp barylýar.

- Çägi goramak boýunça degişli işler, şol sanda polosiýa edaralary, serhet gullugy, Haarekologiýagözegçilik gullugy we Türkmenistanyň awçylarynyň we balykçylarynyň birleşen jemgyýeti bilen bilelikdäki çäreler dowam etdirildi.

- Goraghananyň muzeýinde mekdep okuwçylary, talyplar we syýahatçylar üçin ekologik okuwlar yzygiderli geçirildi.

- Mekdep okuwçylary bilen bilelikde SBÝ-iň kenar ýakalaryny arassalamak boýunça çäreler amala aşyryldy.

- Ýerli balykçylary we awçylary hem goşmak bilen, beýleki gyzyklanýan taraplar we tebigatyň baýlyklaryndan peýdalanyjylar bilen okuw maslahatlary – seminarlar geçirildi.

- Goraghananyň ylmy bölüminiň işgärleri üçin olaryň bilimlerini we başarnyklaryny, şol sanda suwly-batgalyk guşlarynyň sanawyny geçirmek boýunça endiklerini ýokarlandyrmak bilen bagly okuw maslahatlary geçirildi.

Şol bir wagtda, DM-da diňe bir anyk hereketler däl-de, eýsem çägi goramak we durnukly peýdalanmak babatda işleri gowulandyrmak hem-de ilerletmek boýunça meýilnamalaşdyrmagyň nobatdaky tapgyrlaryny işläp düzmegiň umumy çemeleşmeleri hem göz önünde tutulandyr. Hususan-da, Hazar deňziniň türkmen böleginiň kenarýakasynda alnyp barylýan düýpli işler, şol sanda Gyýanly şäherçesinde täze terminalyň gurluşygynyň alnyp barylmagy, Türkmenbaşy şäherinde halkara deňiz portunyň hem-de bekre balyklaryny ösdürüp ýetdirmek boýunça zawodyň gurulmagy, “Awaza” milli syýahatçylyk zolagynyň ösüşiň täze tapgyryna geçmegi, serhet gullugynyň we şäheriň infrastrukturasynyň ösmegi we ilatyň sanynyň artmagy – bularyň hemmesi seredilýän suwly-batgalyk ýeri dolandyrmagyň ulgamynda täze wezipelerini, toplumlaýyn çemeleşmeleri öňde goýýar.

Teklipler

DM-sy işlenip düzülende Hazar döwlet tebigy goraghanasynyň mysalynda tebigy serişdeleri gorap saklamaga we dolandyrmaga täze çemeleşmeleri tapmak we ony Türkmenistanyň AGTÝ-iň ulgamyna ornaşdyrmak esasy wezipe hökmünde kesgitlendi. DM-na laýyklykda geçen ýyllarda Hazar goraghanasyny dolandyrmagyň mümkinçilikleri ösdürildi we onuň tebigaty goramak işiniň netijeliligi ýokarlandyryldy. Goraghananyň tehniki binýady güýçlendirildi. Kenar ýakasyny biodürlüligi gorap saklamak boýunça wezipeler bilen utgaşykly we ol wezipeleri goraghananyň töweregindäki önümçilik pudaklaryna ornaşdyryp, utgaşykly dolandyrmaga ugur alyndy. Goraghananyň ýolbaşçylary bilen ýerli ilatyň arasynda habarlylygy saklamak boýunça şertler döredildi. SBY-e ýanaşyk ýerleşýän birnäçe ilatly ýerlerde biologik serişdeleri durnukly peýdalanmagyň käbir nusgalary görkezildi.

Hazar goraghanasynyň ýolbaşçylary bilen geçirilen maslahatlaryň netijesinde Türkmenistanda Ramsar konwensiýasyny ýerine ýetirmek boýunça Işçi toparynyň agzalary tarapyndan ýakyn geljek üçin aşakdaky wezipeler we çäreler işlenip düzüldi.

1. Täze halkara deňiz portunyň gurulmagy, kenar zolagynyň az-kem üýtgemegi, gyrasyna gaçy galdyrylan adalaryň emele gelmegi, serher gullugynyň we syýahatçylygyň infrastrukturasynyň ösmegi we beýlekiler bilen baglylykda goraghananyň dolandyrylyşyny talabalaýyk alyp barmak üçin, onuň çäklerini we zolaklara bölünişini gaýtadan seredip anyklamak.
2. Polisiýanyň, serhet goşunlary gullugynyň, “Hazarekologiýagözegçilik” gullugynyň işgärleri we Türkmenistanyň Awçylarynyň we balykçylarynyň birleşen jemgyýetiniň wekilleri bilen bilelikde çäkleriň, ekoulgamlaryň we faunanyň görnüşleriniň, aýratyn-da telekeçilik bukdaý nazardan gyzyklanma döredýän görnüşleriň ulgamlaryny we toplumlaryny goragyny ösdürmek. Häzirki wagtda çäklere gözegçilik etmegiň iň döwrebap usullaryny, şol sanda uçujy aparatlaryň kömegi bilen surata we wideoşekillere düşürmek, gözegçiligiň häzirkizaman ulgamlaryny çekmeklik arkaly bu babatdaky işleri has kämilleşdirmek mümkin. Şunuň ýaly bilelikdäki işleri hemişelik esassa, yzygiderli geçirip durmaly. Bu işleriň amala aşyrylmagynda ähli gyzyklanýan pudaklaryň we edara-kärhanalaryň tagallaryny utgaşdyrmagyň aýratyn ähmiýeti bardyr we ol geçirilýän işleriň netijeliligini has ýokarlandyrar.
3. Tebigat ýyl ýazgysyny ýöretmegiň, Ramsar konwensiýasynyň, Biodürlülük hakynda konwensiýanyň we Hazar deňzi boýunça beýleki degişli ylalaşyklaryň çäklerinde göçýän, gyşlaýan we höwürtegeleýän suwly-btgalyk guşlarynyň monitoringini dowam etdirmek. Gyşlaýan suwly-batgalyk guşlarynyň yzygiderli sanawy olaryň tebigy gorlaryny hem-de tutmagyň ýolbererlikli mukdaryny kesgitlemäge esas bolup hyzmat edýärler. Şeýlelikde, bu guşlaryň monitoringi dünýä möçberindäki usulyýetlere we maglumatlar gaznasyna halkara derejesidäki mynasyp goşant bolmak bilen, dünýä derejesinde faunanyň düzüminde bolup geçýän üýtgeşmelere, aýratyn-da howanyň ählumumy üýtgemegi bilen baglylykda we oňa uýgunlaşmagyň meselelerine baha bermäge mümkinçilik berýär. Bu işler BirdLife International, AEWA, şeýle hem Ramsar konwensiýasynyň çäklerinde alnyp barylýan işleri ylmy-usulyýet babatda üpjün edýän Wetlands International halkara guramalary bilen ýakyn hyzmatdaşlykda alnyp barylmalýdyr.

4. Bu çägiň balyklaryň has ähmiýetli görnüşleriniň ýymitlenmegi we köpelmegi üçin wajyp ýer hökmündäki ähmiýetini öwrenmek işlerini dowam etdirmek. Şol sanda şeýle işleri geçirmek üçin lokasiýanyň häzirkizaman tehnologiýalaryny we suwasty suratlary hem-de wideoşekilleri surata düşürmekligi ulanmaly. Bu işleri has-da ösdürmek üçin Biodürlülük hakyndaky konwensiýanyň we Hazar deňziniň deňiz gurşawyny goramak boýunça çärçuwaly konwensiýanyň çäklerinde halkara bilermenlerini çekmeklik arkaly bilelikdäki barlaglary geçirmeli.
5. Ylmy barlaglaryň dowam etdirilmegi we soňky 50 ýylyň dowamynda toplanan gymmatly maglumatlaryň ýitirilmän saklanmagy aýratyn möhüm ähmiýete eýedir. Arhiw materiallaryny gaýtadan işlemek we olary ekoulgamlaryň Hazar deňziniň diňe bir türkmen böleginiň däl-de, eýsem ähli kenarýaka zolaklarynyň üýtgemek meýline uýgunlaşmak ukybyna baha bermek boýunça ýörite işleriň geçirilmegi möhüm wezipedir.
6. SBÝ-e ýanaşyk ýerleriň biologik serişdelerini peýdalanýan taraplar, şol sanda awçylar bilen hyzmatdaşlygy ösdürmek. Şeýle işler üçin esas bar, oňa Germaniýanyň halkara gatnaşyklar boýunça jemgyýeti – GIZ bilen edilen ilkinji ädimler mysal bolup biler. Ýakyn wagtda GIZ we Wetlands International halkara guramalary bilen bilelikdäki işleriň dowam etdirilmegini meýilleşdirmeli. Türkmenistanyň Awçylarynyň we balykçylarynyň birleşen jemgyýeti bilen bilelikdäki işleriň ýygjamlaşdyrylmagy aw obýektleriniň tutulýşyny kadalaşdyrmaga (olary tutmagyň göwnejaý mukdaryny kesgitlemäge) we awçylaryň goraghananyň çäklerini, şol sanda suwda ýüzýän aw guşlarynyň tebigy goralaryny gorap saklamagyň wajypdygyna göz ýetirmekleri üçin möhüm wezipedir.
7. Syýahatçylaryň dynç almaklaryny üpjün etmek ulgamynda mümkinçilikleri, şol sanda tebigata ekskursiýalary, gezelençleri gurnamak, bördwotçing, surata düşürmek ýaly görnüşleri ösdürmek. “Awaza” milli syýahatçylyk zolagynyň mundan beýläk has-da ösdürilmegi ilaty iş bilen üpjün etmäge we netijede adam tarapyndan tebigata edilýän basyşyň peselmegine örän oňat mümkinçilikleri döreder. İşleriň täze görnüşlerini özleşdirmek boýunça ýörite okuwlaryň gurnalmagy wajypdyr. Syýahatçylygyň täze görnüşleriniň ösdürilmegi Awazanyň işjeňlik möwsüminiň has uzaldylmagyna ýardam eder.
8. Türkmenbaşy aýlagynda we Hazar deňziniň türkmen bölegindäki oňa ýanaşyk suw giňişliklerinde balyklaryň populýasiýalarynyň oňat ýymitlenmekleri we köpelmekleri üçin zerur şertleriň saklanyp galmagy üçin deňiz ekoulgamlarynyň ýagdaýyna gözegçiligi güýçlendirmeli we yzgiderli alyp barmaly.
9. SBÝ-iň wajyplygy barada deňziň we onuň kenar ýakalarynyň biologik serişdelerini ähli peýdalanyjylaryň arasynda mahabatlandyrmak işlerini alyp barmagyň mümkinçiliklerini giňden ulanmaly. Şeýle maglumatlary özünde jemleýän ýörite kagyzlary (broşýuralary) çap etmegiň we ýaýratmagyň mümkinçiliklerini tapyp ulanmaly, köpçülikleýin habar beriş serişdelerinde çykyşlary ýygjamlatmaly, daşarky reklamalardan peýdalanmaly.
10. Mekdep okuwçylary, talyplar bilen ekologik taslamalar boýunça işleri ösdürmekligi dowam etdirmeli. Muzeýiň bilim berijilik mümkinçiliklerini, aýratyn-da interaktiw görnüşdäkileri ösdürmeli.

3.3.2. Garaşsyzlygyň 15 ýyllygy (öňki Zeýid) suw howdany we Kelif kölleri

Ady	<i>Garaşsyzlygyň 15 ýyllygy suw howdany we Kelif kölleri</i>
AGTÝ-e degişiligi	<i>Amyderýa döwlet tebigy goraghanasynyň Kelif döwlet çäkli goraghanasy</i>
IBA	<i>TM 048</i>
Meýdany	<i>85,488 ga</i>
Koordinatlary	<i>37°31'00" & 65°06'00"</i>
Dolandyryş çäGINE degişiligi	<i>Lebap welaýatynyň Kerki we Halaç etraplary</i>

Gysgaça beýany

Geçen asyryň ortalaryna Amyderýanyň suwy bilen doldurylmagy netijesinde Kelif Uzboýundaky şor çöketliklerde emele gelen, Merkezi Aziýanyň çöl şertleri üçin häsiýetli bolan adaty suwly-batgalyk ýer (40-njy surat). Gyrmança basmagy we ýalpaklaşmagy netijesinde ol köller Amyderýanyň suwuny durlaýjy howdanlaryň wezipesini ýerine ýetirmekdäki ähmiýetini ýitirdiler we netijede 1980-nji ýyllarda meýdany 70 müň gektara ýetýän, Türkmenistandaky iň uly emeli suw ýatagy – Garaşsyzlygyň 15 ýyllygy suw howdany (2006-njy ýyla çenli Zeýid suw howdany diýlip atlandyryldy) guruldy. Oňa suw Amyderýadan gelýär. Giň meýdany tutýan, ululy-kiçili köllerden, daşgyn netijesinde emele gelen ýalpak suwly ýerlerden, adalardan we suw basan köne hanalardan durýan bu suwly-batgalyk ýeri suwly-batgalyk guşlarynyň höwürtegelemekleri, uçup geçýän (migrasiýa) döwründe dynç almaklary we gyşlamaklary üçin amatly şertler döredý. SBÝ iki bölekden, ýagny günorta-gündogar böleginde ýerleşýän has uly (Garaşsyzlygyň 15 ýyllygy suw howdany) we demirgazyk-günbatarsynda ýerleşýän – göwrümi kiçi, ýalpak suwly we köp derejede cyglygy söýýän ösümlikler basan (Kelif kölleri) hem-de doly gyrmança basmagy netijesinde suwdan boşan we eýýäm ekerançylyk meýdanlary hökmünde ulanylýan ýerlerden durýar. SBÝ-iň dörtdeň bir bölegi Amyderýa döwlet tebigy goraghanasynyň Kelif döwlet çäkli goraghanasynyň çäginde ýerleşýär.

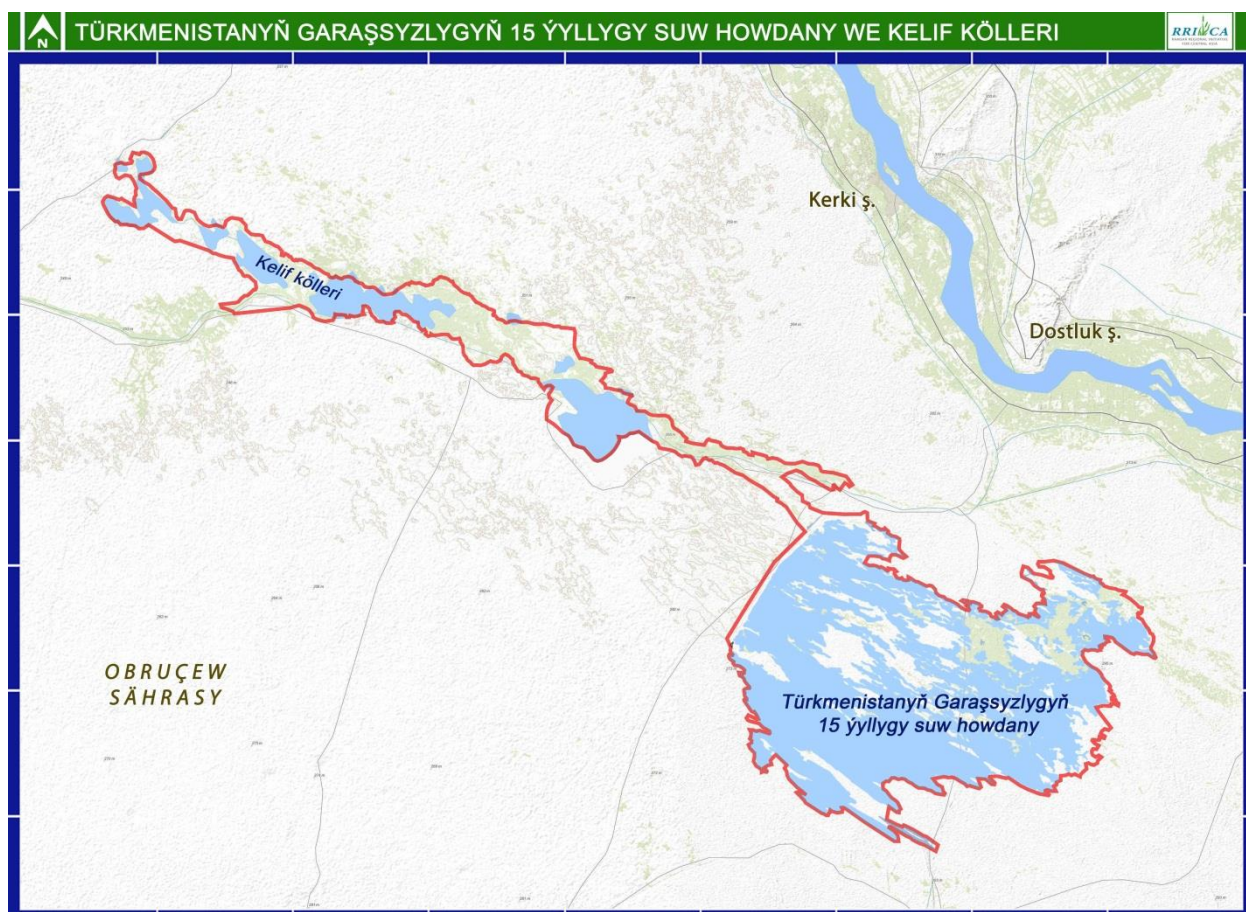
Gyşsyz sowuk aralyk derejede (ýyly gyşly zolak), ýagny temperatura ortaça -2°C-dan +4°C-a çenli aralykda saklanýar, seýrek halatda käbir ýyllarda -20°C-a çenli ýetýär. Ösümlikleriň wegetasiýa döwrü 240 güne çenli ýetýär. Kenarýaka zolakda esasan gamyş, ýylgyn, akbaş, ýandak, azrak mukdarda – çerkez we beýleki duza çydamly ösümlikler, ösýär, demirgazyk-günbatar böleginiň käbir ýerlerinde igde we toraňňy ösýär, şeýle hem bu ýerde ekin meýdanlary (iýmitlik medeni ekinler ekilen) bar. Suw ösümlikleriniň esasy ýeken, suw kerebi we suwotular (naýada) tutýarlar. Çägeli ýerlerde ýylak we gyrtly, şeýle hem pes boýly gandymlar, seýregräk – çerkez we sazak ösýär.

Bu çäk Ramsar sanawyna girizilmäge mynasyp SBÝ hökmünde kesgitlenen we Türkmenistanyň Ramsar konwensiýasyny ýerine ýetirmek boýunça Işçi topary tarapyndan hödürnama taýýarlamaklyk meýilleşdirilen. Bu ýerde suwly-batgalyk guşlarynyň özboluşly toplumu emele gelip, olaryň arasynda höwürtegeleýänleri, uçup geçýänleri we gyşlaýanlary bar. Gyşlaýan guşlaryň umumy sany noýabr-ýanwar aýarynda 20 müňe çenli ýetýär (düzümi 25 görnüşe çenli). SBÝ bu guşlaryň Merkezi Aziýada gyşlaýan esasy ýerlerinden

biridir. Olaryň arasynda buýraly gotan, gara ördek, körje, gyzylbaş garamtyl ördek ýaly ýitmek howpy abanýan görnüşler bar. San taýdan (dominant) sakarbarak, ýaşylbaş, almabaş ördek agdyklyk edýärler, köpýyllyk sanawlaryň netijesi boýunça olaryň paýy deňişlilikde 30.7, 21.9 we 14.9% deň. Sany boýunça ikinji derejelilere, ýagny sodominantlara (1-10%) sakgarja ördek, sona ördek, tamdra ördek, gyzylbaş garamtyl ördek, kekilli garamtyl ördek, uly we kiçi jüptünler ýa-da garajagazlar, uly sakar we guba gazlar hem-de çal durna deňişli. Bu guşlaryň sany, umuman, ýyldanýyla uly aralyklarda üýtgeýändigini bilen häsiýetlendirilýär.

Ekoulgam hyzmatlary

Ýakynda ýerleşýän ilatly nokatlar, şeýle hem oba hojalyk ekinleri ekilýän ýerler diňe suw howdanynyň we gönüden göni Garagumderýanyň suwy bilen üpjün edilýär. Bu ýerde balyk tutmak bilen meşgullanýanlar köp, tutulýan balygyň aglaba bölegi şäherlere, şol sanda Aşgabada satmaga ugradylýar. Şol bir wagtda hem, ýerli ilatyň arasynda köpçülikleýin balyk tutmak bilen meşgullanýanlary az, balykçylyk brigadalary esasan başga ýerlerden gelip işleýärler. Ýerli ýaşaýjylar esasan çeňňekler bilen balyk tutýarlar (*41-nji surat*), andan daşgary olar mal saklamak, gök önümleri we miweli baglary ösdürip ýetirşdirmek arkaly gazanç edýärler, aw awlamaklyk ikinji derejeli ähmiýete eýedir.

40-njy surat. Garaşsyzlygynyň 15 ýyllygy suw howdany we Kelif kölleri SBÝ-iň ýerleşşi

Ýerli birleşmeler

SBÝ-iň esasy bölegi Lebap welaýatynyň Kerki etrabyňyň çäginde we azrak bölegi hem Halaç etrabyňyň çäginde ýerleşýär. Etraplaryň ikisi hem esasan oba hojalyk pudagy bilen meşgullanýarlar. Birinji etrapda 150 müňden gowrak ilat ýaşap, olaryň 25%-i dolandyryş merkezinde – SBÝ-den 50 km-likde ýerleşýän Kerki şäherinde ýaşaýar, ikinji etrabyň ilatynyň sany 100 müň töweregi bolup, etrap merkezi – Halaç şäherinde 20%-i ýaşaýar. SBÝ-iň kenarynda iki sany ilatly nokat, ýagny onuň merkezi böleginde Garagumderýanyň kenarynda – Garaşsyzlygyň 15 ýyllygy şäherçesi (2 müň adam ýaşaýar) (41-nji surat) we SBÝ-iň günbatar böleginde – Garametnyýaz obasy (500 töweregi ýaşaýjy) ýerleşýär. Bu ilatly nokatlar ilki başda suw gurluşykçylaryň şäherçeleri hökmünde emele gelen we häzirki wagtda olarda ýaşaýan ilat hususy agrar pudakda zähmet çekýär, az bölegi bolsa balyk tutumak we aw awlamak bilen meşgullanýar. SBÝ-den 15 km günorta-günbatarda tarp ýerleriň özleşdirilmegi bilen baglylykda döränine köp wagt geçmedik kiçiräk ilatly nokat – Watan obasy ýerleşýär. Bu obanyň ilaty we olaryň ekin meýdanlary şu SBÝ-iň suwy bilen üpjün edilýär, ýöne obanyň ýaşaýjylary çägiň beýleki hyzmatlaryndan peýdalanmaýarlar.

42-nji surat. Howdanyň suwunyň Garaşsyzlygyň 15 ýyllygy şäherçesiniň (öňde sag tarapda) ýanyndaky çykýan ýeri (E.A.Rustamowyň düşüren suraty).

SBÝ-iň ýerli ilat üçin gymmatlygy

Bu ýerde ýaşaýan adamlar özleriniň ýaşaýşyny şu suwly-batgalyk ýersiz göz önüne getirip bilmeýärler. Soragnamalara jogap berenler soňky ýyllarda suw howdanyna gelýän suwuň mukdarynyň azalandygyny bellediler, bu bolsa ýerli adamlaryň durmuş-ykdysady ýagdaýyna ýaramaz täsir edýär. Olaryň pikirine görä ýerli ýaşaýjylaryň balyk tutýan brigadalaryň işine çekilmegi SBÝ-iň ýagdaýyna oňyn täsir eder (51%); zyýanly täsirler hökmünde howdany gyrmança basmagy (75%), duzlulygynyň üýtgemegi we zey suwlary (79%) görkezildi.

SBÝ-iň ýagdaýyna baha bermek

SBÝ-iň biodürlüligine balygyň çäksiz, ýylyň dowamynda tutulmagy, bikanun awçylyk (43-nji surat) we gamyşyň ýakylmagy howp salyp biler.

Ekologik syýahatçylyk

Umuman ekologik syýahatçylyk bu ýerde ýok diýen ýaly, ol hem SBÝ-iň iri şäherlerden uzakda ýerleşýändigini bilen düşündirmek bolar. Şeýle hem bolsa, ýerli ýolbaşçylar syýahatçylygyň, aýratyn-da ol pişäniň ýerli adamlar üçin gazanç çeşmesi bolup hyzmat etjekdigi aýan bolsa, onda ony ösdürilmeginiň tarapdarlyny tassykladylar.

Ýerli ilat bilen geçirilen işleriň netijeleri

Respondentleriň aglabasy (93%) ýerli adamlar SBÝ-den hiç hili girdeji almaýarlar, çünki onuň serişdeleriniň özleşdirilmegi başga ýerde ýaşaýanlar we edaralar tarapyndan, ýerli ýolbaşçylar bilen ylalaşmazdan alnyp barylýar diýip hasap edýärler. Ýerli ýaşaýjylar ekologik syýahatçylygyň gurnalmagynda we degişli hyzmatlary ýerine ýetirmekde özüleriniň nähili wezipeleri ýerine ýetirip biljekdiklerini aýdyň göz önüne getirmeýärler.

42-nji surat. Howdanyň suwunyň Garaşsyzlygyň 15 ýyllygy şäherçesiniň (öňde sag tarapda) ýanyndaky çykýan ýeri (E.A.Rustamowyň düşüren suraty).

SBÝ-iň tutuş ekoulgamynyň düzüm bölegi bolan biodürlüliginiň aýratynlyklaryny göz önünde tutýan, toplumlaýyn dolandyryş meýilnamasy entek işlenip düzülmedik. Ýöne, bu suw ýatagyny ösdürmek we dolandyrmak işleri, baş sakany we onuň bentlerini, howdanyň gaçylaryny we düşegini, Garagumderýanyň degişli hanasyny, şeýle hem kenar ýakasyna ýanaşyk ýerleri goşmak bilen, möhüm hojalyk desgasy hökmünde tutuş Garagumderýanyň 1-nji tapgyry bölegini ýöretmegiň meýilnamasy boýunça amala aşyrylýar. Bu meýilnama suwy goýbermek düzgünini, onuň möwsümleýin üýtgeýşini, gorag çärelerini, ýergurluşyk işlerini göz önünde tutýar.

43-nji surat. *Bikanun balyk tutýanlaryň torlarynyň barlagy (E.A.Rustamowyň düşüren suraty)*

Teklipler

Bu SBÝ-i Ramsar sanawyna teklip edilenden soň onuň biologik serişdelerini, aýratyn-da balyk gurlaryny we guşlary dolandyrmak hem-de durnukly peýdalanmak boýunça meýilnama işlenip düzülmelidir. Kelif döwlet çäkli goraghanasynyň çäklerine gaýtadan seretmeli: onuň düzümine suw howdanynyň we oňa ýanaşyk kenarýaka zolaklarynyň girizilmegi örän möhümdir, çünki bu SBÝ Merkezi Aziýada guşlaryň köpçülikleýin uçup geýýän we gyslaýan ýerleriniň biridir, bu ýerde eýýäm ýarym asyrdan-da gowrak wagt bäri guşlaryň monitoringi geçirilýär (44-nji surat).

44-nji surat. *Garaşsyzlygyň 15 ýyllygy suw howdanynyň kenarynda guşlaryň gysky sanawy (E.A.Rustamowyň düşüren suraty)*

3.3.3. Gurtly köli

Ady	<i>Gurtly köli</i>
AGTY-e degişiligi	-
IBA	<i>TM 028</i>
Meýdany	<i>1,421 ga</i>
Koordinatlary	<i>38°01'00" & 58°22'00"</i>
Dolandyryş çäGINE degişiligi	<i>Aşgabat şäheri</i>

Gysgaça beýany

Gurtly köli düýlip atlandyrylýan bu suw ýatagy adam eli bilen döredilen suw howdanydyr we ol Aşgabat şäheriniň demirgazyk-günbatar çetinde ýerleşýär. Şäheriň özi we onuň düzüm bölekleri Köpetda bilen Günorta Garagumyň arasynda, deňiz derejesinden 210-240 m beýiklikde ýerleşýär. Klimaty gurak, yssy tomsy we maýyl gysy bilen häsiýetlendirilýär. Ygalyň iň az mukdary iýul-awgust aýlarynda, iň köp mukdary bolsa mart-aprel aýlarynda düşýär. Diňe gazaply gyslarda bolaýmasy gar örtügi bolmaýar diýen ýaly. Howanyň temperaturasy ortaça ýanwar aýynda 0.8°C, iýul aýynda bolsa +30°C-a deň. Ýylyň dowamynda doňaksyz döwri 232; açyk, bulutsyz döwri bolsa 231 güne deň.

Gurtly köli – bu Ramsar sanawyna girizmäge mynasyp ýer bolup, ony ol sanawa girizmeklik üçin hödürnamany taýýarlamaklyk we Merkezi Aziýada şäheriň çägindeki ilkinji suwly-batgalyk ýer (Wetland park) hökmünde hödürlemeklik Türkmenistanyň Ramsar konwensiýasy boýunça Işçi toparynyň iş meýilnamasynda bellenen. Köl 1963-nji ýylda Gurtly obasynyň golaýyndaky adybir çöketligiň Garagum kanalynyň (häzirki Garagumderýanyň) suwunyň goýberilmegi netijesinde emele geldi. Häzirki wagtda kölüň ölçegleri 5 x 3.7 km, iň çuň ýeri – 7 m, ortaça çuňlugy – 4.4 m, kenarýaka zolagynyň uzynlygy 25 km barabar (45-nji we 46-njy suratlar). Kenary ýapgyt, beýik kert ýerleri ýok, çägesow, käbir batgalaşan ýerlerinde, esasan hem kölüň günorta tarapynda gamyş, ýylgyn, çerkez ýaly ösümlikler ösýär, arasynda elde ekilen agaçlar – igde, eldar sosnasy duş gelyär. Ýalpak suwly ýerlerde suw kerebi we agdyklyk edýär. Kenar ýakasyndaky berkleşen çägelik ýerlerde gandymyň, çerkeziň, astragalyň we seliniň seýrek düýpleri bilen birlikde efemerler – birýyllyk otlar ösýärler.

SBÝ guşlaryň Köpetdagiň demirgazyk etegi boýunça uçup geçýän ýolunyň ugrunda ýerleşýär. Gysyna bu ýerde suwda ýüzýän we suw ýakasynda ýaşaýan guşlaryň 20 müňe çenlisi toplanýarlar. Olardan has möhümlerine kiçi garajagaz, almabaş hem-de gyzylbaş garamtyl ördekler, kekilli garatyl ördek, ýaşylbaş we sakarbarak degişlidir. Umuman, awifaunasy 17 sany oturymly, 35 sany uçup gelyän-höwürtegeleýän, 42 sany gyslaýan we 118 sany uçup geçýän görnüşlerden durýar.

Ekoulgam hyzmatlary

Köl önler diňe bir kanal boýunça suwuň goýberilişini düzgünleşdirýän suw howdany hökmünde däl-de, eýsem şäherlileriň dynç alýan ýeri hökmünde hem peýlanylýardy, kölüň kenarynda kiçiräk plýažlar, gaýyklaryň saklanýan duralgasy, syýahatçylaryň bazasy we edaralara degişli dynç alyş öýleri bardy, dogrusy, häzirki wagtda olaryň hemmesiniň ýagdaýy pese gaçdy. Bu suw ýatagy Aşgabat şäherini we ýakynnda ýerleşen beýleki ilatly

nokatlary suw bilen üpjün etmek ulgamynda durlaýjynyň wezipesini ýerine ýetirýär, onda süzüji (filtrleýji) enjam hereket edýär. SBÝ suwuň Garagumderýadan zerur bolan mukdaryny goýbermeklik arkaly düzgünleşdirilýär. Bu ýerde aw awlamaklyk gadagan, diňe höwesjeňler tarapyndan balyk tutmaklyga rugsat edilýär. Kölüň balyk gorlaryny baýlaşdyrmak üçin oňa kepir, gara balyk, ak amur, tüňňimaňlaý ýaly görnüşleriň ýaşlary goýberilýär.

Ýerli birleşmeler

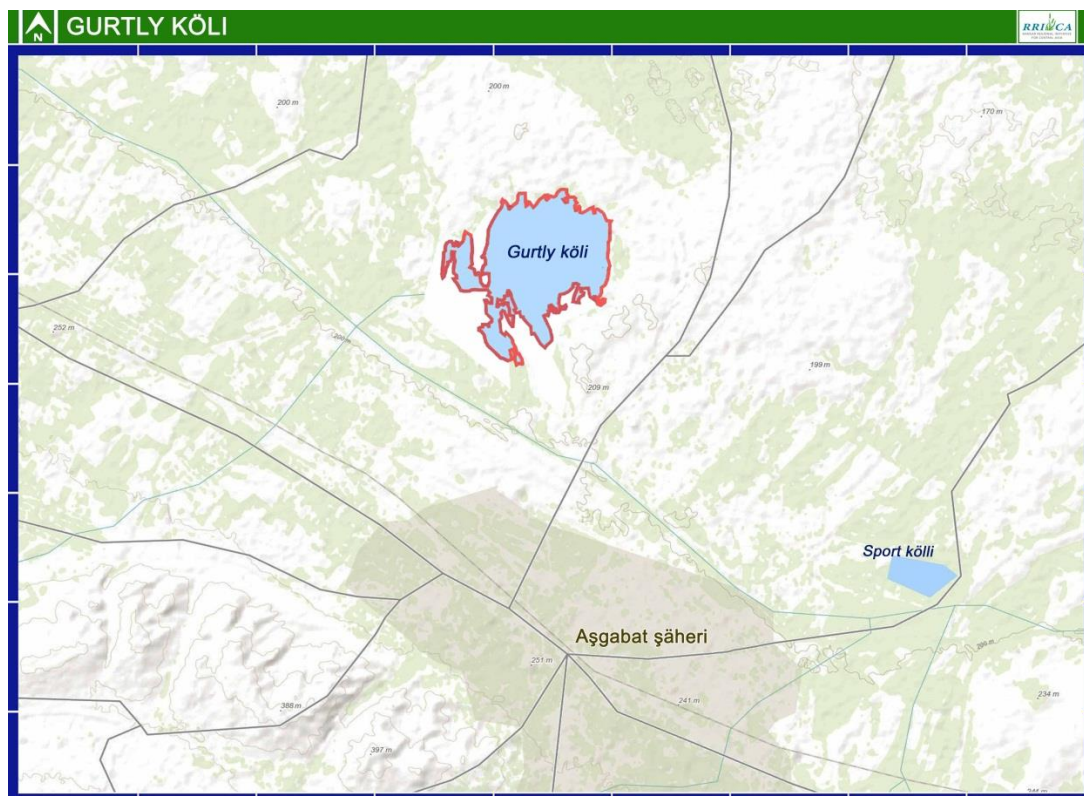
SBÝ Türkmenistanyň paýtagty Aşgabat şäheriniň – aýratyn dolandyrys-çäk birliginiň çäginde ýerleşýär. Şäheriň ilatynyň sany – 900 müň adam. SBÝ 2013-nji ýylda Aşgabadyň administratiw bölünüşigine gaýtadan seredilmegi we onuň çäginde giňeldilmegi netijesinde tutuşlygyna şäheriň çäginde girdi. Häzirki wagtda şäheriň bu bölegini abadanlaşdyrmak boýunça taslama işlenip düzüldi, ol kölüň kenar ýakalaryny arassalamaklygy, degişli infrastrukturasy bilen bilelikde sagaldyş - dynç alyş - sport toplumyny – pansionatlary, kotejleri, kempingleri, willalary, sport meýdançalaryny, seýilgähleri, restoranlary, kafeleri we beýlekileri gurmaklygy göz önünde tutýar. Tebigy-ekologik şertleri we hyzmat ediş derejesi boýunça bu çäk geljekde aşgabatlylaryň we gelýän syýahatçylaryň söýgüli ýerine öwürler. Ýylyň dowamynda bu ýere gelip dynç aljaklaryň sany deslapky hasaplamalara görä 200 müň adama çenli ýeter diýlip çaklanylýar.

SBÝ-iň ýerli ilat üçin gymmatlygy

SBÝ-iň göni özünde hemişe ýaşayan adamlar ýok, şäheriň oňa iň ýakyn ýaşaýyş jaý toplumy – Çoganly 2 km günorta-gündogarynda ýerleşýär. Bu suw ýatagynyň häzirki wagtda esasy gymmaty – onuň Aşgabadyň umumy suw üpjünçilik ulgamyna gatnaşýanlygyndadyr, şeýle hem, guşlar üçin aýratyn möhüm ýer hökmünde suw-batgalyk guşlarynyň göçýän we gyslaýan wagtynda esasy toplanýan ýerleriniň biri bolup hyzmat edýär.

Soragnamalar arkaly toplanan maglumatlardan görnüşi ýaly, jogap berenleriň bir bölegi, aýratyn-da uly ýaşdaky adamlar (38%) bu ýerdäki 1980-nji ýyllardan galan infrastrukturanyň ýaramazlaşandygyna gynanýarlar. Şol bir wagtda hem, ýaş respondentleriň köpüsi (55%) Gurtly kölüniň kenaryndaky dynç alyş zolagynyň geljeginde ynam bilen garaýarlar we olaryň pikirine görä şeýle işler bu SBÝ-iň biodürlüligine zyýan ýetirmez we kölüň tebigaty gorayyş we estetiki ähmiýetini has ýokarlandyrar.

2018-nji ýylda Suwly-batgalyk ýerleriň bütindünýä günü “Şäherleriň çäklerindäki suwly-batgalyk ýerler: peýdasyz ýerler däl, gymmatly ýerler” atly şygar astynda geçdi. Hakykatdan-da, her bir SBÝ, bu ýagdaýda Gurtly köli – hapalanan suwy agyz suwy hökmünde ulanmak üçin durlaýar we süzýär, howanyň hilini gowulandyrýar. Gurtly köli şäheri ösdürmegiň umumy meýilnamasyna girizilen we ýakyn geljekde ýanaşyk ýerler bilen birlikde şäheriň iň oňat ekologik gurşawly etraplarynyň birine we girdeji almagyň çeşmesine öwürler.

45-nji surat. *Gurtly köli SBÝ-iň ýerleşşi*

46-njy surat. *Gurtly kölüniň günorta-gündogar kenary (E.A.Rustamowyň düşüren suraty)*

SBÝ-iň ýagdaýyna baha berlende

Ony kanagatlanarly diýip aýtsa bolar, bu ýerde guşlar üçin amatly şertler bar, kenarynyň durmuş gälyndylary, käbir ýerlerinde bolsa gurluşyk zibilleri bilen hapalanan hem bolsa, seýrek halatlarda bolaýmasa, antropogen, şol sanda balyk tutmak, aw awlamak ýaly täsirler ýok. Kenar zolagynyň abadanlaşdyrylmagy guşlaryň sanyna täsir etmez, köl öňküsi ýaly guşlar üçin aýratyn möhüm ýerleriň – IBA we rahatlyk zolagynyň wezipesini ýerine ýetirer. Bu ýerde öňki ýyllarda toplanan durmuş we gurluşyk gälyndylary aýtylmadyk ýagdaýynda kenar ýakasynyň zaýalanmagyna we onuň gymmatynyň ýitirilmegine getirýär.

Ekologik syýahatçylyk

Häzirki wagtda bu SBÝ-de guramaçylykly syýahatçylyk, aýratyn-da ekologik syýahatçylyk ýok, adamlar ony diňe şahsy derejede gelip görýärler. Ýöne şäheriň häkimligi (şäheriň dolandyryş edarasy) şu SBÝ boýunça esasy gyzyklanýan tarap bolup durýar, şonuň üçin hem, kem-kemden Gurtly köli Aşgabat şäheriniň iň bir gözeli, adamlaryň ýaşamaklary, dync almaklary we syýahatçylygy ösdürmek üçin ekologiýa taýdan amatly ýerleriniň birine öwürler diýip hasap etse bolar. Şunuň bilen baglylykda, kölüň kenar ýakalarynda uçup geçýän, dync alýan we gyşlaýan guşlaryň sürülerine we umuman daşky gurşawa seretmek üçin gözegçilik nokatlarynyň - diňleriniň gurulmagy möhümdir (*48-nji surat*).

48-nji surat. Gurtly kölüniň kenaryndaky öňki gözegçilik diňi (E.A.Rustamowyň düşüren suraty)

Ýerli ilat bilen geçirilen işleriň netijeleri

Bilermen tarapyndan bu SBÝ-ne baryp gören wagtynda tötänden duşan respondentlerden toplanan maglumatlar degişli netijeleri çykarmaklyk üçin ýeterlik däl.

Bilermenin pikiri

Geljekde bu SBÝ-iň kenarýaka zolagynyň abadanlaşdyrylmagy we sagaldyş-dynç alyş hem-de syýahatçylyk merkezi hökmünde ulanylmagy bilen baglylykda kölüň kenar ýakalarynda uçup geçýän, dynç alýan we gyslaýan guşlaryň sürülerine we umuman daşky gurşawa seretmek üçin gözegçilik nokatlarynyň - diňleriniň gurulmagy möhümdir. SBÝ-i dolandyrmagyň geljekki meýilnamasyna bu ýerde bördwotçing klubynyň gurnalmagynyň göz önünde tutulmagy zerur.

SBÝ-i dolandyrmagyň meýilnamasy häzirki wagtda işlenip düzülmedik. Ýöne Aşgabat şähriniň degişli etraplaryny we ýakynda ýerleşen ilatly nokatlary agyz suwy hem-de tehniki suw bilen üpjün etmekde suwy durlaýjy hökmünde ulanylmagy bilen baglylykda bu suw ýatagyny goramak hem-de suwuny kadalaşdyrmak boýunça meýilnama hereket edýär.

Teklipler

SBÝ-iň durkuny täzelemek we gurluşyk işleri geçirilende ekolog we ornitolog bilermenleri çekmeli. Gurluşyk işleri tamamlanýança, tutuş toplumy (SBÝ-iň ekoulgamy + kenar ýakasynyň infrastrukturasy) işe girizmezden öň, suw düzgünini, gidrobiologik we ornitologik ýagdaýy göz önünde tutmak bilen, çägi dolandyrmagyň meýilnamasyny işläp düzmeli.

4. İn oňat tejribeleriň standartlaryny kämilleşdirmek we we olary durmuşa ornaşdyrmak boýunça teklipler

4.1. Sebitiň Ramsar SBÝ-iniň has oňyn tejribeleri

Ramsar SBÝ-lerini goramak ähmiýetli dolandyryş işleriniň esasy ugurlaryna aşakdakylar degişli:

- çägi meýilnamalaşdyrmak we zolaklara bölmek
- ýer bölekleriniň döwlet kadastr hasabyny we AGTÝ-leriň dölet kadastryňy ýöretmek
- döwlet suw reýestrini we/ýa-da tebigy obýektleriň beýleki hasanyny ýöretmek
- ýerleriň maksatlaýyn niýetlenişini kesgitlemek we üýtgetmek
- ýerleri we beýleki tebigy obýektleri peýdalanmaga bermek
- ýergurluşyk we tokaýgurluşyk; tebigy obýektleriň we olaryň toplumlarynyň ýagdaýynyň monitoringini geçirmek
- tebigy obýektleri goramaga we peýdalanmaga bildirilýän talaplaryň ýerine ýetirilişine gözegçilik.

Çäkleriň ekologik we durmuş-ykdysady aýratynlyklaryna ähmiýet bermezlik SBÝ-iň sagaldyş we dynç alyş wezipeleriniň doly derejede ulanylmazlygyna ýa-da ýitilmegine getirmegi, netijede ýerli birleşmeleriň durmuş derejesiniň peselmegine eltmegi mümkin.

Sebidiň ähli suwly-batgalyk ýerlerinden tejribeleri we meýilnamalary öwrenmeklik üçin 10 sanysy saýlanyp alyndy (1-nji tablisa seret), olardan diňe 6-sy Ramsar sanawyna degişlidir. Konwensiýanyň halkara bilermenleri tarapyndan işlebip düzülen SBÝ-leri dolandyrmagyň iň oňat tejribeleri boýunça ölçeglerden ugur alyp (2.2. bölüme seret), ol Ramsar ýerlerine degişli ball baha bermek işleri geçirildi (4-nji tablisa seret).

Eger-de şu ölçegler boýunça öwrenilen tejribelere berlen degişli bahalary häsiýetlendirilen halatynda, onda sebitde SBÝ-iň häsiýetnamasyna täsir edýän ýa-da täsir edip biljek (ortaça 4.7 ball) faktorlar we dolandyrmagyň maksatlaryny hem-de wezipelerini kesgitlemek (4.5) boýunça görkezijiler has oňat diýlip kesgitlendi. Özem bu ýagdaýda Teniz-Korgaljyn köller ulgamy, Son-Kul köli we Türkmenbaşy aýlagy aýratyn tapawutlanýarlar (hersi 5 balldan). SBÝ-iň çäginde we beýleki ýerler bilen, şeýle hem guramalar we gyzyklanýan taraplar bilen maglumatlary alyşmak görkezijisi 3.8 ball diýlip kesgitlenildi. Soňra ol ýa-da beýleki ölçegiň üstünlikli ýerine ýetirilişine şunuň ýaly diýlip baha berildi: netijeli dolandyrmaklygyň üznüksizligini üpjün etmek (3.7 ball), öňde goýlan maksatlara ýetmek üçin zerur bolan çäreleriň toplumyny kesgitlemek we beýan etmek; hem-de ýerli, milli we halkara syýasatyna gabat gelmegi (hersi 3.5 balldan); dolandyrmagyň täsirliligi we netijeliligi (3.2); monitoringiň şertlerini kesgitlemek (2.8); jeddeleri/dawalary çözmek we serişdeleri gözläp tapmak (hersi 2.5 balldan).

Ahyrky netijede, dolandyrmak boýunça iň oňat tejribelere Gazagystanda Teniz-Korgaljyn köller ulgamy, Gyrgyzstanda Son-Kul köli we Türkmenistanda Türkmenbaşy aýlagy suwly-batgalyk ýerleri eýe bolýarlar diýlip kesgitlenildi, olaryň her biri ölçegleriň hemmesi boýunça mümkin bolan 60 balldan 37 ball topladylar. Bu sebitde iň oňat görkezijilerdir, şunuň üçin hem olara aýratyn üns berilmegi we Ramsar çäklerini dolandyrmak boýunça iş ýüzündäki tejribeleriň şolardan kabul edilmegi möhümdir. Gyrgyzstanda Issyk-Kul we

Çatyr-Kul köllerini üstünlikli dolandýrmagyň tejribesi pes baha aldy, ýagny degişlilikde 36 we 34 ball, Gazagystandaky Alakol-Sasykkol köller ulgamy bolsa bary-ýogy 26 ball toplady.

4.2. Bar bolan Ramsar SBÝ-lerini dolandýrmagyň tejribesindeki meýilnamalar boýunça teklipler

SBÝ-ler ýerli adamlaryň birleşmeleri üçin tebigaty goramagyň dürli görnüşleriniň ösmegi üçin şertleri üpjün edýärler: suw üpjünçiligi, balykçylyk, oba hojalygy (ýerasty suwlaryň derejesiniň belli bir ýagdaýda saklanmagy we ýerleriň hasyllygynyň ýokary bolmagyny üpjün etmeginiň hasabyna), maldarçylyk, guşçulyk, balaryçylyk, aw hojalygy, derman otlaryň taýýarlanmagy, dync alyş, syýahatçylyk we başgalar.

Ýerine ýetirilen işleriň netijesinde bilermenler tarapyndan umumylaşdyrylan teklipler işlenip taýýarlanyldy. Üç ýurduň tejribeleriniň esasynda Merkezi Aziýada SBÝ-leri durnukly peýdalanmak boýunça bar bolan iň oňat tejribeleri saklamak, ösdürmek we ýaýratmak boýunça teklipler işlenip düzüldi:

1. Ekoulgamlarda bolup geçýän tebigy we antropogen üýtgeşmeler bilen baglylykda, ol ýerleriň talabalaýyk dolandýrylmagyny üpjün etmek üçin olaryň araçäklerini anyklamaly we zolaklara bölmek işini amala aşyrmaly (bu AGTÝ-leriň çäginde ýerleşýän ähli SBÝ-lere degişli). Guşlara gözegçilik etmek we gorag düzgüniniň netijeli berjaý edilmegi üçin gözegçilik diňlerini-meýdançalary gurnamaly (mysal üçin, Alakol goraghanasyndaky ýaly) hem-de degişli enjamlar bilen üpjün etmeli. Zerur bolan halatynda SBÝ-iň ygtybarly goragyny üpjün etmek üçin degişli AGTÝ-iň ulgamyny giňeltmeli (meselem, Kiçi Aral deňzi we Syrderýanyň deltasy SBÝ-indäki ýaly).
2. Suwly-batgalyk guşlarynyň migarsiýasyna oňat şertleri döretmek üçin, mysal üçin Hazar we Korgaljyn goraghanalaryndaky ýaly, ekologik geçelgeleri/koridorlary döretmeli.
3. SBÝ-e ýaramaz täsirini azaltmak üçin, onuň töweregindäki öri meýdanlarynda mal bakmaklygyň kadaly ýagdaýda alnyp barylmagyny üpjün etmeli.
4. Ramsar konwensiýasyndan, Biodürlülük hakynda konwensiýadan we beýleki halkara ylalaşyklaryndan gelip çykýan borçnamalary ýerine ýetirmäge gönükdirilen işleriň çäginde suwly-batgalyk guşlarynyň göçüşiniň, gyşlaýşynyň we höwürtteleýşiniň monitoringini dowam etdirmeli (BirdLife International we Wetlands International bilen hyzmatdaşlykda).
5. Mümkün bolan ýokary derejede ylmy barlaglary alyp barmaly, SBÝ üçin DM işläp düzmek we bar bolanlaryny täzelemek maksady bilen, öňden toplanan maglumatlary ulanmaly, olaryň üstüni täzeleri bilen zygiderli doldurmaly.
6. SBÝ-de Tebigat ýyl ýazgysy alnyp barlan halatynda toplanan maglumatlaryň arhiwi bar bolsa, olary özleşdirmek we ekoulgamlaryň uýgunlaşmak mümkinçiliklerine baha bermek bilen bagly ýörite işleri geçirmäge synanyşmaly.

7. SBÝ-leriň we olaa ýanaşyk ýerleriň serişdelerini/baýlyklaryny özleşdirmekde gyzyklanýan taraplar, şol sanda awçylar we beýleki ýerli adamlaryň birleşmeleri bilen hyzmatdaşlygy ösdürmeli (meselem, “Ysyk-Köl” Biosfera çägindäki ýaly).
8. Ýutlaryň her birinde monitoringiň bitewi (sebitleýin) ulgamyna çykmaga we birikmäge mümkinçiligi bolan, Ramsar SBÝ-niň monitoringiniň geoinformasion ulgamyny (GIU – çäkleriň ýagdaýyna baha bermek üçin ýeri uzak aralykdan barlamaga mümkinçilik berýän tehnologiýalar we serişdeler) döretmeli. Bu bolsa öz gezeginde Gyrgyzstandaky “Ysyk-Köl” Biosfera çägindäki ýaly degişli çägiň ekologiýa we ykdysady taýdan ösdürilmegine gönükdirilen toplumlaýyn çözgütleri esaslandyrmaga mümkinçilik berer.
9. Maglumat serişdelerini ulanyjylaryň arasynda, şol sanda dürli köpçülikleýin habar beriş serişdeleri we sosial ulgamlary ulanmaklyk arkaly, SBÝ-leriň wajpylygy barada mahabatlandyrmagyň ähli mümkinçiliklerini ulanmaly. Ýaşlar bilen (mekdep okuwçylary, talyplar we başgalar) ekologik taslamalar boýunça işleri güýçlendirmeli.
10. Ýerli adamlaryň öz bähbitlerini, şol sanda ekskursiýalary gurnamak, bödwoťçing, tebigy gözelligi surata düşürmek ýaly syýahatçylykly dynç almak bilen bagly iş orunlary bilen üpjün etmektäki zerurlyklaryny göz önünde tutup, ýerli ilaty SBÝ-leri gorap saklamagyň wezipelerine çekmeli.
11. Dolandyrmak meýilnamasy – bu SBÝ-iň monitoingi ulgamynda iş ýüzünde ulanmaklyga we hakyky, ýöne göwnejaý peýda almaklyga gönükdirilen standart hökmündäki esasy resminama. Onuň ýörelgeleri we ölçegleri dolandyrmagyň tejribesini gowulandyrmaga gönükdirilendir. Ýörelgeler – bu SBÝ-i dolandyrmak işinde boýun gaçyryp bolmaýan düzgünlerdir, ölçegler bolsa – olaryň ýerine ýetirilişini barlamaklygyň serişdeleridir. Ýörelgeler we ölçegler SBÝ-leri dolandyrmak işiniň içinden eriş-argaç bolup geçmelidirler. Dolandyrmak meýilnamasy kanunçylygy, kadalary, ýurt tarapyndan tassyklanan halkara şertnamalaryň, konwensiýalaryň we ylalaşyklaryň düzgünlerini ýerine ýetirmelidir. Edara (bu ýagdaýda AGTÝ), eger-de onuň çäginde SBÝ bar bolsa, onda ol resmi taýdan hasaba alnan ýuridiki tarap bolmalydyr. Ol öz işinde SBÝ-i, onuň biodürlüligini we beýleki baýlyklaryny rugsat edilmedik ýa-da bikanun ulanmakdan gorap saklamak boýunça degişli (öňüni alyş) çäreleri görmelidir. SBÝ-i dolandyrmagyň meýilnamasynda işleriň ýerine ýetirilişiniň monitoringiniň netijeliligine we tutuş dolandyrmak işine baha bermäge mümkinçilik berýän, hakyky barlanan görkezijiler berilmelidir.
12. SBÝ-leriň ekoulgam hyzmatlary köptaraplaýyn. Bu babatda gyzyklanýan taraplara hökmany suratda ekoulgam hyzmatlartyndan peýdalanýan we ol ýerleri goramak işlerine çekilýän ýerli adamlaryň birleşmeleri hem degişli edilmelidirler. Bu aýratyn-da medeni, ekologik, ykdysady ýa-da ruhy gymmatlyklary bilen bagly ýer böleklerine degişlidir. Özem, ýerli birleşmeleriň özleriniň öňden gelyän ýaşaaýş dāp-dessurlaryna bolan hukuklary berjaý edilmelidir. Ýerli adamlaryň birleşmeleri şeýle ýerleriň goralyp saklanmagyna höwesli bolmalydyrlar. Eger-de ol ýerler zaýalansa, onda SBÝ-e jogapkärler ýerli birleşmeler bilen bilelikde olary gaýtadan dikeltmeklige çalyşmalydyrlar. Meselem, Gyrgyzstanda Son-Kul köli SBÝ-indäki ýerli birleşmeleriň çakdan aşa mal bakmaklary netijesinde dag gazlarynyň höwürťgeleýän ýerleri zaýalandy, ýöne 1996-njy ýylda ol ýerde guşlaryň höwürťgelemekleri üçin emeli adajyklar döredildi.

13. SBÝ-i dolandyrmagyň tejribesine baha bermeklik dolandyrmak meýilnamasyny ýerine ýetirmegiň monitoringiniň, onuň netijeleriniň seljermesiniň esasynda amala aşyrylmalydyr. Dolandyrmagyň meýilnamasynyň ýerine ýetirilişiniň netijeleriniň gysgaça synlaryny açyk (tölegsiz) görnüşde, meselem, Gyrgyzsatandaky ýaly, ulgamda elýeterli edip ýerleşdirmeli (*8-nji bölege seret*).
14. SBÝ-leri dolandyrmagyň bar bolan meýilnamalaryny kämilleşdirmek işindäki ölçeglere yzygiderli baha berip durmak we olaryň durmuşa geçirilmegi SBÝ-leriň toplumlaýyn monitoringini, gorap saklamagy we durnukly peýdalanmagy amala aşyrmakda esas bolmalydyrlar. Ramsar ýerleriniň mümkinçiliklerini saklap galmak bähbidi biziň ýurtlarymyzy durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň maksatnamalarynda we halkara hyzmatdaşlygyň meselelerinde göz önünde tutulmalydyr.

4.3 Ramsar sanawyna girizmäge mynasyp SBÝ-iň geljekdäki meýilnamalaşdyrmasynyň ýörelgeleri

Geografiki taýdan ýerleşýän ýerine we ýerine ýetirýän wezipelerine laýyklykda SBÝ-leriň dolandyrylmagy AGTÝ-leriniň dolandyrylyşyndan tapawutlanmalydyrlar. Şonuň üçin hem, aşadaky iki sany ýörelgelere üns berilmegi zerur:

Basseýn ýörelgesi

SBÝ-i gorap saklamagyň we peýdalanmagyň meýilnamasynyň onuň ähli suw toplaýs basseýnini öz içine almagy zerur, sebäbi şeýle SBÝ-leri bitewi ekoulgam hökmünde köp derejede suw toplanýan meýdanyň suwunyň göwrümine we ol ýeriň düzümine bagly bolýar.

Toplumlaýyn ýörelge

Suw toplaýs basseýniniň meýdanynyň ýagdaýyna, şeýle hem, möwsümleýin we ýyllyk üýtgemesini (dinamikasyny) hem hasaba almak bilen, suw ýatagynyň hereketde bolmagynyň aýratynlyklaryna baglylykda, SBÝ-iň işjeň we gowşak goragyny utgaşykly alyp barmaly. SBÝ-leriň olaryň töwereginde ýaşaýan ýerli adamlaryň durmuşyndaky ähmiýetine baglylykda (ýokarda beýan edilişinden görnüşi ýaly), toplumlaýyn çäreler ýerli birleşmeleriň SBÝ-e oňyn garaýyşlarynyň emele gelmegini göz önünde tutmalydyrlar. Egerde SBÝ AGTÝ-iň çäginde ýerleşýän bolsa, onda Doladyrmak boýunça meýilnamada bu SBÝ-iň degişli ekoulgam üçin tebigaty goraýs ähmiýetiniň göz önünde tutulmagy teklipe edilýär. Şonuň üçin hem, bu ýeri gorap saklamak boýunça ýörite meýilnamanyň taýýarlanylmagy ýa-da AGTÝ-i dolandyrmagyň meýilnamasynyň düzüminde aýratyn bellenişleri maksadalaýyk hasaplanylýar.

Jemläp aýdylanda, Ramsar konwensiýasy boýunça halkara borçnamalar, şol sanda Merkezi Aziýanyň ýurtlary üçin, aşadakilara mümkinçilik berýärler:

- *Her ýurda SBÝ-leri, aýratyn-da Ramsar sanawyna girenleri gorap saklamak boýunça ygtybarly gözegçiligi üpjün edýän meýilnamalary kesgitlemäge we durmuşa geçirmäge. Özem, tehnogen täsirleriň, hapalanmalaryň ýa-da beýleki antropogen*

basyşlaryň netijesinde ol ýa-da beýleki SBÝ-iň ekologik derejesiniň üýtgän halatynda ol ýerden alnan maglumatlaryň elýeterli bolmagyny üpjün edýärler.

- *Ramsar konwensiýasynyň Sekretariatynyň we/ýa-da Taraplarynyň Maslahatlarynyň SBÝ-leriň, olaryň biodürlüliginiň goragy, dolandyrylmagy we durnukly peýdalanylmagy babatda ähli gyzyklanýan taraplar, SBÝ-i dolandyrmak boýunça ähli derejedäki jogapkär edaralar we adamlar üçin görkezmeler/teklpler hakynda habarlylygy we maglumatlaryň alynmagyny üpjün etmege mümkinçilik berýärler.*

Şeýle hem, Ramsar SBÝ-leri dolandyrmagyň wezipeleri tebigy serişdeleriň/baýlyklaryň peýdalanylyşyny we/ýa-da daşky gurşawy goramak meselelerini düzgünleşdirmek babatda döwlet dolandyryşynyň ygtyýarly edaralaryna gönükdirilendirler.

*Ramsar konwensiýasynyň Ramsar ýerleriniň dolandyrylyşyna we gözegçiligine bildirýän esasy talaplary üç sany esasy toparlara bölünýär: **(1)** şeýle ýerleri degişli Ramsar ölçeçlerine (kriteriýlere) laýyklykda kesgitlemeli we bellemeli; **(2)** şeýle ýerleriň tebigaty goramak düzgünini göz önünde tutýan we ol ýerleri gorap saklamagyň maksadyny üpjün edýän dolandyryş meýilnamasyny işläp düzmeli; **(3)** Ramsar SBÝ-leriniň bu sanawa girizmek boýunça kesgitlenen derejesiniň ýaramazlaşmagyna ýol bermezlik üçin, olary hemişe gözegçilikde saklamaly.*

Ramsar sanawyna girizilmäge mynasyp düýlip kesgitlenen SBÝ-i dolandyrmagyň iş ýüzündäki tejribesi bilen Ramsar konwensiýasynyň talaplarynyň arasyndaky laýyk ýa-da çapraz gelmeler dolandyrmagyň bar bolan tejribesiniň netijeliligi barada berlen bahadan soňra ýüze çykmagy mümkin. Eger-de SBÝ-iň tebigy toplumlary saklanyp galýan, biodürlüligi azalmaýan, suwly-batgalyk guşlarynyň ýaşaýan ýerleri zaýalanmaýan bolsa, onda bu dolandyryş işiniň oňyn netijesiniň görkezijisi (indikatory) bolup hyzmat edip biler. Eger-de tersine bolsa, onda şeýle dolandyryş işi netijesizdir we Ramsar konwensiýasynyň talaplaryna hem-de dolandyryşyň iň bolmanda Merkezi Aziýanyň bileleşip döreden MA SRB-a girýän ýurtlarynda toplanan iş ýüzündäki tejribelerine gapma-garşy gelýär.

Goldanmany taýýarlanylanda ulanylan edebiýat çeşmeleri

Секретариат Рамсарской конвенции, 2007. Управление водно-болотными угодьями: Схемы управления Рамсарскими угодьями и другими водно-болотными угодьями. Руководство Рамсарской конвенции по разумному использованию водно-болотных угодий, 3-е издание, № 16. Секретариат Рамсарской Конвенции, Гланд, Швейцария (русскоязычная версия 2010 г.)

Янг Лью, Э. Алдерс Лей, Скляренко С.Л. и др. 2012. Руководство Рамсарской конвенции по водно-болотным угодьям Центральной Азии. Берлин. 112 с.

Guidelines for integrating wetland conservation and wise use into river basin management Adopted by Resolution VII.18 (1999) of the Ramsar Convention <https://www.ramsar.org/document/guidelines-for-integrating-wetland-conservation-and-wise-use-into-river-basin-management>

Issues for stakeholders to address in achieving sustainable tourism and recreation in and around wetlands (Resolution XI.7, annex 2, 2012) <https://www.ramsar.org/document/issues-for-stakeholders-to-address-in-achieving-sustainable-tourism-and-recreation-in-and-around-wetlands>

World Wetlands Day 2 February 2018 - <http://www.worldwetlandsday.org/>

Gazagystan boýunça:

Брагина Т., Брагин Е. (ред.) 2002. Важнейшие водно-болотные угодья Северного Казахстана (в пределах Костанайской и Северо-Казахстанской областей). М.: Русский университет. 156 с.

Глобально значимые водно-болотные угодья Казахстана. 2007. Т.2. Тениз-Коргалжынская система озер. - Астана. С.16-18.; Т.3. Алаколь-Сасыккольская система озер. Астана. С.15-16.

Искакова К.А., Жакупова А.А., Ақтымбаева А.С., Абдреева Ш.Т., Айжолова Г.Р. 2013. Современное состояние рекреационного потенциала Алакольского бассейна // Вестник КазНУ. Сер. экол. №2/1(38). С.60-64.

Карапун М.Ю., Зайцев В.Ф., Обухова О.В., Юрченко В.В., Бисекенов Т.Д. 2009. Бентосные сообщества озера Караколь // Вестник АГТУ. №2. С.11-13.

Карлыханов О.К., Кеншимов А.К., Рябцев А.Д. 2008. К гидроэкологической ситуации в низовьях Сырдарьи. // Водное хозяйство Казахстана. №3(19). С.24-29.

Ковшарь В.А. 2006. Кургальджинский заповедник // Заповедники и национальные парки Казахстана (сост. А.А. Иващенко). Алматы: ТОО «Алматыкітап». С.126-137.

Красная книга Республики Казахстан. 2010. Т.1. Животные. Ч.1. Позвоночные / Изд. четвертое, испр. и доп. Алматы. 316 с.

Нургизаринов А.М. 2006. Экологическое дыхание Арала (каз.яз). Алматы: Ғылым. 223 с.

Скляренко С.Л., Дж.Уэлш, М. Бромбахер (ред). 2008. Ключевые орнитологические территории Казахстана. Алматы: АСБК. 297 с.

Труды Алакольского государственного природного заповедника. 2002. Т.2. (сост. Н.Н. Березовиков). Алматы: Tethys. 252 с.

Gyrgyzsatan boýunça:

Азыкова Э.К. 1979. Природные комплексы береговой зоны оз. Иссык-Куль. – Фрунзе С. 104-156.

Воробьев Г.Г., Кулагин В.М, Кулагин С.В. 2002. Птицы озера Иссык Куль и его побережий (материалы мониторинга с 1964 по 1998 гг.). Бишкек. 173 с.

Давлетбаков А.Т. 2009. Ключевые орнитологические территории: «озеро Чатыр-Куль» Бишкек. С.3.

Красная книга Кыргызской Республики, второе издание. Бишкек, 2006. 534 с.

Кулагин С.В. 2009. Ключевые орнитологические территории: «озеро Сон-Куль» Бишкек. С.4-6.

План управления Иссык-Кульского государственного заповедника. 07.06.2017. №01-9/132

План управления Каратал-Жапырыкского государственного заповедника. 24.06.16. №01-9/173.

Соболев Л.Н. 1972. Очерк растительности Иссык-Кульской котловины. - Фрунзе: Илим. 108 с.

Шнитников А.В. 1980. Озеро Иссык-Куль // Озера Тянь-Шаня и их история. - Л.: Наука. - С. 5-66.

Шукуров Э.Д. 1990. Эколого-географический очерк Иссык-Кульской котловины. – Фрунзе: Илим. - 36 с.

Янушевич А.И. 1976. Миграции птиц в Киргизии // Миграции птиц в Азии. Алма-Ата: Наука. С.156-165.

Türkmenistan boýunça:

Васильев В.И., Рустамов Э.А., Гаузер М.Е. 2009. Мониторинг численности водоплавающих птиц на туркменском побережье Каспийского моря в осенне-зимний период (1971-2005 гг.). М. 64 с.

Зонн И.С. 2004. Каспийская энциклопедия. М.: Международные отношения. 461 с.

Зонн И.С., Жильцов С.С. 2004. Каспийский регион: география, экономика, политика, сотрудничество. М.: Эдель-М. 638 с.

Исаков Ю.А. 1940. Экология зимовки водоплавающих птиц на Южном Каспии // Тр. Всес. орнит. зап-ка Гассан-Кули. Вып.1. М. С.160-238.

Исаков Ю.А., Воробьев К.А. 1940. Обзор зимовок и пролета птиц на Южном Каспии // Тр. Всес. орнит. зап-ка Гассан-Кули. Вып.1. М. С.5-159.

Касымов А.Г. 1987. Каспийское море. Л.: Гидрометеоиздат. 157 с.

Красная книга Туркменистана. 2011. Т.1-2. Изд.3-е, перераб. и доп. Ашхабад: Ылым. 384 с

Нурьев А.Т, Бердыев Б.Р., Рустамов Э.А., Щербина А.А. 2008. Хазарский государственный заповедник. Ашхабад. 35 с.

Рустамов А.К. 2013, 2015. Животный мир Туркменистана и его охрана. Ашхабад: Ылым. Изд. испр. и доп., PDF-версия (<http://zmmu.msu.ru/menzbir/publ.htm>).

Рустамов Э.А., Дж.Уэлш, М. Бромбахер (ред). 2009. Ключевые орнитологические территории Туркменистана. Ашхабад: МОП. 197 с.

Эсенов П., Сапаров У.Б. 2006. Анализ состояния водных экосистем Туркменистана // Проблемы сохранения экосистем внутренних вод Центральной Азии и Южного Кавказа. Алматы-Ташкент. С. 48-54, 122-128.

Türkmen Lake “Altyn asyr”. 2010. – Ashgabat: TDNG: 7-99.

Awtorlar-düzüjiler

1. **Dawletbakow A.T.** – Gyrgyz Respublikasynyň Milli Ylymlar akademiýasynyň Biologiýa-toprak institutynyň Oňurgaly haýwanlaryň zoologiýasy laboratoriyasynyň müdiri, biologiýa ylymlarynyň kandidaty (1.5 we 3.2 bölümler).
2. **Kozybakow A.M.** – täjirçilik maksady bolmadyk “Koldau-Kazakhstan” köpugurly holdingiň “Koldau-Ekologiýa” ýöriteleşen merkeziniň ýolbaşçysy (1.5 we 3.1 bölümler).
3. **Rustamow E.A.** – Merkezi Aziýanyň Sebitleşen Ramsar başlangyjynyň Utgaşdyryjy komitetiniň (MA SRB UK) başlygy (gysgaça beýany, giriş bölegi, 1.5, 2, 3.3 we 4 bölümler).

Ýerli birleşmeleriň wekillerinden maglumat almak üçin soragnamanyň görnüşi
(2017-nji ýylyň 11-nji maýynda Almaty şäherinde MA SRB-yň iş maslahatynda tassyklandy)

SORAGNAMA

(suwly-batgalyk ýeriň ýagdaýy we ony goramak barada ýerli birleşmelerden soraglar)

Suwly-batgalyk ýeriň ady: _____

Ilatly nokat: _____

Soraglary geçiren (F.A.Aa): _____

1. Siz RAMSAR SUWLY-BATGALTK ÝERIŇ (SBÝ) nämedigini bilýärsiňizmi?

☐ hawa ☐ ýok

2. Siz şu suwly-batgalyk ýeri näçe wagtdan bäri bilýärsiňiz?

☐ 5 ýyldan köp däl; ☐ 6-10 ýyl; ☐ 11-15 ýyl; ☐ 15 ýyldan köp

3. Siziň pikiriňizçe bu ýeriň gymmaty nämeden ybarat? (2-3 sanysyny saýlaň)

Adamlar üçin möhüm girdeji çeşmesi ()

Adamlar üçin möhüm iýmit çeşmesi ()

Adamlar üçin möhüm suw çeşmesi ()

Guşlaryň ýaşaýan we göçýän möhüm ýeri ()

Haýwanlaryň we ösümlükleriň möhüm görnüşleriniň goralyp saklanýan ýeri ()

Aw awlanýan we balyk tutulýan ýer ()

Ilatyň dynç almagy üçin möhüm ýer ()

Mekdep okuwçylary we talyplar üçin ekskursiýalar gurnalýan we meýdan tejribesini geçilýän ýer ()

4. Siziň pikiriňizçe, bu ýere aşakdaky faktorlar nähili täsir edýärler:

	Zyýanly	Peýdaly	Näbelli
Maldarçylygyň güýçlenmegi			
Syýahatçylyk			
Taze kärhanalaryň gurulmagy			
Ilatly nokatlaryň ösmegi			
Duzlulygynyň üýtgemegi			

Suwuň alynmagy			
Oba hojalygynda ulanylan suwlar			
Gyrmança basmagy			
Ýerleriň suwunyň çekdirilmegi			
Suw düzgüniniň kadalaşdyrylmagy/ beklenmegi			
Çölleşmek hadysasy			
Ösümlik we haýwan görnüşlerini ornaşdyrmak/ introduksiýasy			
Peýdaly magdanlary gazyp almak			
Beýleki faktorlar (görkezmeli): _____			

5. Siz adatça, şu suwly-batgalyk ýerden nähili peýda görýärsiňiz? _____

6. Siz ýa-da Siziň tanyşlaryňyz aw awlamak ýa-da balyk tutmak üçin şu SBÝ-den peýdalanýarsyňyzmy?

- hawa, şol sanda bikanun
- hawa, ýöne diňe kanunyň çäklerinde
- ýok

7. Siziň pikiriňizçe, Siziň SBÝ-iňizde aw awlamagyň we balyk tutmagyň gözegçilgi ýeterlik derejedemi ýa-da ýok?

- hawa, ýokary derejede
- hawa, aralyk derejede
- ýok

8. Siziň ýaşaýan ýeriňizdäki suw ýatagynyň we onuň kenar ýakalarynyň arassaçylyk derejesine 1-den 5-e çenli ballda baha beriň (1 – suw ýatak örän hapa, 5 – suw ýatak örän oňat ýagdaýda)

1	2	3	4	5
---	---	---	---	---

9. Siziň suwly-batgalyk ýeriňizde onuň kenaryny we suwuny arassalamak boýunça çäreler geçirilýärmä?

- ☐ hawa, yzygiderli
- ☐ hawa, ýöne yzygiderli däl
- ☐ ýok

10. Siz SBÝ-iň kenaryny we suwuny arassalamak çärelerine gatnaşarmysyňyz?
(öz jogabyňyzy düşündiriň) _____

11. Siz şu SBÝ-i gorap saklamak üçin nähili çäreleri tekliş edip bilersiňiz?

12. Soňky 10 ýylyň dowamynda bu suwly ýerde nähili üýtgeşmeler bolup geçdi?

13. Siz SBÝ barada täzelikleri bilemek üçin nähili maglumat çeşmelerinden peýdalanýarsyňyz?

- ☐ telewideniýe
- ☐ gazet-žurnallar
- ☐ internet täzelikler sahypalary

14. Size şu maglumatlar/habarlar ýeterlikmi?

- ☐ hawa
- ☐ ýok

15. SBÝ barada täzelikleri Siz ýene-de haýsy maglumat çeşmelerinden alasyňyz gelýär?
